

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
НН Інститут євроінтеграційних досліджень

ІМІГРАЦІЯ І ТРАНСНАЦІОНАЛІЗМ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Ужгород 2023

**ВИДАННЯ ПІДГОТОВЛЕНО В РАМКАХ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРОЄКТУ ЕРАЗМУС + «ТРАНСКАРПАТСЬКИЙ ЦЕНТР
ЖАНА МОНЕ З ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ
СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ»**

(Грантова угода № – 619688-EPP-I-2020-I-UA-EPPJMO-CoE)

**THE EDITION IS PREPARED WITHIN THE ERASMUS +
PROJECT «JEAN MONNET TRANSCARPATHIAN CENTER FOR
THE STUDY OF EUROPEAN DEVELOPMENT STRATEGIES»**

(Grant agreement № – 619688-EPP-I-2020-I-UA-EPPJMO-CoE)

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ІМІГРАЦІЯ і ТРАННАЦІОНАЛІЗМ

Навчальний посібник

За редакцією
канд. соц. наук, доц. П.В. Токаря

Ужгород — 2023

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE UNIVERSITY 'UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY'

IMMIGRATION AND TRANSNATIONALISM

Training manual

Edited by P.Tokar
Candidate of Social Science, Associate Professor

Uzhhorod — 2023

УДК 323.111:341.215.4-054.7:314.5(075.8)

I-52

Навчальний посібник підготовлено з метою поглиблення знань студентів при вивченні проблем міграції, біженців, транснаціоналізму та їх впливу на процеси євроінтеграції.

Призначений для викладачів закладів вищої освіти, які читають курс «Імміграція і транснаціоналізм», здобувачів ОС «Магістр» (галузь знань 29 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»).

Видання буде корисним для всіх, хто цікавиться глобальними проблемами імміграції і транснаціоналізму, практичним досвідом ЄС у цій сфері, досліджує долі мільйонів біженців – наших громадян.

Авторський колектив: Анакіна Т.М., Гай-Нижник П.П., Головко-Гавришева О.І., Малиновська О.А., Марусик Ю.В., Медеубаєва Ж.М., Месежніков Г., П'ятковська О. Р., Токар П.В., Черепенчук В.М.

Рецензенти:

Андрій Кудряченко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

Іван Артьомов – кандидат історичних наук, доцент, директор НН Інституту євроінтеграційних досліджень ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Маріан Гайдош – вчений емерітус Інституту суспільних наук Словацької академії наук, професор (Словацька Республіка).

Підтримка Європейською Комісією випуску цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише думку авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

**Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «УжНУ»
(протокол № 2 від 21 лютого 2023 р.)**

ISBN 978-617-8276-08-9

© Колектив авторів, 2023
© ДВНЗ «УжНУ», 2023

UDK 323.111:341.215.4-054.7:314.5(075.8)

I-52

The training manual has been prepared with the aim of deepening students' knowledge in studying the problems of migration, refugees, transnationalism and their influence on the processes of European integration.

Intended for lecturers of institutions of higher education, teaching the course 'Immigration and Transnationalism', for master students specialty (field of knowledge 29 'International relations, public communications and regional studies').

The training manual will be useful for everyone interested in the global problems of immigration and transnationalism, the practical experience of the EU in this area, and the study of the fate of millions of refugees-our citizens.

The author's team: Anakina T., Hai-Nyzhnyk P., Holovko-Havrysheva O., Malynovska O., Marusik Y., Medeubayeva Zh., Mesežnikov G., Pyatkovska O., Tokar P., Cherepenchuk V.

Reviewers:

A. Kudriachenko – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution 'Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine';

I. Artyomov – PhD in History, Director of the Institute of European Integration Studies of Uzhhorod National University;

M. Gajdoš – Scientist Emeritus of the Institute of Social Sciences of Centre of Social and Psychological Sciences SAS, Professor (Slovak Republic)

The European Commission's support for this publication does not imply endorsement of the content, which reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Recommended for printing by the Academic Council of Uzhhorod National University (protocol № 2 of 21 February, 2023)

ISBN 978-617-8276-08-9

© The author's team, 2023
© SU «UzhNU», 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Павло Гай-Нижник)	10
ВСТУП. Імміграція і транснаціоналізм у сучасному українському контексті (Петро Токар)	13
ТЕМА 1. Феномен міграції. Сутність, види, класифікація (Павло Гай-Нижник)	21
ТЕМА 2. Міграція та міграційна політика в Україні років незалежності (Олена Малиновська)	40
ТЕМА 3. Правове регулювання міграційної політики у Європейському Союзі (Оксана Головка-Гавришева) ...	63
ТЕМА 4. Право на міжнародний і тимчасовий захист у Європейському Союзі: питання теорії і практики (Тетяна Анакіна)	80
ТЕМА 5. Транснаціональні і міграційні процеси: нова світова дійсність і сучасний виклик для Європи та України (Павло Гай-Нижник)	111
ТЕМА 6. Словаччина в контексті агресії Росії проти України: внутрішній та зовнішньополітичний аспекти (Григорій Месежніков)	156
ТЕМА 7. Міграційні процеси в Центральній Азії: позиція та дії Євросоюзу (Жанар Медеубаєва)	183
ТЕМА 8. Соціологія війни. Російсько-українська війна і виклики для суспільства: дослідження соціологів (Петро Токар)	210

ТЕМА 9. Особливості зовнішньої і внутрішньої міграції в Закарпатській області України (1991-1997 рр.) (Петро Токар)	242
---	-----

ГЛОСАРІЙ	262
-----------------------	-----

ДОДАТКИ	299
----------------------	-----

Методичні рекомендації до робочої програми з навчальної дисципліни «Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС» (Петро Токар)	299
---	-----

Молодіжний громадський активізм українських мігрантів у країнах ЄС (Юрій Марусик, Оксана П'ятковська, Вікторія Черепенчук)	306
---	-----

Ціннісні орієнтири студентської молоді щодо міграції та інших соціальних викликів напередодні російсько-української війни (за результатами соціологічних досліджень) (Петро Токар)	337
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	348
------------------------------------	-----

CONTENT

PREFACE (<i>Pavlo Hai-Nyzhnyk</i>)	10
INTRODUCTION. Immigration and transnationalism in the modern Ukrainian context (<i>Petro Tokar</i>)	13
TOPIC 1. Migration phenomenon, essence, types, classification (<i>Pavlo Hai-Nyzhnyk</i>)	21
TOPIC 2. Migration and migration policy of Ukraine during the years of independence (<i>Olena Malynovska</i>)	40
TOPIC 3. Legal regulation of European Union migration policy (<i>Oksana Holovko-Havrysheva</i>).....	63
TOPIC 4. The right to international and temporary protection in the European Union: issues of theory and practice (<i>Tetyana Anakina</i>)	80
TOPIC 5. Transnational and migration processes: new world reality and modern challenge for Europe and Ukraine (<i>Pavlo Hai-Nyzhnyk</i>).....	111
TOPIC 6. Slovak Republic in the context of the aggression of the Russian Federation against Ukraine: internal and foreign political aspects (<i>Grigoriy Mesežnikov</i>).....	156
TOPIC 7. Migration processes in Central Asia (on the example of Kazakhstan): the experience of the European Union (<i>Zhanar Medeubayeva</i>)	183
TOPIC 8. Sociology of war. Russian-Ukrainian war and challenges for society: sociologists` evaluations (<i>Petro Tokar</i>)	210

TOPIC 9. Peculiarities of external and internal migration in Zakarpattia region of Ukraine (1991-1997) (<i>Petro Tokar</i>)	242
GLOSSARY	262
ADDITIONS	299
Methodological recommendations for the work program in the discipline “Transnational relations and migration: EU experience” (<i>Petro Tokar</i>)	299
Youth social activism of Ukrainian migrants in the countries of the European Union (<i>Yuriy Marusyk,</i> <i>Oksana Pyatkovska, Viktoriya Cherepenchuk</i>)	306
Value orientations of student youth regarding migration and other social challenges on the eve of the Russian- Ukrainian war (according to the results of sociological research) (<i>Petro Tokar</i>)	337
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	348

ПЕРЕДМОВА

У навчальному посібнику, що пропонується увазі читача, йдеться про новітні міграційні процеси, складовою яких є й імміграція, та про вплив на них транснаціоналізму, що був зумовлений та посилюється з охопленням планети глобалізацією. Співавтори цього науково-навчального доробку досягнули на його сторінках чи не усі напрями та аспекти зазначеної проблематики. Досвідчені вчені-дослідники і викладачі-педагоги в різних, але суміжних наукових напрямках, галузях і спеціалізаціях, спираючись на власні дослідження та акумуляцію й аналіз здобутків своїх провідних колег-фахівців, узагальнили, висвітлили та проаналізували усі можливі та існуючі питання і концепції, теорії і фактаж, процеси і їх витоки, передумови і наслідки таких явищ сучасного світу, як імміграція і транснаціоналізм у їх взаємовпливах та взаємообумовленостях тощо у світовому та українському контекстах.

У посібнику, зокрема, йдеться про: 1) етнодемографічне, фінансово-господарче, суспільно-політичне, культурно-правове становище українців у світі; 2) міграцію та міграційну політику держави Україна в роки незалежності; 3) правове регулювання міграційної політики у Європейському Союзі; 4) транснаціональні і міграційні процеси як нову світову дійсність і сучасний виклик для Європи та України; 5) особливості зовнішньої і внутрішньої міграції в Закарпатській області України у перші роки незалежності, які багато в чому слугували своєрідним показовим маркером загальноукраїнських тенденцій у цій сфері; 6) російсько-українську війну та її виклики для суспільства у зрізі соціології війни;

7) проблему біженців та практику їх захисту в країнах ЄС; 8) внутрішній та зовнішній аспекти позиції та політики Словаччини в контексті агресії РФ проти України; 9) ціннісні орієнтири студентської молоді щодо міграції та інших соціальних викликів напередодні російсько-української війни з огляду на соціодослідження; 10) молодіжний громадський активізм українських мігрантів у країнах ЄС; 11) міграційні процеси в Центральній Азії на прикладі Казахстану, де мешкає численна українська діаспора. У посібникові також подано важливі методичні матеріали, глосарій, додатки та список рекомендованої літератури.

Як видно навіть з переліку тем, що викладені у навчальному посібникові, його змістове, теоретичне, методичне, фактологічне та тематичне насичення охоплює практично весь спектр українського сегменту цієї наукової проблематики. Ба більше, пропоноване видання фактично є ґрунтовним колективним науковим дослідженням, що трансформоване у комплексний навчальний посібник, який відповідає сучасним потребам і вимогам вищої школи.

Варто також наголосити, що, попри наявність у науковому просторі окремих публікацій, які тією чи іншою мірою дотичні до теми глобалізації, імміграції і транснаціоналізму, навчальний посібник «Імміграція і транснаціоналізм» є поки що першим і єдиним таким виданням із зазначеної проблематики в Україні.

Зауважу також, що хоча формально посібник призначений для викладачів закладів вищої освіти, які читають курс «Імміграція і транснаціоналізм» (найперше в галузі знань «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»), він стане в нагоді також і при викладанні та при вивченні історії України та всесвітньої історії, історії Європи і суспільствознавства, країнознавства та українознавства, основ дипломатії і міжнародних відносин, українського і міжнародного права, демографії і соціології, правознавства

і політології, державного управління і національної безпеки, етнонаціональних досліджень та основ світової економіки тощо.

Переконаний, що зміст посібника зацікавить не лише фахових міжнародників, істориків, правознавців, політологів, соціологів чи суспільствознавців тощо, а й студентів з цих та суміжних спеціальностей, а також широке коло читачів, що цікавляться новітніми цивілізаційними процесами, трансформацією глобального простору та міжнародної спільноти, а також визначенням місця і ролі України та українців у сучасному світі, які вже зараз формують проекцію майбуття усього людства.

Павло Гай-Нижник,
доктор історичних наук,
заступник директора НДІ українознавства МОН України,
академік Академії політичних наук

Вступ

ІМІГРАЦІЯ І ТРАНСНАЦІОНАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Жорстока війна РФ, її агресія проти України, попри численні страждання і біди, має й інше лице. Це українці та Збройні сили країни, які захистили і захищають свою землю. Ми стали монолітнішими, згуртованішими, єдиною українською політнацією, понад 90 % якої вважають себе єдиною менталітою. Ті ж громадяни, що змушені були покинути свої домівки, отримали прихисток і потужну підтримку у європейському домі. До прикладу, роботодавці Польщі не вельми радіють з того, що більше 80% українських біженців, які уже працевлаштовані, мають усі форми соціального захисту і етнокультурних свобод, хочуть повернутися до України, як тільки настане така можливість. І ще один очевидний факт: в ЄС сформувалася нині потужна українська громада, діаспорою разом з нашими біженцями ще зарано її називати, але те, що колишня українська діаспора в країнах ЄС отримала тепер нове дихання і стала помітнішою, до того ще й притишила надто гучну там російську діаспору і тих, що її підтримують із місцевих дотепер.

Упродовж століть українські мігранти зберігали свою ментальність, власну ідентичність. То є цікава історія, окрема тема для кожного регіону, зі своєю специфікою і шкалою цінностей. Наприклад, закарпатці порівняно з жителями інших західних областей – Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької – мають свої відмінності та особливості. Їх

би треба уважно досліджувати, аналізувати, описувати, бо виживали вони і боролися в різних імперіях, у чомусь схоже, однак все ж по-різному потрапили до закордоння.

Зокрема Закарпаття через надважкі умови життя людей у 19 ст. називали Африкою в центрі Європи. Інформація про існування за морем міфічної країни, де можна заробити у десятки разів більше та й краще жити, ніж удома, донеслась від наших сусідів – словаків, поляків, румун та угорців. Ще й досі складно визначити, коли саме перші закарпатські переселенці ступили на Американський континент, адже міграційні процеси (століттями їх витісняли зі своїх придатних земель у верхів'я Карпат) спочатку мали внутрішній характер. Відхідництво жителів краю, особливо з гірських та передгірних районів, здійснювалося переважно в центральні райони Угорщини. Поряд із відхідництвом та внутрішньою міграцією поступово з'являється як сталий фактор еміграція жителів Закарпаття до «Нового світу». На перших, ще не досліджених етапах вона мала переважно стихійний характер. Так, кілька чоловік з'явилися у США, такі факти описані ще в 1860-х роках. Деякі документи в Угорщині свідчать, що 59 жителів Закарпаття подалися на заробітки до вугільних копалень Пенсільванії в 1870 році.

Об'єктивно існували й існують труднощі аналізу статистики різних країн, адже багато вихідців із України не називали себе українцями. Фігурували назви «русини», «угорські русини», «карпато-русини» та ін. Є цікавий факт, коли закарпатець після важкої подорожі через океан та незнання англійської мови не зміг назвати своє ім'я і висловився німецькою, що вже забув його (*Schon vergessen*). Чиновники вирішили, що це його власне ім'я, то й записали – Шон Вергюсон (на американський лад). Багато вчених підтверджують, що проаналізувати статистику трудової міграції українців досить складно. Так, сучасник першої хвилі еміграції, російський історик О. Петров писав, що у 1892 році в США

та Канаді перебувало майже 100 тисяч угорських русинів. Інший автор із США – Р. Господар – навів дані Американської комісії з імміграції: за її оцінками, до 1897-го в Америку мігрувало майже пів мільйона русинських емігрантів. Ще один його сучасник, В. Корольов, праця якого «Українці в Америці» була видана в Києві у 1909 році, написав, що в США та Канаді 1907-го року знаходилися близько 700 тисяч українців.

Після набуття Україною незалежності, демократизації суспільного життя для наших громадян значно поліпшилися умови для виїзду за межі країни. Відповідно й аналіз міграційного руху стає більш системним. Пошуки кращого місця для життя і роботи змушували багатьох наших земляків залишати рідну землю, особливо з кінця XIX – початку XX століть. Але саме масштабні війни та конфлікти на українській землі в роки Першої світової, Української революції та Другої світової воєн спричинили найбільший відтік громадян з України.

Серед них і ті, хто творив ґрунт українського національного руху, ставши інтелектуалами, політиками, діячами у сфері науки і культури. Виїхавши з України, вони, власне, не лише врятувалися, а й сформували основи українськості, національного руху. Ті еміграційні хвилі мали виразний політичний характер. Люди, полишаючи рідну країну, не втратили віру, що це не назавжди. Не втратили і свою ідентичність. Працювали не лише заради свого матеріального, але й етнокультурного розвитку, а з тим і політичного та економічного процвітання країни перебування, а за це отримали можливість задовольняти свої національні та культурні потреби, зберегти українську ідентичність. Тим самим вони прагнули і насправді берегли Україну за її межами, адже на рідній землі тоді це було нереально, там панували насильство і терор. Їм вдалося, як і тим численним емігрантам, яким також доводилося виживати, шукаючи

роботу в далекій чи близькій, але чужій державі, та попри все – на чужині навчати дітей рідною мовою. До всього того, вони знаходили час та можливості задля створення і реалізації громадянських та соціально-політичних ініціатив, найперше – проукраїнських.

Так склалася історія, але після жорстокого придушення Української революції 1917-1921рр. уряд Української Народної Республіки став активніше діяти в екзилі (у вигнанні) – спочатку в Польщі, а потім і у Франції та США.

Після Другої світової війни більш помітно запрацювало Закордонне представництво Української головної визвольної ради. На той час це був парламент воюючої України, створений 1944 року. Українські діячі в еміграції намагалися порушити українські теми, ставити їх у міжнародний порядок денний. Понад півстоліття їхньої звитяжної боротьби допомогли міжнародному визнанню України у 1991 році, коли і на рідній землі відновилася незалежність. Завдяки українській діаспорі, яка на той час уже була об'єднана в одну проукраїнську світову силу, не повторився початок XX століття, коли світові держави не підтримали боротьбу українців за свою свободу. Тепер про Україну уже знали і шанували її відвагу та завзятість.

У 1967 році у Нью-Йорку десятки суспільних інституцій української діаспори об'єднали свої зусилля й утворили Світовий конгрес українців. Конгрес став тим потужним лобістом українських інтересів у Західній Європі, Північній Америці та Австралії, якого раніше бути не могло. Західні політики змушені були дослуховуватися до вимог уже організованого світового українства, схвалювати необхідні для українців рішення. Свою видатну роль відіграли діячі Закордонних частин ОУН, які об'єднали зусилля народів, що потрапили під панування більшовиків. Створений ними в 1946 році Антибільшовицький блок народів долучив албанців, білорусів, болгар, вірмен, грузинів, естонців, латвійців,

литовців, словаків, туркменів, угорців, хорватів та чехів. Голова цього Блоку Ярослав Стецько зустрічався з керівниками багатьох держав, і не лише західних. Він знаходив союзників у боротьбі з комунізмом на Близькому та Далекому Сході, ЦА. 1955 року відвідав Тайвань, мав перемовини із його лідером – Чан Кайші.

Проте українські громади займалися не лише політичними проблемами, а й створювали науково-освітнянські та культурні заклади, підтримували діяльність створених раніше українських інституцій, захищаючи права уже нових хвиль мігрантів, подавали приклад для українських громад інших держав, особливо в країнах Варшавського блоку. Одним із таких помітних центрів став Український вільний університет, створений діаспорянами 1921 року. На початку університет діяв у Відні, згодом у Празі, а після Другої світової і понині працює у Мюнхені, де, зокрема, навчаються або проходять перепідготовку керівники центрів українських громад. Тим часом продовжило свою роботу і засноване в екзилі у 1873 році Наукове товариство ім. Шевченка. Ця структура стала, по суті, незалежною академією наук України. Її намагалися ліквідувати після приєднання Галичини до СРСР, але не вдалося. Після завершення Другої світової війни її філії уже працювали в Західній Європі, США, Канаді, Австралії. Так, Йосип Сліпий, митрополит греко-католицької церкви, який відбув 18 років ГУЛАГу, вийшовши на волю, у 1963 році заснував Український католицький університет у Римі. А в 1973 році в Торонто колишні вояки УПА утворили своє видавництво «Літопис УПА», яке опублікувало чимало документів і спогадів про боротьбу повстанців. Серія нині нараховує понад 100 книг, є найбільшим джерелом в українській історіографії про повстанців.

Щоб зацікавити науковців світу українською проблематикою, діаспоряни створили чимало інституцій у рамках існуючих престижних університетів західного світу. В 1973

році в Гарвардському університеті було засновано Український науковий інститут. Через три роки створено Канадський інститут українознавчих студій Альбертського університету. Українці діаспори провели низку масштабних інформаційних кампаній, які, з одного боку, мобілізували їх самих, не давали забувати про коріння, а з іншого – привертали увагу світу до проблем України. Наприклад, кампанія до 50-ліття Голодомору завершилася важливими публікаціями і спорудженням пам'ятників. Та чи не найважливе – була утворена спецкомісія в Конгресі США, яку очолив Джеймс Мейс. Саме результати її роботи заклали підґрунтя міжнародного визнання Голодомору геноцидом. До того ж міжнародна кампанія з відзначення у 1988 році 1000-ліття хрещення Русі на весь світ заявила про українську історію давньої держави, спадщину якої упродовж століть намагалася вкрасти Московія.

Частина центрів українських громад та їх установ продовжують свою діяльність в еміграції і після 1991-го року. Деякі почали або продовжили роботу в Україні: до Львова повернулося Наукове товариство імені Шевченка, сюди ж передислокувався Український католицький університет, досі видаються книги видавництва «Літопис УПА».

Символічною стала дата 22 серпня 1992 року, коли Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передав грамоту Державного центру УНР Президентові України Леоніду Кравчуку у м.Києві. Тим самим було визнано, що українська держава, проголошена 24 серпня 1991 року, є правонаступницею Української Народної Республіки. На превеликий жаль, сама незалежна Україна мала би у першу чергу вважати себе спадкоємицею УНР, але для цього знадобилось ще понад тридцять років...

Переломним став початок великої агресії РФ проти України. Ця Велика війна України змінила масштаби і характер еміграції. Масштабне російське вторгнення спрово-

кувало нову хвилю небувалої до цього за масштабами еміграції, біженців та вимушених переселенців. За масштабами ситуація справді нагадує те, що діялося сто років тому та після Другої світової війни. Але є вирішальний чинник, який визначає різницю. Цей чинник – Українська держава. Її не було тоді, але вона є сьогодні, попри колосальні агресивні зусилля Кремля її знищити. Попри побоювання наших союзників, що ми не витримаємо тиску Росії.

Мільйони українців стали на захист держави. Дві третини біженців повернулися з еміграції після 24 лютого 2022 року. Станом на 21 березня майже 400 тисяч громадян України перетнули кордон на в'їзд. Переважна більшість – чоловіки з метою захистити Батьківщину. Ще більше тих, хто допомагає захисникам. Це українці з усього світу. Після анексії Росією Криму та окупації частини Донецької та Луганської областей зародилися не лише добровільні батальони, які стали на захист Вітчизни, а й розгорнувся масштабний волонтерський рух, який на повну потужність проявив себе з початку масштабного вторгнення коаліції РФ та РБ в Україну. Ще більше тих, хто допомагає захисникам за кордоном, найбільше в країнах Європи, і не тільки. Це весь український світ, який зупиняє і зупинив наступ «руського міра», веде боротьбу у доступних йому формах і за кордоном.

Цей український світ нині споряджає українську армію, проводить акції на підтримку України по всьому світу, спонукає політиків своїх країн активніше допомагати нашій державі, приймає і допомагає влаштуватися тим, кого війна вигнала з домівок. Ця єдність українців усього світу – запорука того, що ми переможемо. Біженці, які опинилися в Європі та Америці, повернуться додому, як і ті, кого насильно вивезла Росія. В Україні назвали нові дані про кількість переселенців. Зокрема, з Мінсоцполітики повідомили, що станом на 08 грудня 2022 року на обліку ВПО перебували 4 886 648 громадян. У тому числі 3 539 376 громадян перемі-

стились після 24 лютого 2022 року, з яких 2 856 232 – зареєструвалися вперше з дня повномасштабного вторгнення. Також у відомстві зазначили, що найбільш затребуваними соціальними послугами цього року стали довідка та отримання допомоги на проживання для внутрішньо переміщених осіб.

...Всі ми разом, українці в Україні та поза її межами, розпочали відбудову своєї держави. Бо українська держава – найефективніший інструмент для захисту української нації, захисту всіх українців, куди б не закинула їх доля. Про проблеми тих, кого вона змусила емігрувати за кордон, переселитися у безпечніші місця в Україні, про пов'язані з ними проблеми імміграції, інтеграції, транснаціоналізму та асиміляції йдеться у пропонуваному посібнику.

Тема 1

ФЕНОМЕН МІГРАЦІЇ. СУТНІСТЬ, ВИДИ, КЛАСИФІКАЦІЯ

План

1. *Найбільш ранні міграційні процеси та географія переселень до Європи.*
2. *Причинно-наслідкові зв'язки міжнародної міграції і тенденцій глобального розвитку.*
3. *Поняття міграції, її сутність. Різновиди міграції та її класифікація.*
4. *Вплив міграції на соціально-етнічний склад населення та демографію.*
5. *Міграційні процеси на території України: історія і сучасний стан.*

Існування людства як сукупності-спільноти не тільки фізичної суми індивідів, а й людини розумної (*Homo sapiens*), як вмістища власного «Я» серед собі подібних, його природи, розвитку і цивілізаційного поступу з давніх давен і до сучасності, поряд із усіма антропологічними процесами та етнорасовим різнобарв'ям, психоемоційним (семантичним) розквітом у контексті філогенетичної історії і соціально-культурних векторів самоусвідомлення, господарчо-економічною еволюцією та суспільно-політичними трансформаціями тощо, пов'язане також і з його міграційною минувишиною і сьогоденням.

Згідно із загальноприйнятою серед наукових кіл концепцією розвитку людства, його найбільш ранні міграції та

розширення ареалу архаїчної та сучасної людини по різних континентах почалися 2 мільйони років тому розселенням з Африки *Homo erectus*. Після цього початкового переселення відбулися міграції інших архаїчних людей, включно з *Homo heidelbergensis*, які жили бл. 500 тис. років тому та, ймовірно, були предками і денісівської людини, і неандертальців. Вважається, що ранні гомініди перетинали суходольні мости, які пізніше були вкриті водою.

Своєю чергою *Homo sapiens* розселилися Африканським континентом невдовзі після виділення в окремий вид, бл. 300 тис. років тому. На основі дослідження мітохондріального ДНК вважається, що сучасна людина пройшла принаймні через одне генетичне пляшкове горло, коли була значно зменшена різноманітність геному. Г. Гарпендінг (Henry Harpending) припустив, що люди поширилися з географічно обмеженої території бл. 100 тис. років тому, пройшли через генетичне пляшкове горло, а потім бл. 50 тис. років тому розпочалося різке зростання географічно розкиданих популяцій, починаючи з Африки і поширившись в інші місця. Відповідно до теорії африканського походження людини припускається, що анатомічно сучасні люди за межами Африки є нащадками популяції *Homo sapiens*, які мігрували зі Східної Африки десь 70 тис. років тому та поширилися вздовж південного берега Азії аж до Океанії раніше за 50 тис. років тому. Однак нещодавній огляд геномів підкреслює, що гіпотеза про один виток неафриканських популяцій менше узгоджується з аналізом стародавнього ДНК, ніж гіпотеза про багато джерел з генетичним змішуванням по Євразії.

Першими анатомічно сучасними людьми в Європі вважаються кроманьйонці; вони ввійшли у Євразію через гори Загрос (поблизу сучасного Ірану і східної Туреччини) бл. 50 тис. років тому. Одна їх група досить швидко заселила прибережні території довкола Індійського океану, а друга мігрувала на північ до степів Центральної Азії. Залишки су-

часної людини, які датуються 45–43 тисячі років тому, були знайдені в Італії, а виявлені в європейській частині російської Арктики – 40 тис. років тому.

Європою ж сучасні люди поширилися бл. 40 тис. років тому. Відомо, що мігруючі популяції сучасних людей змішувалися з місцевими різновидами архаїчних людей, тому сучасні нам людські групи незначною мірою є нащадками (менше 10% внеску) регіональних підвидів архаїчних людей. Зокрема неандертальці були присутні на Середньому Сході та в Європі. Ареали проживання популяцій неандертальців та сучасних людей на деяких територіях накладалися один на одного (наприклад на Піренейському півострові та на Середньому Сході), і популяції сучасних людей, які переселялись (також відомих як кроманьйонці, або європейська рання сучасна людина) до певної міри схрещувалися з ними. Таке змішування може бути причиною генів неандертальців у мешканців Євразії та Океанії часів палеоліту та сучасності.

Оприлюднені 2014 р. результати аналізу геному залишків стародавніх людей дозволяють припустити, що сучасне корінне населення Європи значною мірою є нащадками трьох виокремлених родів: «західні мисливці-збирачі», які походять від кроманьйонців Європи, ранні європейські фермери, які прийшли в Європу з Близького Сходу під час неолітичної революції, та стародавні північні євразійці, які поширилися Європою в рамках індоевропейської міграції.

Після останнього льодовикового максимуму північно-євразійські популяції мігрували до обох Америк бл. 20 тис. років тому, а Північна Євразія була заселена не раніше 12 тис. років тому, на початку Голоцену. Інші терени планети, такі, як Арктична Канада та Гренландія, були заселені палеоескімосами бл. 4 тис. років тому й, зрештою, Полінезія – 2 тис. років тому, міграційною експансією австронезійців.

Тож не дивно, що серед вчених існує цілком обґрунтоване узагальнююче і напівжартівливе твердження, що майже

усі люди на Землі є мігрантами. І стосується воно не лише тисячолітньої історії, а й сучасності, адже на сьогодні на планеті зафіксовано понад 270 мільйонів мігрантів по усьому світу, й тенденція до їхнього зростання у XXI ст. посилюватиметься. У сьогоднішньому глобалізованому світі люди переїзять чи не постійно, руйнуючи традиційні кордони між культурами, етнічними групами і мовами й розвиваючи різноманітність, культурні та економічні багатства.

Разом з цим міграція також сприймається багатьма як виклик або навіть як загроза – виклик механізмам захисту прав людей, які борються за повне дотримання прав усіх, у тому числі й мігрантів/мігранток, оскільки права мігрантів/мігранток часто порушуються, загроза традиційним культурним і світоглядним цінностям певних спільнот чи народів, їхнім своєрідним та унікальним етнонаціональним особливостям тощо.

Тож цілком обумовлено і доречно, що проблеми міграції та імміграції в епоху глобалізації вийшли за межі суспільного спостереження та локальних чи загальних констатацій, а стали об'єктом наукового дослідження та аналізу, включно з виробленням науково обґрунтованих теорій і концепцій щодо їхніх закономірностей і тенденцій, якісних і кількісних характеристик, моделювання імовірного структурного і характерного розвитку тощо.

Ключові наукові розробки у сфері вивчення процесів міжнародної міграції людських ресурсів, а також сучасних проблем імміграції та транснаціоналізму, а також їхніх передумов (і наслідків) представлені працями таких вчених, як Г. С. Беккер (G. S. Becker), Д. Е. Блум (D. E. Bloom), Г. де Гаас (H. De Haas), П. П. Гай-Нижник, А. П. Гайдуцький, Ю. П. Гуменюк, К. Дагстманн (C. Dustmann), Г. Р. Заремба, І. В. Івахнюк, Д. Каннінг (D. Canning), С. Кастелс (S. Castles), Е. С. Лі (E. S. Lee), Е. М. Лібанова, Д. С. Массей (D. S. Massey), Ж. М. Медеубаєва, Т. М. Мельник, Г. Месежніков, К. Озден (Ç. Özden), М. Дж. Піоре

(M. J. Piore), А. Портес (A. Portes), Д. Рата (D. Ratha), М. Д. Романюк, Е. Д. Рубінська, С. Е. Сардак, С. Сассен (S. Sassen), О. Старк (O. Stark), Я. М. Столярчук, М. Тодаро, П. В. Токар, А. Дж. Франк (A. G. Frank), О. У. Хомра, Р. Дж. Цебула (R. J. Cebula), М. Чайка (M. Czaika), Л. В. Шаульська та інших. Ними вироблено теоретичні положення та експериментальні результати причинно-наслідкових зв'язків міжнародної міграції і тенденцій глобального розвитку, встановлено закономірності зв'язків між процесами міжнародної міграції та потоками грошових переказів з макроекономічними показниками країн, тенденціями та перспективами їх розвитку, інтенсивністю зовнішньоторговельних та інвестиційних відносин, імміграцією і транснаціоналізмом тощо.

Проблемам міжнародного регулювання міграційних процесів та формуванню міграційної політики присвятили свої праці Р. Г. Адамс (R. H. Adams), Т. М. Анакіна, М. М. Відякіна, О. І. Головка-Гавришева, О. А. Малиновська, П. Качмарчик (P. Kaczmarczyk), М. Лешінська (M. Lesińska), С. І. Пирожков, О. В. Позняк, І. М. Прибиткова, Н. Спатафора (N. Spatafora), Р. Д. Стаканов, К. В. Шиманська, П. Файнзильбер (P. Fajnzylber), Дж. А. Френкель (J. A. Frankel), Д. Янг (D. Yang) та інші вчені і дослідники.

Термін «міграція» походить від латинського слова *migratio*, що означає переміщення, переселення. Існує кілька формулювань, що його характеризують, а відтак можна дійти до його узагальненого визначення.

Міграція – це поняття, яке відображає соціально-економічні, демографічні та військово-політичні процеси, сукупність переміщень, тереново-географічний рух індивідів або груп осіб, тобто мобільність людей у вужчому (внутрішньому) або ширшому (зовнішньому) тереново-географічному просторі. Зокрема й перетин меж адміністративно-територіальної risks провінції, округу, муніципалітету чи краю в межах однієї країни (внутрішня); добровільний чи приму-

совий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни/держави) виїзду через державний кордон до місця (країни/держави) в'їзду за наявності або без неї законних підстав на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання (зовнішня); цей рух включає в себе еміграцію та імміграцію.

Отже, міграція є просторовою – міжнародна (зовнішня), коли відбувається зміна країни звичного місця проживання на одну або більше інших держав із перетинанням одного і більше державних кордонів, та часовою – пересування, пов'язане з визначенням звичного місця проживання індивіда, для чого встановлюється тривалість та причини проживання у відповідному місці.

Оскільки міграція населення складається з міграційних потоків, то поняття міграції також застосовують і в множині – міграції. Вони включають у себе й ті чинники, які спонукають людей мігрувати (мотив остаточного переселення), а саме: соціально-економічні, суспільно-політичні, етнічні, релігійні, військово-політичні, пов'язані зі зміною на різні терміни місця проживання.

Міграційний рух включає у себе також розмаїтість типів і форм людської мобільності, які взаємопереплітаються й трансформуються одні в інші, включно й з тимчасовою (або, як її ще називають, сезонною, маятниковою або човниковою) міграцією та переміщення досить великої кількості людей, за винятком пересування військових частин (щодо їхньої передислокації на тривалий час в інший регіон або для довготривалого розташування і прожиття в іншій державі).

Міграція населення – складний суспільний процес, що впливає на різні сторони соціально-економічного життя людства. Людей, які вчиняють міграцію, називають мігрантами. Дати визначення терміна «мігрант» не так легко. За даними Європейського комітету з питань міграції, термін «мігранти» використовується для позначення, залежно від

контексту, емігрантів, мігрантів, що повертаються назад у свою країну, іммігрантів, біженців, переселенців та осіб з числа іммігрантів і/або членів етнічної національної меншості, яка утворилася через імміграцію». Особи, які переселилися за межі країни, – емігранти, які переселилися в країну – іммігранти (термін «імміграція» походить від латинського слова «*immigro*» – «вселяюся», «в'їжджаю» й, відтак, означає в'їзд громадян інших держав у країну на довгострокове перебування або постійне проживання).

Різниця між кількістю іммігрантів та емігрантів становить міграційне сальдо (чиста міграція) – безпосередньо впливає на кількість населення країни. Сума кількості іммігрантів та емігрантів дає обсяг валової міграції. Кількість мігрантів по всьому світові 1910 р. дорівнювала 33 млн осіб, 1965 р. це число подвоїлось і сягнуло позначки 65 млн осіб, 1990 р. у світі було вже 120 млн, на початку XXI ст. – 175 млн, а у 2020-ті роки сягнула позначки у понад 230 млн мігрантів.

Міграції мають різні різновиди: зовнішня (міжконтинентальна та континентальна) і внутрішня, організована та неорганізована, добровільна та примусова (міграція працівників і спеціалістів та міграція біженців), зворотна та незворотна (передбачає зміну постійного місця проживання).

У ширшому ж розумінні:

- маятникова (до одного місяця – щоденні або щотижневі поїздки від місць проживання до місць роботи і назад, що розміщені в різних населених пунктах);
- сезонна (від місяця до року – переміщення переважно працездатного населення до місця тимчасової роботи і проживання на певний термін зі збереженням можливості повернення в місця постійного проживання);
- довготермінова (понад рік) та постійна (не передбачає повернення на батьківщину), епізодична (ділові, рекреаційні та інші поїздки, що відбуваються не

тільки нерегулярно в часі, але й не обов'язково в одних і тих же напрямках).

За *тривалістю* міграції бувають: короткотермінові (менше двох років), середньотермінові (від двох до десяти років), довготермінові (більше десяти років) та постійні (понад двадцять років).

Міжнародних мігрантів можна кваліфікувати таким чином:

- постійні переселенці;
- тимчасові робітники-контрактники;
- тимчасові працівники-професіонали;
- нелегальні працівники;
- особи, що шукають притулку;
- біженці;
- транзитні мігранти.

Існує і такий поділ міжнародних міграцій, як:

- міграції економічні добровільні (трудові мігранти);
- міграції політичні добровільні (наприклад, міграція євреїв до Ізраїлю);
- міграції політичні вимушені (потоки класичних „біженців”);
- міграції економічні вимушені (біженці з місць екологічних та інших видів катастроф).

Згідно з класифікацією міжнародної міграції ООН, визначається п'ять її основних різновидів:

- 1) іноземці, що приїжджають у країну для навчання;
- 2) мігранти, що приїжджають на роботу;
- 3) мігранти, що приїжджають для об'єднання або створення нових сімей;
- 4) мігранти, що приїжджають для постійного поселення;
- 5) іноземці, яких допускають у країну з гуманітарних міркувань (біженці, особи, що шукають притулку тощо).

З точки зору *правового статусу* можна виділити чотири категорії іммігрантів:

- 1) переселенці, що стали громадянами країни імміграції;
- 2) іноземці з постійним дозволом на проживання;
- 3) тимчасові мігранти, що мають візу і дозвіл на роботу;
- 4) нелегальні іммігранти.

Етнопсихологи виокремлюють лише три категорії емігрантів: 1) переселенці – назавжди залишають батьківщину; 2) візитери – довший час живуть у чужій країні (дипломати, студенти, бізнесмени); 3) туристи. Більшість дослідників визначають й такі критерії міграції: легальна, напівлегальна і нелегальна.

За *способом реалізації* міграції можна поділити на стихійну (вільна міграція однієї людини або цілої сім'ї в якесь обране ними місце), організовану (колективна міграція, санкціонована вищим державним або приватним органом) та ланцюгову (міграція, організована родичами або знайомими, що вже виїхали за кордон і сформували неформальні соціальні мережі для полегшення виїзду своїм кращим, надання їм інформації, фінансової допомоги та допомоги при пошуках житла і роботи на новому місці).

Міграції бувають також:

- ✓ *групові* (переміщення груп людей, що походять з однієї місцевості (села чи міста) і спрямовуються в певне місце);
- ✓ *сімейні*, або демографічні (переміщення на певний період чи назавжди за межі адміністративної одиниці цілих сімей);
- ✓ *осібні* (індивідуальна міграція неодружених людей або людей, які тимчасово розлучаються зі своїми сім'ями і мають намір рано чи пізно повернутися на батьківщину).

Міграції бувають одиничними, повторювальними та епізодичними.

Їхні види: міжконтинентальна, континентальна, регіональна.

Міграція може бути добровільна, примусова і вимушена. Міграції можуть кваліфікуватися також і за *критерієм причин і цілей*, а саме:

1) міграція членів сімей – має на меті реалізацію права на возз'єднання сім'ї, тобто возз'єднання з особами, які вже мігрували раніше або для створення нової сім'ї;

2) репатріація (або рееміграція; репатріація раніше депортованих) як добровільне повернення на постійне проживання на батьківщину з етнічних, економічних, соціальних причин, причин особистого характеру чи інших причин після тривалого проживання в іншій країні (або адміністративно-територіальній одиниці цієї ж країни);

3) релігійна міграція – не має постійного характеру і пов'язана з відправленням релігійного культу (наприклад, прощі та паломництво мусульманського населення до Мекки);

4) етнічна – переселення з етнічних мотивів заради поліпшення умов проживання чи збереження життя за умов фізичної («етнічні чистки») чи етнокультурної загрози;

5) екологічна – переселення з районів екологічних катастроф і стихійного лиха внаслідок суттєвого погіршення умов проживання (екологічні біженці);

6) туристична – туристичні поїздки, які, як правило, не мають постійного характеру та відбуваються у різних напрямках;

7) освітня – переважно тимчасове переселення, що триває від кількох місяців до кількох років та має на меті навчання за межами адміністративно-територіальної одиниці чи держави постійного проживання;

8) політична – одиничні або масові переміщення населення, яке підтримує політичну опозицію та, відчуваючи загрозу своєму існуванню, змінює місце/країну постійного проживання (політичні біженці), а також міграція дипломатичного корпусу та військових або тривалі відрядження

(приблизно 3–4 роки залежно від місця призначення) військовослужбовців, дипломатів, адміністративно-обслуговуючого персоналу дипломатичних установ та їх сімей;

9) економічна – перетин внутрішньодержавних та міжнародних кордонів у пошуках роботи, з метою придбання чи продажу товарів, інвестування та інших видів діяльності, що мають економічні цілі чи мотиви, т. зв. економічні біженці (люди, що виїжджають з місця постійного проживання через незадовільні економічні умови);

10) трудова – міграція осіб, що внаслідок погіршення економічної ситуації переїжджають на певний час для того, щоб найнятися на роботу та висилати гроші сім'ї або робити заощадження для матеріального забезпечення свого існування після повернення додому.

Історично міграції частіше приводили до підвищення поліетнічності населення окремих регіонів, держав, окремих частин держав. Переміщення різних етносів зумовлюють зміни в розміщенні народів, змінюють соціальний та етнічний склад міст і сіл, розширюють міжетнічні контакти, збільшують кількість змішаних шлюбів. Мігранти приносять з собою елементи власних культур, мов, психології, світогляду, особливості побуту та ведення господарства, власні етичні та суспільно-поведінкові цінності та принципи життя тощо. Так, наприклад, в історії відмічено, що часто з великими переселеннями народів відбувалась зміна довкілля, коли нові народи перебудовували місцеві екосистеми під власні традиції природокористування, як погіршуючи стійкість екосистеми, так і покращуючи її.

Міграція як складний процес, особливо коли він неконтрольований, може мати й негативні наслідки. Вплив жителів може призвести до невідтворення населення, нестачі трудових ресурсів тощо. Натомість приплив мігрантів до густонаселених районів, у великі міста, веде до перенаселення, неможливості задовольнити більшість нагальних

потреб людини, зіткнення культур і етнонаціональних груп тощо. Своєю чергою таке становище спричиняє розвиток ксенофобії, виникнення міжетнічних конфліктів на міжособовому і колективному рівні, що впливає на певну місцину, край, а за певних умов і на цілу країну.

Слід також зважати й на те, що будь-який міграційний акт відбувається під дією комплексу мотивів, які залежать як від суб'єктивних, так і від об'єктивних причин. При цьому варто пам'ятати, що міграція значною мірою впливає на формування, функціонування й розвиток ринку праці, що вона як чинник розвитку ринку виконує прискорювальну, розподільчу та селективну функції. Забезпечення певного рівня географічної мобільності робочої сили, змінність складу працєактивного населення регіону та збільшення місць проживання індивіда протягом життя є результатами здійснення прискорювальної функції.

Розподільча функція міграції виявляється у перерозподілі населення між регіонами, за рахунок чого досягається більша відповідність між попитом на робочу силу та її пропозицією. Селективна ж функція міграції полягає у зміні якісного складу населення і робочої сили регіонів унаслідок нерівномірної участі у міграційних процесах представників різних соціально-демографічних груп.

Українці є вагомим чинником імміграційного кластеру у матриці міграційних процесів ще з XVIII ст., коли на його початку представники вищих верств козацької старшини, прибічники гетьмана І.Мазепи після поразки шведської армії Карла XII у Полтавській битві 1709 р. (А. Войнаровський, Г. Герцик, І. Ломиковський, І. Миревич, Ф. Миревич, П. Орлик, Г. Орлик та ін.) змушені були оселитися у Польщі, Туреччині, Франції, Швеції.

У першій половині XVIII ст. відбулася й перша хвиля української трудової міграції, коли українці з південно-східної Пряшівщини та інших західноукраїнських земель пе-

реселилися на терени Австрійської держави між р. Тисою (притока Дунаю) та Дунаєм (нині територія Воєводини у складі Сербії). Невдовзі, у другій половині XVIII ст. – на початку XIX ст. українські трудові мігранти переселялися до Баната (нині у складі Румунії та Сербії), Срема та Славонії (сучасна Хорватія). В останній чверті XVIII ст., після знищення Нової Січі московитськими військами у 1775 р., запорозькі козаки з дозволу турецької влади (Османська імперія) переселилися і заснували в гирлі Дунаю Задунайську Січ, що існувала до 1828 р.

У 1870-х роках з українських земель, що були у складі Російської імперії, до Центральної і Західної Європи виїхала нечисленна група інтелігенції, у складі якої були, зокрема, Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський та інші. Тоді ж (у 60–70-х рр. XIX ст.) з підросійської Наддніпрянщини українці переселялися на вільні землі Оренбурзької, Самарської, Саратовської, Уфимської та інших губерній європейської частини Російської імперії, а у 70–90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. спостерігався масовий, здебільшого стихійний переїзд українців, переважно з Катеринославщини, Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини і Херсонщини, в межах Російської імперії до Середньої Азії та Сибіру. Найбільші переселенські хвилі українців до Азії та Сибіру були пов'язані з будівництвом Транссибірської магістралі (90-ті рр. XIX ст.) та у зв'язку зі столипінською аграрною реформою. За підрахунками вітчизняних істориків загальна кількість мігрантів-переселенців з українських земель наприкінці XIX – початку XX ст. сягнула кількох мільйонів осіб. Усі вони компактно розселилися у Південно-Західному Сибіру (Білий Клин) та Північному Казахстані (Сірий Клин) і на Далекому Сході, зокрема в Приморському, Амурському і Хабаровському краях (Зелений Клин) та інших регіонах.

Українці з Галичини та Буковини у другій половині XVIII ст. переселялися до Боснії і Герцеговини, а також до

Російської імперії. У 70-х рр. XIX – на початку XX ст. з українських земель у складі Австро-Угорщини (Галичина, Північна Буковина, Закарпатська Україна) відбувалася масова трансатлантична (заокеанська) еміграція до Північної Америки, зумовлена економічними причинами, яка сягнула найвищої інтенсивності напередодні Першої світової війни. Тож перші українські іммігранти з'явилися у США у 1860-х рр. (Коннектикут, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Огайо, Пенсильванія та ін.), а у Канаді – у 1890-х рр. (Альберта, Манітоба, Саскачеван та ін.). Одночасно в середині 1890-х рр. та у 1908–1910 рр. відбувалося спорадичне переселення підавстрійських українців до Латинської Америки, головним чином до Бразилії (Парана, Санта-Катарина, Ріу-Гранді-ду-Сул, Сан-Паулу) та Аргентини (Місйонес та Буенос-Айрес). Тоді ж українські заробітчани зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття прибули до Великої Британії, Данії, Німеччини, Португалії, Румунії, Франції, Швеції, Швейцарії та інших європейських країн.

На початку XX ст. чимало українських політичних і громадських діячів переїхали з Наддніпрянської України до Галичини, а згодом до Центральної та Західної Європи. Репресії царської влади й революція в Росії 1905–1907 рр. призвели до нової хвилі політичної еміграції до Центральної та Західної Європи. Перша ж світова війна (1914–1918 рр.) та поразка української революції й державотворення 1917–1921 рр. (УНР, УД, ЗУНР) спричинили масову військову та політичну українську еміграцію, яку в науковій літературі часто називають першою хвилею, або міжвоєнною еміграцією. Зокрема, на територію Чехо-Словаччини були інтерновані вояки Української Галицької армії, а в Польщу та Румунію – військові частини Армії УНР. Міжвоєнні іммігранти-українці розселилися в країнах Центральної та Південної Європи (Австрія, Німеччина, Польща, Румунія, Чехословаччина, Югославія), а пізніше – й Західної Європи

(Бельгія, Франція). Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулося поступове розпорошення центрально- та східноєвропейської української імміграції: одні повернулися до УРСР, а інші переїхали до Західної Європи і до країн Північної та Південної Америки. У цей час істотно зростає й заробітчанська (трудова) міграція з Галичини, Волині, Полісся та інших земель, що перебували в складі Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, до Канади, США, Аргентини, Парагваю, Уругваю, Перу, Франції, Німеччини, Бельгії та Латвії. Масового характеру вона набуває у другій половині 1920-х рр. і зростає аж до початку світової економічної кризи 1929–1933 р., після чого помітно сповільнюється.

Значних масштабів набула міграція українців в межах СРСР упродовж 1920–1930-х рр., зокрема до Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії та на Кавказ, яка зумовлювалася низкою причин, у т. ч. колективізацією сільського господарства та голодомором 1932–1933 років в УРСР, втечею від репресій каральних органів, переїздом фахівців на новобудови п'ятирічок тощо. Крім того, значна кількість українців перебувала в концтаборах Сибіру та Далекого Сходу, а частина ув'язнених, побоюючись нових репресій, після звільнення залишалася та осідала у віддалених від України регіонах. У подальшому велику чисельність українців евакуювали під час німецько-радянської війни до Середньої Азії та Сибіру.

Нову хвилю міграції українців за кордон спричинила Друга світова війна та її наслідки, коли переселенцями стали переважно переміщені особи, які перебували у таборах для ДП у західних окупаційних зонах Німеччини, Австрії та в Італії. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. українці, які перебували в тимчасових таборах, перебралися на постійне місце проживання до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бельгії, Великої Британії, Венесуели, Нової Зеландії, Франції та інших країн. Водночас значна частина українців,

репатрійованих до СРСР з Німеччини та Австрії, потрапила до концтаборів Сибіру та Далекого Сходу.

У повоєнний час в СРСР українці переселялися, зокрема, до Казахстану під час освоєння цілинних земель (1950–1960-ті рр.), виїжджали на зведення новобудов до Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Кавказу та інших регіонів СРСР (1950–1970-ті рр.). Поширеною була й сезонна міграція українців, які працювали вахтовими бригадами у віддалених місцях Сибіру й Далекого Сходу, оборонній промисловості, на розробці газових і нафтових родовищ тощо. Окрім того, українці становили певну частину політичних емігрантів з СРСР після встановлення «залізної завіси», багато їх не поверталися в СРСР, відмовилися від репатріації до СРСР або залишилися за кордоном під час тимчасового перебування тощо.

З відновленням державної незалежності України в першій половині 1990-х рр. розпочалася нова хвиля виїзду українців (переважно із західноукраїнських земель) на постійне місце мешкання до Канади, США, Австралії, Німеччини та інших країн. Протягом 1990–2000-х рр. унаслідок складного економічного становища, що склалося після розпаду СРСР, великих масштабів набула сезонна міграція з України до Греції, Іспанії, Італії, Німеччини, Польщі, Португалії, Словаччини, Угорщини, Чехії та інших країн, а також до РФ, Литви, Латвії, Естонії. За різними підрахунками, щорічна кількість сезонних мігрантів з України сягала кількох мільйонів осіб. Водночас збільшувалася й кількість трудових мігрантів, т. зв. білих та синіх комірців, у т. ч. науковців і висококваліфікованих спеціалістів (ця міграція відома в науковій літературі та публіцистиці як «відплив інтелекту»), на постійне мешкання до країн Західної й Центральної Європи та Північної Америки, а також до Австралії, деяких країн Південної Америки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гай-Нижник П. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки // *Гілея*. 2014. Вип. 86 (№7). С. 109–116.
2. Гай-Нижник П. Самовбивча руїна Європи: народжуваність і міграція як виклик // *Matrix Divergent*. 2020. 3 лютого.
3. Гай-Нижник П. Українська національна ідея: соборні чинники та визначальні засади // *Трансформація української національної ідеї*. К.: Наш формат, 2019. С. 143–171.
4. Гай-Нижник П. П. Світ на переломі та Україна: глобальні виклики і національна безпека // *Гілея*. 2022. Вип. 169–170 (№ 2–4). С. 113–122.
5. Гай-Нижник П. Транснаціональні і міграційні процеси: виклики і можливості для ЄС та України // *YouTube-channel: Павло Гай-Нижник: історія, політика, ідеологія*, 2022, 16 червня. <https://www.youtube.com/watch?v=gwXo275gkoA&t=67s>
6. Українці в зарубіжному світі. К., 1991.
7. Винниченко І. І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992.
8. Жахи радянських таборів: у столиці готують книгу про історію нескорених українців // *Вечірній Київ*. 2022. 14 жовтня.
9. Зберігаючи українську самобутність. К., 1992.
10. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. Прага, 1942; Ч. 2. К., 1999
11. Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. – Вінніпег, 1969.
12. Міграція населення // *Політологічний енциклопедичний словник / За ред. М. П. Требіна*. Х.: Право, 2015.
13. Троциньський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994.
14. Історія української еміграції. К., 1997.
15. Пагіря В. Закарпатці у діаспорі: Нариси про закарпатських емігрантів. Ужгород, 1997.
16. Зубалій О. Д. та ін. Історія української діаспори. К., 1998.
17. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II*. – Edmonton, 1992.

18. Litt, Th.; Richter, J.; Schäbitz, F. The Journey of Modern Humans from Africa to Europe. Stuttgart: Schweizerbart Science Publishers, 2021.
19. Rowlett, R. M. Did the use of fire for cooking lead to a diet change that resulted in the expansion of brain size in *Homo erectus* from that of *Australopithecus africanus*? // *Science*. 1999. Vol. 283. P. 2004–2005.
20. Noonan, J. P. Neanderthal genomics and the evolution of modern humans // *Genome Research*. 2010. Vol. 20 (5). P. 547–453.
21. Callaway, E. Oldest ancient-human DNA details dawn of Neanderthals // *Nature*. 2016. Vol. 531. P. 286–296.
22. Out of Africa I: The First Hominin Colonization of Eurasia / Fleagle, J.G.; Shea, J.J.; Grine, F.E.; Baden, A.L.; Leakey, R.E. (Eds.). USA. 2010.
23. Garcia, T.; Féraud, G.; Falguères, C.; de Lumley, H.; Perrenoud, C.; Lordkipanidze, D. Earliest human remains in Eurasia: New ⁴⁰Ar/³⁹Ar dating of the Dmanisi hominid-bearing levels, Georgia // *Quaternary Geochronology*. 2010. Vol. 5 (4). P. 443–451.
24. Lachance, J.; Vernot, B.; Elbers, C.C.; Ferwerda, B.; Froment, A.; Bodo, J.M. Evolutionary History and Adaptation from High-Coverage Whole-Genome Sequences of Diverse African Hunter-Gatherers // *Cell*. 2012. Vol. 150 (3). P. 457–469.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте найбільш ранні міграційні процеси та їх географічні потоки до Європи.
2. Назвіть причинно-наслідкові зв'язки міжнародної міграції та тенденції глобального їх розвитку.
3. Дайте визначення міграції та тлумачення її сутності.
4. Які є різновиди міграції? Обґрунтуйте її класифікацію.
5. Спробуйте довести, як позначається вплив міграції на соціально-етнічному складі населення та його демографії.
6. Що вам відомо про ранні міграційні процеси на території України, їх історичні етапи і сучасний стан?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Ранні міграційні процеси та географія переселень до Європи.
2. Міжнародна міграція та тенденції її глобального розвитку.
3. Теорії міграції та її класифікація.
4. Міграція та її вплив на соціальну структуру населення та демографію.
5. Міграційні процеси на території України: історія і сучасний стан.

Тема 2

МІГРАЦІЯ ТА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План

1. *Загальна характеристика міграційної ситуації в Україні.*
2. *Міграція українців та інших етногруп на території пострадянського простору і за його межі. Започаткування національної міграційної політики.*
3. *Зміна структури населення і національного складу.*
4. *Початок нової еміграції громадян України.*
5. *Трудова міграція і зачатки правового регулювання цього процесу.*
6. *Характеристики зовнішньої міграції, зокрема в умовах пандемії та євроінтеграційних прагнень.*
7. *Шляхи вдосконалення міграційної політики України до та в умовах агресії РФ проти України та глобальної міграційної кризи.*

1. Загальна характеристика міграційної ситуації в Україні

З моменту набуття Україною незалежності демократизація суспільного життя відкрила для громадян значно ширші можливості для виїзду за межі країни. Проте набуття права на вільне пересування збіглося у часі з глибокими структурними трансформаціями економіки, що супрово-

джувалися падінням рівня життя населення, зростанням безробіття, неповної зайнятості. В умовах відсутності розвинутих ринків капіталу і споживчих кредитів особи, які прагнули започаткувати власний бізнес, потребували стартового капіталу. Перехід до ринкової економіки створив новий споживчий попит на такі товари високої вартості, як житло, автомобілі, побутову техніку та інше. Все це стимулювало трудову міграцію за кордон, яка наприкінці 1990-х рр. перетворилася на масове явище і джерело доходів для багатьох сімей. За оцінками, що базуються на обстеженнях Державної служби статистики, на початку нового тисячоліття за кордоном працювало понад 10 % працездатного населення.

Як показують дані ООН, напрями міграції українців суттєво змінилися. В перші роки незалежності майже 85% українських емігрантів проживали в країнах колишнього СРСР (переважно це були люди, які народилися в УРСР та у певний момент часу переїхали жити до іншої республіки Союзу). За роки незалежності кількість українців у цих країнах скоротилася з 4.6 до 4.1 млн, а їхня частка у загальній кількості мігрантів – до 70%. Кількість українських емігрантів у США, Канаді, Західній та Центральній Європі й Австралії збільшилася з 0.7 до 1.6 млн, а їхня частка у загальній кількості українців, що виїхали жити за кордон, зросла з 13% до 27%. За даними Державної служби статистики України, щорічно населений пункт проживання змінювали понад пів мільйона українців. Ця цифра, однак, базується на інформації органів реєстрації й охоплює лише ті переїзди, при яких особи реєстрували зміну місця свого проживання. Водночас, за даними соціологів, щонайменше 12% дорослих українців, а за деякими оцінками у великих містах від 15 до 30%, проживають не в тому місці, де вони зареєстровані. Таким чином, внутрішня міграція є набагато активнішою, ніж це можна простежити статистично. Вона спрямована

передусім до міст. Продовжується знелюднення віддалених сільських місцевостей. У 2001–2019 з карти України щорічно зникали в середньому по 19 сіл (в 1990-х роках – в середньому по 11 сіл на рік). Сільське населення скорочується головним чином за рахунок трудової та освітньої міграції молоді. Водночас зростає частка міського населення. За переписом 1989 р. у містах проживали 66,7% українців, за переписом 2001 р. – 67,2%, станом на 1 січня 2019 р. – 71,1%. Традиційно додатний міграційний баланс має столиця Київ, а також області, де розташовані найбільші міста України, – Дніпро, Харків, Одеса, Львів. Тут знаходяться провідні навчальні заклади, куди прямує на навчання молодь, вищим є попит на робочу силу та заробітки.

Одним із прямих наслідків і водночас чинників глобалізації є зростання масштабів переміщень населення. Обсяги міжнародної міграції стрімко збільшуються і в абсолютних, і у відносних величинах. Штучно відокремлена у радянські часи від світових міграційних процесів Україна долучилася до них лише після 1991 р., тобто в період їх значної інтенсифікації та урізноманітнення. Відкритість до світу, з одного боку, забезпечила громадянам країни нові можливості, але з другого – створила нові ризики, пов'язані передусім з масовим виїздом українців на заробітки за кордон. Перед державою постало завдання розроблення міграційної політики, здатної їх мінімізувати і сприяти використанню позитивного потенціалу міграції. Виконати його в умовах складної міграційної ситуації, економічних негараздів, дефіциту ресурсів було непросто. Попри це, створення механізмів державного управління міграційною сферою стало помітним елементом державотворення. Протягом доби незалежності разом із змінами міграційної ситуації, накопиченням досвіду, імплементацією міжнародних стандартів розвивалася міграційна політика держави [1].

2. Міграція українців та інших етногруп на території пострадянського простору і за його межі. Започаткування національної міграційної політики

У перші роки існування Української держави творення міграційної політики мало характер реакції на бурхливі міграційні процеси, що розвивалися на пострадянському просторі. Колапс СРСР обумовив виникнення цілком нових умов міжнародної мобільності населення України. До кардинальних змін привели демократизація суспільного життя, забезпечення права на вільне пересування, не обмежене паспортним режимом, дозвільним характером прописки за місцем проживання та «залізною завісою» на зовнішньому кордоні, долучення України до міжнародних, у тому числі й міграційних, процесів глобалізованого світу.

Із руйнуванням радянської адміністративної системи перерозподілу населення припинили діяти основні на той час канали міжреспубліканської міграції, такі, як організовані набори робочої сили, спрямування на роботу випускників навчальних закладів, служба в армії. Обсяги міграції на пострадянському просторі значно зменшилися.

Разом з тим, унаслідок утворення нових незалежних держав прийшли у рух маси населення, переміщені раніше: люди поспішали повернутися до „своїх» республік, щоб владнати питання громадянства, підтвердити права на майно, возз'єднатися з родиною. Засудження злочинів тоталітаризму дало змогу реабілітувати багато його жертв: на батьківщину почали повертатися репресовані та депортовані.

Додатковими чинниками репатріаційного процесу були воєнні конфлікти у деяких пострадянських державах. Навіть за відсутності прямого протистояння орієнтація на побудову національних держав, розширення сфери застосування мов титульних народів створювали психологічний, а інколи й фактичний дискомфорт для чужонаціонального

населення, спонукали його до переїзду на історичну батьківщину.

3. Зміна структури населення і національного складу

Перші роки незалежності ознаменувалися масовою репатріацією вихідців з України та їхніх нащадків. Протягом 1991-1993 років у країну прибули майже півтора мільйона осіб, додатне сальдо міграції сягнуло півмільйона. Воно сформувалося переважно за рахунок повернення вихідців з України з російської Півночі, Західного та Східного Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. Більшість репатріантів були етнічними українцями. 7% в'їзду забезпечило повернення на батьківщину депортованих кримських татар. Завдяки імміграції населення країни не лише зросло чисельно (в 1993 р. воно сягнуло 52,2 млн осіб) попри від'ємні показники природного відтворення, а й зазнало структурних змін. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р. порівняно з радянськими часами питома вага етнічних українців зросла на 5,1 відсоткового пункту і сягнула 72,7% населення, чисельність кримських татар збільшилася у 5,3 раза, корінний народ становив 12,1% мешканців Автономної Республіки Крим [2]. Повернення на історичну батьківщину, що мало очевидне етнічне забарвлення, було характерним на той час і для еміграції з України. Росіяни домінували серед вибулих до Росії. Активно відбувалася репатріація представників інших народів, що створили на теренах колишнього СРСР власні держави (крім тих, де точилися військові конфлікти). В умовах зняття обмежень на еміграцію на історичну батьківщину виїжджали етнічні євреї, німці, греки, материнські держави яких надавали репатріації активну підтримку.

Треба зазначити також, що лібералізація режиму кордонів мала за наслідок не лише активізацію виїзду українців

до інших, крім пострадянських, держав світу, а й інтенсифікацію міграції іноземців в та через територію України, що призвело до появи неможливих за часів СРСР категорій прибулих із зарубіжних країн, зокрема підприємців-інвесторів, біженців, а також нелегальних мігрантів.

В умовах бурхливих переміщень початку 1990-х рр. основна увага приділялася ліквідації притаманних радянській системі обмежень та забезпеченню права громадян на свободу пересування та вибір місця проживання, вільного виїзду за кордон та повернення на батьківщину, що було закріплено в Конституції держави та спеціальних законах. Нові політичні підходи до регулювання міграції були частиною загального процесу демократизації суспільства, імплементації визнаних міжнародних стандартів захисту прав людини.

З метою відновлення прав постраждалих від репресій тоталітарної доби значні фінансові та організаційні ресурси спрямовувалися на облаштування та інтеграцію колишніх депортованих з числа кримських татар та представників інших національностей, які поверталися до Автономної Республіки Крим. Оскільки на той час помітною складовою міграційних процесів стала вимушена міграція через збройні конфлікти в низці пострадянських держав, було ухвалено Закон України «Про біженців» (1993 р.). Процес репатріації було підтримано через встановлення спрощеного порядку набуття українського громадянства вихідцями з України та їхніми нащадками.

4. Початок нової еміграції громадян України

Одночасно із розробленням законодавства створювалися адміністративні структури, які мали його імплементувати. Першим спеціалізованим органом державного управління у сфері міграції було Міністерство України у справах

національностей та міграції (1993 р.) та органи міграційної служби на місцях (1994 р.), які перебували у подвійному підпорядкуванні Міністерства та місцевої влади.

Для розвитку міграційних процесів перших років незалежності вирішальними були політичні, шоківі чинники міграції, обумовлені розвалом колись єдиної держави. Їхня дія, однак, була нетривалою. З середини 1990-х років внаслідок системної економічної кризи перехідного періоду репатріаційний потік загальмувався, а виїзд з України посилювався. За даними статистики, від'ємне сальдо міграції протягом 1994-2004 рр. становило 700 тис. осіб, проте за оцінками вчених, що базувалися на результатах Всеукраїнського перепису населення 2001 р., було в 1,7 раза більшим. (Ліквідація жорсткого порядку реєстрації за місцем проживання (прописки), забезпечення права на свободу пересування обумовили, крім іншого, значний недооблік переїздів, статистика яких базується на даних щодо реєстрації/зняття з реєстрації за місцем проживання).

Еміграція втратила етнічне забарвлення. Демократизація суспільного життя ліквідувала політичні, етнічні, релігійні причини виїзду, як і підстави для набуття вихідцями з пострадянських держав статусу біженця на Заході. До того ж, база етнічної еміграції поступово вичерпувалася. Водночас економічні проблеми були однаково болючими для всіх національних груп.

5. Трудова міграція і зачатки правового регулювання цього процесу

На фоні ринкових реформ і глибокої економічної кризи перехідного періоду та за відсутності адміністративних обмежень пересування для багатьох людей міграція набула характеру стратегії виживання. Географія переїздів уріз-

номанітнілася, їхній вектор поступово зміщувався з єдино можливого в радянські часи східного напрямку, тобто до Росії, інших республік СРСР, на західний, до європейських країн, де заробітки були вищими, а умови праці кращими. Заміщення політичних та етнічних чинників міграції економічними зумовило значне скорочення чисельності емігрантів, які виїжджали з України для постійного проживання в інших державах, та до поширення короткотермінових, проте систематичних виїздів за кордон з метою заробітку. Джерелом доходу для багатьох сімей стала так звана човникова торгівля, тобто власноручне перевезення через кордон невеликих партій товару, що відбувалася переважно в напрямку сусідніх європейських держав, з якими, аж до їхнього вступу до ЄС, зберігався безвізовий режим.

Поступово досвід та зв'язки, набуті під час торгових поїздок, надали можливість організовувати виїзди з метою працевлаштування, що були більш тривалими, проте забезпечували вищий заробіток. На рубежі століть трудова міграція за кордон перетворилася на наймасовіший і найбільш соціально значущий міграційний потік. Українці виїжджали на роботу до Росії, Польщі, Чехії, країн Південної Європи. Набув поширення виїзд за короткотерміновими туристичними візами та працевлаштування без належного оформлення необхідних дозволів, тобто нелегально, що обумовило вкрай ризиковану ситуацію для багатьох трудових мігрантів.

У 2003 р. із спеціальною доповіддю щодо становища громадян України за кордоном виступила Уповноважена з прав людини Верховної Ради України, де навела численні факти порушення прав мігрантів, торгівлі людьми, вперше озвучила офіційну оцінку масштабів трудової міграції за кордон – понад 4 млн осіб [3]. Оприлюднені омбудсменом дані схвилювали громадськість, привернули увагу політиків до явища трудової міграції. Парламент доручив уряду посилити контроль за суб'єктами підприємницької діяльності, які

надавали послуги з посередництва при працевлаштуванні за кордоном, продовжувати переговорний процес з метою укладання міжнародних угод про трудову міграцію та соціальний захист громадян, працевлаштованих за кордоном.

Початок 2000-х років було відзначено активною законодавчістю не лише у сфері регулювання трудової міграції, а й міграційних процесів загалом. Ухвалені у перші роки незалежності правові акти потрібно було привести у відповідність до норм Конституції України, міжнародно-правових документів щодо захисту прав людини, до яких приєдналася країна, а також врахувати набутий у процесі їх застосування практичний досвід. У 2001 р. було прийнято нові редакції законів «Про громадянство», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців», ухвалено Закон України «Про імміграцію». Після рішення Конституційного Суду щодо неконституційності інституту прописки та прийняття Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» (2004 р.) законодавство країни у сфері міграції можна було вважати в цілому сформованим.

6. Характеристики зовнішньої міграції, зокрема в умовах пандемії та євроінтеграційних прагнень

Розвиток законодавчої бази, посилення уваги до міграційних проблем дали змогу Україні активізувати міжнародну співпрацю. У 2002 р. країна приєдналася до Женевської конвенції 1951 р. про статус біженців, у цьому ж році набула повноправного членства у Міжнародній організації з міграції, де раніше була спостерігачем.

Водночас кілька спроб ухвалити закон щодо концептуальних засад міграційної політики держави, а також щодо створення державної міграційної служби як єдиного органу

виконавчої влади з управління міграційними процесами зазнали невдач у парламенті. Законотворчий процес почав пробуксовувати. Рада національної безпеки і оборони України, яка двічі, у 2007 та у 2008 рр., розглядала питання розвитку та реалізації міграційної політики, дійшла висновку, що ця політика залишалася концептуально невизначеною, а її принципи, стратегічні завдання, поточні цілі, стандарти захисту прав людини відсутні [4].

Така ситуація, вочевидь, було пов'язана з тим, що завдання скасування радянських обмежень переміщень населення, забезпечення права на вільне пересування людей на той час було вже виконано. Водночас і суспільство, і політики неповною мірою усвідомлювали подальші стратегічні цілі та завдання державного управління міграціями. Це пояснюється і тим, що певне пожвавлення економіки України протягом нульових років нового століття загальмувало еміграцію. Згідно із соціологічним моніторингом Інституту соціології Національної академії наук України, в 2008 р. було зафіксовано найнижчий рівень поширення еміграційних настроїв: бажання виїхати за кордон декларували лише 15 % респондентів, які хотіли б змінити місце проживання, проти майже 25 % у 1990-ті роки [5]. Зменшилися обсяги й тимчасової трудової міграції. Частина заробітчан змогла успішно працевлаштуватися чи започаткувати на зароблені кошти власний бізнес на батьківщині. Водночас сформувалася доволі численна група осіб, для якої періодична робота за кордоном перетворилася на основне заняття та джерело доходу. Пануючою моделлю міграційної поведінки, особливо в прикордонних регіонах, лишалася циркулярна міграція.

Світова фінансово-економічна криза 2008 р., агресія з боку Російської Федерації та її соціально-економічні наслідки, як і пандемія COVID-19, повернули кризові умови розвитку міграційних процесів, обумовили чергову активізацію міжнародної мобільності українців. До міграції, спричиненої

економічними проблемами, додалася вимушена міграція, викликана воєнними діями та окупацією частини території країни. Труднощі з пошуком гідної праці, значно нижча, ніж у країнах призначення мігрантів, заробітна плата, невпевненість у політичній стабільності та економічних перспективах держави є основними спонукальними чинниками для виїзду за кордон. Йому сприяють також досвід трудової міграції, встановлені за кордоном ділові та особисті зв'язки, сформовані міграційні мережі, а також попит на додаткові робочі руки в країнах призначення на тлі скорочення та старіння власного населення, який підкріплюється законодавчими процедурами залучення працівників з-за кордону.

Хоча вирішальними для виникнення міграційного процесу є соціально-економічні умови, проте значний вплив на його динаміку справляють політичні обставини. Зокрема, переорієнтація міграційної активності громадян України із східного, тобто до Росії, на західний, тобто до європейських країн, напрямок великою мірою була пов'язана із євроінтеграційними зусиллями України, намаганнями зблизитися з Європейським Союзом та НАТО.

У 2007 р. між Україною та ЄС було підписано Угоду про спрощення оформлення віз та Угоду про реадмісію. Для забезпечення належного рівня транскордонної мобільності із західними сусідами України після їх вступу до ЄС і запровадження візового режиму було досягнуто домовленості про так званий «малий прикордонний рух», тобто безвізовий в'їзд мешканців прикордоння на прикордонні території суміжних держав на відстань 30-50 км. Відповідні угоди було укладено Україною з Угорщиною в 2007 р., Польщею та Словаччиною в 2008 р., Румунією в 2014 р.

На саміті Україна-ЄС у листопаді 2010 р. Україні було надано План дій з лібералізації візового режиму, де численні позиції присвячувалися міграції [6]. Зокрема, його другий розділ включав підрозділи «Управління міграцією» та «По-

літика притулку». До міграційної проблематики можна віднести також низку пунктів четвертого розділу, присвяченого фундаментальним правам, зокрема стосовно свободи пересування та боротьби з дискримінацією.

Уже на першому етапі виконання Плану дій у травні 2011 р. було затверджено Концепцію державної міграційної політики України, про необхідність якої говорилося роками. Того ж року ухвалено нову редакцію базового для міграційної сфери Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», а також новий Закон «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», яким, крім конвенційних, тобто відповідно до Женевської конвенції про статус біженців 1951 р., введено так звані субсидіарні форми захисту шукачів притулку, тобто відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Принципові норми щодо регулювання трудової міграції містив новий Закон «Про зайнятість населення» (2012), де вперше було дано визначення трудової міграції, закріплено право громадян на трудову діяльність за кордоном. В останньому пакеті законів, прийняття яких було необхідним для набуття безвізового режиму з ЄС, у листопаді 2015 р. було ухвалено Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», в якому декларувалися права мігрантів, зобов'язання держави щодо їх захисту, підтримка їхніх об'єднань, сприяння поверненню та реінтеграції в українське суспільство.

Виконання Плану дій з лібералізації візового режиму було вагомим чинником удосконалення міграційної політики України. А отримання громадянами в 2017 р. внаслідок успішного його виконання безвізового режиму поїздок до ЄС сприяло подальшому розвитку міграційного процесу у напрямку об'єднаної Європи. Хоча формально безвіз не змінив правові умови для міграції, проте він спростив і здешигував подорожі Європою і, відповідно, розширив можливості пошуків роботи та місця проживання за кордоном.

Українські працівники міцно опанували європейський ринок праці. На цій підставі зарубіжні автори подеколи називають Україну «Мексикою Європи». Як свідчить соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ, 27,8% українців або мають особистий досвід роботи за кордоном, або такий досвід мають члени їхніх родин. Частка опитаних, які планують виїхати на роботу за кордон, становить 16,4% і постійно зростає [7]. За оцінками фахівців, у кожний окремий момент часу за кордоном працюють до 3 млн громадян України [8].

Хоча Росія залишається, особливо внаслідок окупації нею частини української території, важливою країною призначення для деяких мігрантів з України, європейський напрямок переміщень є наразі панівним. За даними Євростату, чисельність дозволів на перебування українців у країнах ЄС, чинних на кінець року, сягнула в 2019 р. майже 1,3 мільйона (рис. 2.1), а вперше оформлених дозволів – 757 тис. Найбільше українців перебували в Польщі – 476,2 тис., Італії – 230,6 тис., Чехії – 119,7 тис., Німеччині – 145,4 тис., Іспанії – 994 тис.

Рис. 2.1. Чисельність вперше оформлених громадянам України дозволів на перебування в ЄС та дозволів, чинних на кінець року, тис.

Джерело: Eurostat

Протягом останніх років зазнали змін деякі суттєві характеристики зовнішньої міграції. Так, зарубіжна трудова міграція, притаманна раніше головним чином мешканцям прикордоння, дедалі більше поширювалася в інших областях. Внаслідок доволі численного виїзду молоді на навчання за кордон склад мігрантів помолодшав, серед них збільшилася частка висококваліфікованих професіоналів. Посилилася тенденція до збільшення строків перебування за кордоном та перетворення частини тимчасової трудової міграції на постійну.

Пандемія Covid-19, що позначилася на різних сторонах життєдіяльності людства, не могла не справити вплив на міграційні процеси. Однак обумовлені нею обмеження транскордонної мобільності не привели до припинення трудової міграції за кордон, хоча й значно ускладнили її здійснення. Виїзд з України не стільки скоротився, скільки був відтермінований. Водночас масового повернення мігрантів на батьківщину не відбулося. Хоча з початком карантину навесні 2020р. в Україну, за оцінками, повернулися 300-400 тис. заробітчан, вдома вони стикнулися із серйозними труднощами в пошуках роботи і здебільшого при першій нагоді намагалися повернутися до країн працевлаштування. Так, за даними опитування українців, які до карантину працювали в Польщі, проведеного в липні 2020 р., третина з них не змогла знайти роботу на батьківщині, 70% виявили бажання найближчим часом повернутися на роботу за кордон [9].

Таким чином, масштаби міграції українців за кордон лишаються незмінними, її соціально-економічне значення очевидне. Заробітки за кордоном є потужним соціальним амортизатором, вагомим чинником підвищення добробуту сімей мігрантів, запобігання бідності: вони забезпечують майже половину бюджету домогосподарств, які мають у своєму складі довгострокових мігрантів, і 60% бюджету тих,

члени яких практикують короткострокову міграцію [10]. Приватні перекази заробітчан з-за кордону, обсяги яких стабільно зростають (рис. 2.2), сприяють підвищенню платоспроможного попиту населення, збалансуванню платіжного балансу.

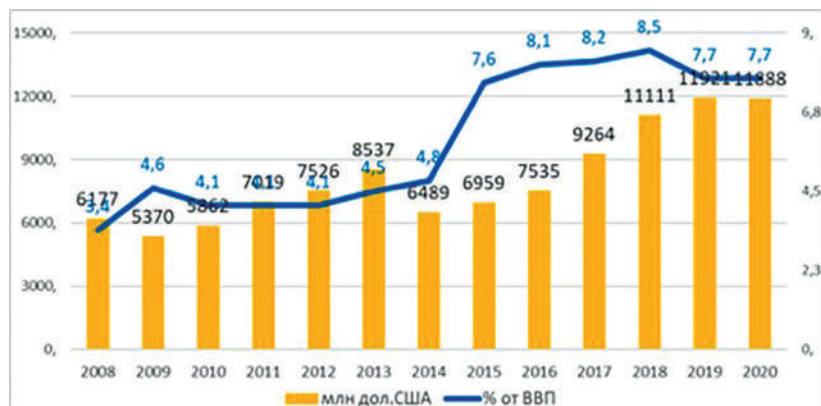

Рис. 2.2. Динаміка обсягів приватних грошових переказів в Україну, млн дол. США

Джерело: Національний банк України

Водночас трудова міграція з України сягнула таких масштабів, які можуть викликати дефіцит працівників на ринку праці, принаймні в певних галузях та регіонах, посилити негативні демографічні тенденції. Особливо тривожним є вплив молоді та осіб з високим освітнім рівнем, що вже в недалекому майбутньому може перетворитися на гальмо економічного розвитку країни.

Амбівалентні наслідки міграції, спричинені нею виклики, як і потенціал для розвитку країни, привертають увагу влади та суспільства. В 2017 р. уряд ухвалив Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року, де визначено основні принципи, пріоритети

та конкретні цілі держави з регулювання міграційних процесів. Важливо підкреслити, що на найвищому рівні декларовано готовність сприяти поверненню мігрантів на батьківщину, посилювати зв'язки із співвітчизниками за кордоном та заохочувати діаспору до спільної роботи в інтересах розвитку країни. З метою створення умов для скорочення еміграції, повернення мігрантів у країну, розвитку малого та середнього бізнесу та відкриття нових робочих місць урядом розробляються механізми залучення заощаджень, накопичених громадянами в результаті роботи за кордоном, до розвитку підприємництва. Мігранти-поверненці, як і інші громадяни, можуть скористатися з можливостей програми дешевих кредитів, запропоновано передбачити в законодавстві можливість надання поверненням державних грантів для відкриття власного бізнесу за схемою 1+1, тобто фінансування Державним бюджетом частини інвестиції у сумі, зіставлюваної з власними коштами мігранта. Потреба в реалізації подібних ініціатив особливо актуальна в умовах викликаних пандемією обмежень пересування та спричиненої нею економічної кризи, які призвели до повернення частини трудових мігрантів на батьківщину та неможливості виїзду на заробітки за кордон.

Отже, динаміка і характеристики міжнародної міграції українців упродовж тридцяти років після здобуття Україною незалежності постійно змінювалися залежно від ситуації в країні, а також вектору її міжнародних відносин, попиту на українську робочу силу за кордоном та заходів країн призначення з її залучення. Кілька етапів пройшло формування міграційної політики, що на сьогодні перетворилася на важливу складову і внутрішньої, і зовнішньої політики держави. Разом з тим, у сфері міграції лишається ще багато невирішених проблем, а об'єктивна мінливість міграційних переміщень потребує напо-

легливого удосконалення механізмів управління ними та постійної їх корекції.

Передусім важливо взяти до уваги, що інтенсифікація міжнародної мобільності населення внаслідок глобалізації світової економіки, нерівномірності соціально-економічного та демографічного розвитку є панівним трендом сучасності. Пандемія COVID-19, спровоковані нею економічні труднощі можуть загальмувати процес наростання міжнародної міграції, проте не зупинять його. Адже пандемія підтвердила, що мігранти є критично необхідними у багатьох життєво важливих сферах, де в деяких розвинутих країнах становлять до третини зайнятих, зокрема в охороні здоров'я, догляді та піклуванні, харчовій промисловості та сільському господарстві, логістиці тощо.

7. Шляхи вдосконалення міграційної політики України до та в умовах агресії РФ проти України та глобальної міграційної кризи

Наростання конкуренції за людські ресурси в світі, в якій позиція України є доволі слабкою, посилює ризики депопуляції, втрати частини трудового та інтелектуального потенціалу нації, що може негативно вплинути на перспективи економічного розвитку країни. Оскільки міграція українців за кордон викликана передусім економічними чинниками, зокрема значно нижчими, ніж у державах-сусідах, заробітками, головними запобіжниками проти неї є, без сумніву, покращення економічної ситуації, створення робочих місць із гідною оплатою праці, належні соціальні гарантії. Проте швидко подолати відставання у рівні життя від основних країн-реципієнтів української робочої сили неможливо, у найближчій перспективі міграція продовжуватиметься, більше того, внаслідок інерційності міграційного процесу

відплив населення певний час може зберігатися й у разі наближення оплати праці в Україні до європейського рівня. Тому державі потрібна чітко артикульована, законодавчо і ресурсно забезпечена міграційна політика, спрямована на мінімізацію негативних наслідків міграції та максимально можливе її використання для розвитку.

На тлі сучасної ситуації, обумовленої пандемією і повномасштабним російським вторгненням, першочергову увагу має бути приділено підтримці повернення мігрантів на батьківщину, наданню їм допомоги в реінтеграції, створенню умов для інвестиційного використання зароблених за кордоном коштів з метою забезпечення самозайнятості, відкриття нових робочих місць, прискорення економічного розвитку громад походження та країни в цілому. Враховуючи спричинене кризою погіршення ситуації мігрантів у зарубіжних країнах, а також об'єктивну потребу країн призначення в додаткових робочих руках для певних галузей господарства, необхідно активніше діяти на міжнародній арені в інтересах захисту прав громадян за кордоном, досягнення домовленостей з країнами-реципієнтами щодо безпечної, впорядкованої та організованої міграції українців з урахуванням інтересів України, країн призначення та самих мігрантів.

Відповідно до цієї мети, по-перше, необхідно зосередитися на механізмах спрямування валютних переказів мігрантів на створення умов для їхнього повернення та скорочення еміграції в цілому, зокрема використання цих коштів для розвитку бізнесу і відкриття нових робочих місць.

По-друге, з метою усунення перешкод для повернення та реінтеграції мігрантів в українське суспільство важливим є соціальний захист під час роботи за кордоном і трансфер набутих у зарубіжних країнах прав із соціального страхування на батьківщину.

По-третє, хоча за наявної економічної ситуації розвернути міграційний потік вкрай важко, а то й неможливо, не-

обхідно усвідомити, що людські вчинки далеко не завжди визначаються раціональними міркуваннями, що велике значення має емоційна складова. Тому важливо посилити зв'язки з українцями за кордоном, демонструвати їм підтримку і зацікавленість держави.

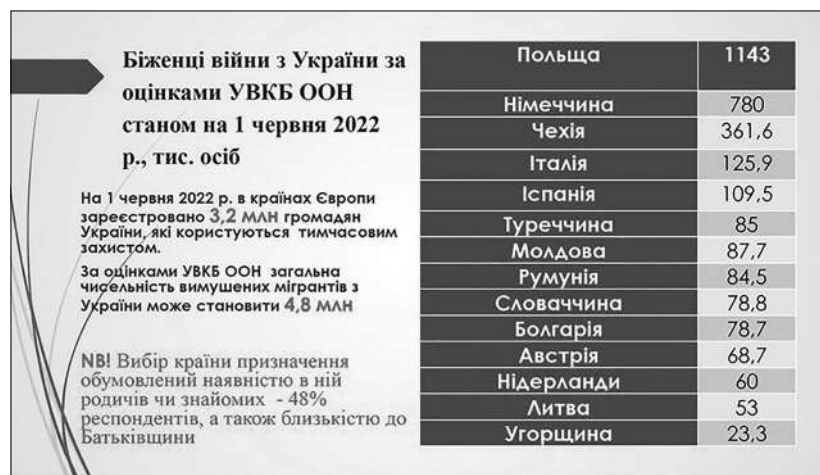

Рис. 2.3. Біженці війни з України

Окремою є велика і надзвичайно складна проблема біженців з України внаслідок розв'язаної коаліцією РФ-РБ війни, що почалася 24 лютого 2022 року і спричинила немислимі жертви серед мирного населення та численні хвилі міграції біженців в західні області України і в країни Європи (див. рис. 2.3, 2.4, 2.5.).

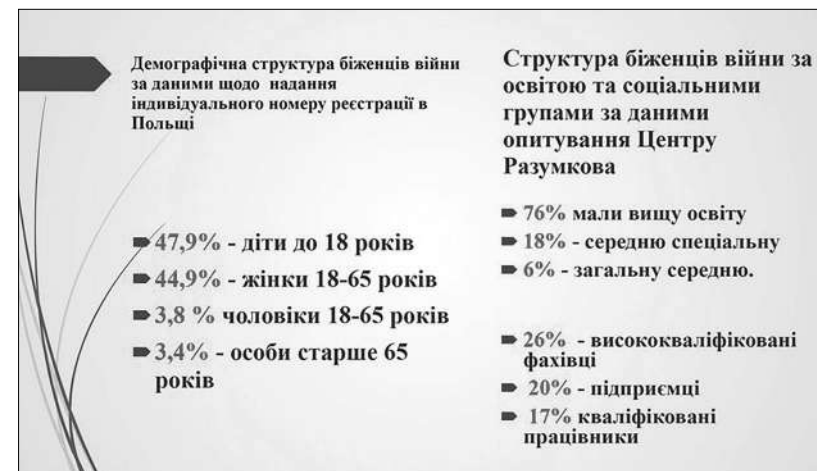

Рис. 2.4. Демографічна структура біженців війни

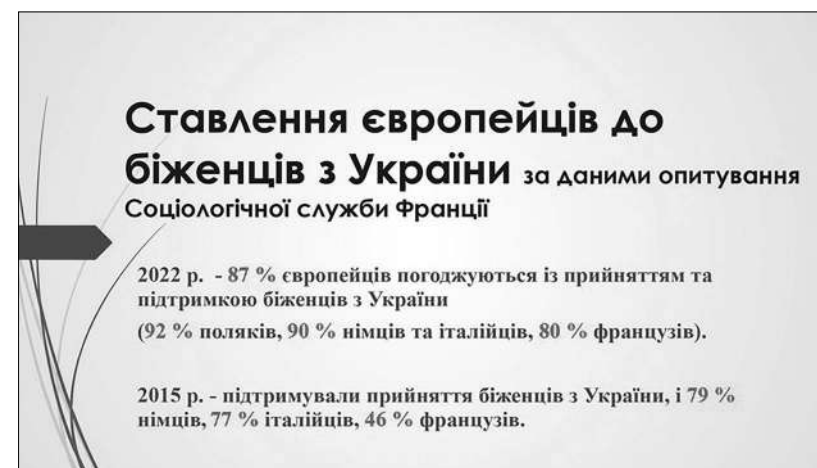

Рис. 2.5. Ставлення європейців до біженців з України

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Національний склад населення України та його мовні ознаки: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. К., 2003.
2. Комплексне демографічне дослідження в Україні/ за ред. Е.Лібанової. К.: Український центр соціальних реформ, 2005. С.144.
3. Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна допов. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. К.: Інтертехнологія, 2003.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 року «Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності»: Указ Президента України від 20 липня 2007 р. № 657 [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0008525-07>.
5. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг. К.: Ін-т соціології НАНУ, 2010.
6. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму. [Електронний ресурс]. URL:http://www.kmu.gov.ua/document/244813925/План%20д_й%20щодо%20л_берал_зац_%20_С%20в_зового%20режиму%20для%20Укра_ни.pdf.
7. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20). К., 2019. С. 505.
8. Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018.
9. Чи потрібні у Польщі українські робочі руки? [Електронний ресурс]. URL: <https://ampua.org/novyny/chi-potribni-u-polshhi-ukrainski-roboch/>.
10. Міграція як чинник розвитку в Україні: Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. К.:МОМ, Представництво в Україні, 2016. С.31.
11. URL:https://republic.ru/posts/101782?utm_source=facebook&utm_medium=social&utm_campaign=republic#0_5__1124_0r

12. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-05/trudova-migratsiya-1.pdf>
13. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/shchodo-zasobiv-ta-priorytetiv-rehulyuvannya-migratsiyi-u>
14. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/migraciya_malinovska_03112021.pdf

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Дайте характеристику міграційної ситуації в Україні на початку доби незалежності та її подальшої динаміки.
2. Як розвивалася міграційна політика держави? Перелічіть нормативно-правові акти міграційної політики держави.
3. Як позначився вплив міграції на зміну структури населення, демографію і національний склад?
4. Стан та правове регулювання трудової міграції в країні.
5. Дайте характеристику зовнішньої міграції, зокрема в умовах пандемії та євроінтеграційних прагнень.
6. Які заходи здійснюються щодо міграційної політики України та які шляхи її вдосконалення до та в умовах агресії РФ проти України та глобальної міграційної кризи?
7. Вимушені переселенці та біженці: дайте характеристику ситуації в умовах масштабної агресії РФ проти України та глобальної міграційної кризи.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Еміграція з України в добу незалежності до країн ЄС: причини та наслідки.
2. Переміщення населення із східних областей України та Республіки Крим, його соціальний захист.
3. Еміграція та імміграція на Закарпатті у часи незалежності: стан та історико-демографічна перспектива.

4. Трудова еміграція з України: стан і динаміка зовнішньої трудової міграції, її чинники і трансформація після 2014 року.
5. Захист трудових та соціальних прав мігрантів та використання міграції в інтересах розвитку України.
6. Нормативно-правова база захисту мігрантів в ЄС та її сутність і досвід для України.
7. Правовий захист мігрантів України за кордоном, зокрема в ЄС. Правовий статус та захист українських біженців.
8. Біженці та переселенці як наслідок агресії РФ проти України.
9. Регулювання міграції у контексті зміцнення людського потенціалу України: засоби та пріоритети.

Тема 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

План

1. *Особливості міграційної політики ЄС.*
2. *Сутність зобов'язань України за Угодою про асоціацію між Україною та ЄС у сфері міграції.*
3. *Головні виміри міграційної політики Євросоюзу.*
4. *Характерні риси становлення і розвитку міграційної політики Європейського Союзу.*
5. *Компетенції Євросоюзу у сфері міграції.*

Міграційна політика Європейського Союзу виникає фактично із часу заснування перших Європейських Співтовариств, з основним завданням долати міграційні виклики, які існували на європейському континенті. Її цілі і завдання послідовно спрямовані на створення «простору свободи, безпеки і справедливості без внутрішніх кордонів, де свобода пересування гарантується у поєднанні з забезпеченням належних заходів контролю на зовнішніх кордонах, у справах притулку, імміграції і боротьби із злочинністю» [5] у рамках ЄС, і мають яскраво виражені внутрішній та зовнішній виміри. У внутрішньому вимірі міграційна політика ЄС покликана сприяти узгодженню міграційної політики і міграційного законодавства держав-членів ЄС у контексті забезпечення функціонування внутрішнього ринку. У цьому контексті міграційна політика ЄС нерозривно пов'язана

із питаннями забезпечення основних економічних свобод ЄС (свободи руху товарів, послуг, осіб та капіталу) і секторальних політик, де відмінності у міграційному законодавстві часто можуть розглядатися як адміністративні, регуляторні і законодавчі практики, які мають дискримінаційний характер. У зовнішньому вимірі міграційна політика ЄС покликана забезпечити стабільність і сталість розвитку ЄС. У цьому контексті вона має чітко виражені зовнішньоекономічні і зовнішньополітичні компоненти, а міграційні питання складають невід'ємний елемент співробітництва ЄС із третіми країнами і міжнародними інституціями і спрямовані на подолання негативних наслідків міграційних процесів, спричинених як проблемами економічного розвитку, так і природними катаклізмами і гуманітарними катастрофами.

З часу заснування Європейських Співтовариств, а згодом і ЄС питання переміщення фізичних осіб стало об'єктом міждержавної співпраці у рамках. У науковій літературі нема однозначного погляду на момент виникнення міграційної політики ЄС (одні автори говорять про початки міграційної політики ЄС або з підписання Шенгенської угоди у 1985 р., або ж з 1999 р., коли Європейська Комісія почала розробку спільної імміграційної політики як окремої сфери предметного регулювання) [21], проте питання міграції, потоків переміщення населення, самих міграційних процесів у глобальному і регіональному контекстах завжди було одним із найгостріших на порядку денному міжнародної співпраці, адже в основі міграції дуже часто є не лише економічні чинники, але природні катаклізми і війни.

Залежно від конкретного предмету такої співпраці історично у питаннях правового регулювання міграційного співробітництва держав-членів ЄС можна виділити два етапи: I етап – від створення Європейських Співтовариств до створення ЄС у 1992 р. і II етап – від створення ЄС до су-

часності, коли міграційна політика зазнає суттєвих змін і доповнень. Характерною рисою першого етапу співробітництва держав-членів ЄС з міграційних питань можна виділити те, що воно розвивалося у тісному взаємозв'язку із становленням правового забезпечення основних економічних свобод ЄС задля створення єдиного внутрішнього ринку (свободи руху товарів, послуг, осіб та капіталу), а відтак основна увага приділялася фактично питанням регулювання міграційних потоків і міграційних процесів усередині ЄС, відтак у цей період основну увагу було зосереджено на внутрішньому вимірі міграційної політики ЄС як інтеграційного утворення. Національне міграційне законодавство держав-членів ЄС дуже часто ставало перешкодою у забезпеченні основних свобод, а відтак, в основу міграційної політики ЄС було покладено намагання забезпечити свободу пересування і вибору місця проживання у рамках ЄС для громадян держав-членів ЄС. У цей період відбувався, з одного боку, розвиток нормативного змісту економічних свобод ЄС на основі принципу заборони дискримінації, становлення підходів ЄС щодо регулювання адміністративних перешкод і національних практик для внутрішнього ринку ЄС, зокрема скасування перешкод для мобільності робочої сили з метою підвищення рівня зайнятості і відбудови економік повоєнної Європи [20] та супутні модифікації міграційного регулювання, зумовлені світовою економічною кризою 70-х років минулого століття, зростанням безробіття і кількості шукачів притулку, а з іншого – становлення змісту міграційної політики саме ЄС, яка мала б визначати загальноєвропейські пріоритети у цій сфері. Характерними рисами співробітництва держав-членів ЄС з питань міграції, а відтак і самої міграційної політики ЄС цього періоду можна відзначити:

- Чітке зосередження на проблематиці підвищення мобільності усередині ЄС задля забезпечення висо-

кого рівня зайнятості на основі принципу недискримінації і задля досягнення цілей формування єдиного спільного ринку в ЄС.

- Виокремлення тематики міграції – руху робочої сили, регулювання внутрішнього переміщення населення держав-членів ЄС, питань міграції і охорони громадського порядку, надання притулку та статусу громадян третіх країн в контексті права ЄС, і у тому числі регулювання ЄС щодо міграційних аспектів як з позиції ЄС, так і з позицій його держав-членів – у окремий предмет міждержавного співробітництва, де компетенція щодо регулювання цих питань на загальноєвропейському рівні зосереджувалася у держав-членів.
- Залучення інституцій ЄС, а саме Суду ЄС та Європейської Комісії до процесів формування загальноєвропейських підходів до регулювання міграційних питань: Суд ЄС через свою правозастосовчу практику і правотлумачну діяльність щодо змісту різних дискримінаційних практик держав з міграційних питань, а Європейська Комісія набула провідної ролі у обговоренні загальноєвропейських питань і визначення спільних пріоритетів у сфері міграції.
- Формування людиноцентричного підходу до регулювання міграційних питань усередині ЄС, зокрема через забезпечення права на вільне пересування і вільний вибір місця проживання для населення, і саме громадян держав-членів ЄС, та тісний взаємозв'язок між питаннями міграції, захисту прав людини та охороною правопорядку і безпекою.
- Використання міжнародно-правових інструментів у регулюванні співпраці держав-членів ЄС з питань міграції, а також виникнення правових інструментів регулювання імміграційної політики ЄС.

Підписання Маастрихтського договору мало важливе значення для формування міграційної політики ЄС, оскільки внаслідок його ухвалення було запроваджено інститут громадянства ЄС (ст. В Договору про ЄС у редакції Маастрихтського договору та ст. 8-8е Договору про Європейське Економічне Співтовариство у редакції Маастрихтського договору) та окреслено міждержавний характер співробітництва у рамках ЄС з питань міграції (ст. К1 Договору про ЄС у редакції Маастрихтського договору, де йшлося фактично про зовнішній вимір міграційної політики ЄС, а саме співпрацю з питань імміграції і надання притулку у рамках співпраці держав-членів ЄС у сфері юстиції і внутрішніх справ). Для II етапу міграційної політики ЄС визначальним стало набуття чинності у 1995 р. Шенгенським договором, який регулював питання скасування паспортного та митного контролю між країнами Європейського Союзу, і право вільного пересування і вільного вибору місця проживання у ЄС отримало належні інструменти його реалізації. У 2015 р. Європейська Комісія прийняла «Європейський порядок денний з міграції»[1], де визначила чотири основні пріоритети – скорочення причин для нерегулярної міграції; управління зовнішніми кордонами, спрямоване на захист прав людини; єдині правила надання притулку в ЄС відповідно до зобов'язання ЄС надавати захист та формування нової політики легальної міграції.

Характерними рисами цього другого етапу є:

- Подальший розвиток правової бази міграційної політики ЄС в установчих договорах, наслідком чого стала т.зв. *комунітаризація* Шенгенського права, тобто зменшення міжнародно-правових інструментів регулювання цієї сфери і застосування механізмів і практик регулювання, які використовуються у сфері внутрішнього ринку.
- Виокремлення основних напрямів міграційної політики ЄС, де ключовими питаннями для країн ЄС ви-

значалися питання надання притулку, протидія не-легальній міграції та статус громадян третіх країн.

- Питання співробітництва держав-членів ЄС у міграційній сфері отримали чіткий зовнішній вимір, особливо у часи міграційних криз, коли суттєво змінилася природа чинників міграції у світовому контексті і на порядок денний вийшли потреби регулювання міграції, спричиненої війною (Сирія, Близький Схід та Африка в 2015 р., Україна в 2022 р.), на відміну від проблем трудової міграції, спричиненої низьким рівнем економічного розвитку у багатьох країнах світу і високим рівнем життя у ЄС.
- Формування відповідного правового поля на рівні ЄС для забезпечення Внутрішнього ринку і його основних свобод, зокрема свободи руху осіб, особливо свободи руху працівників і ділового заснування в контексті змін, спричинених пандемією.

Слід зазначити, що, окрім формування міграційної політики ЄС, відбувалися становлення та розвиток її правового забезпечення, яке має залежно від предметного наповнення і відповідної компетенції відмінності у методі правового регулювання. Загалом правове забезпечення міграційної політики ЄС має три рівні – міжнародно-правовий, загальноєвропейський, або рівень ЄС та національний рівень. Для регулювання міграційної сфери міжнародно-правові стандарти співпраці, сформовані на рівні ООН, установ системи ООН, МОМ, Ради Європи та інших міжнародних організацій мають важливе значення, зокрема у контексті забезпечення міжнародних стандартів захисту прав людини, які неминуче поєднані із питаннями переміщення осіб на різних рівнях. Ці міжнародно-правові стандарти важливі для ЄС як суб'єкта міжнародного права через імперативний характер принципу поваги прав людини, побудови політик ЄС на основі загальновизнаних принципів сучасного міжнародно-

го права, з одного боку, а з іншого – в силу того факту, що держави-члени ЄС є учасниками і договірними сторонами універсальних і регіональних інструментів у сфері захисту прав людини, які визначають зміст їхніх зобов'язань. Окрім цього, ЄС як спільнота, що ґрунтує свою діяльність на дотриманні принципу верховенства права, сформував і активно формує власну політику у сфері захисту прав людини, адже, згідно із ст. 2 Договору про ЄС, права людини, верховенство права і демократія є засадничими цінностями для його функціонування.

Загальноєвропейський рівень, або рівень ЄС охоплює ті норми регулювання міграційної сфери, які містяться у актах права ЄС різної природи і походження. Тут йдеться передовсім про положення установчих договорів – Договору про ЄС, Договору про функціонування ЄС і Хартії фундаментальних прав, які регламентують міграційні питання; а також про акти права, які ухвалюються інституціями ЄС на виконання завдань, визначених установчими актами ЄС. Саме ці акти права ЄС – директиви, регламенти, рішення, рекомендації, спільні позиції тощо – регламентують значною мірою різні аспекти міграційної політики ЄС. Окреме місце належить міжнародним угодам, які укладає ЄС з різними суб'єктами міжнародного права у сфері міграції (наприклад, угоди про спрощення візового режиму і реадмісію, угоди про асоціацію з нормами про співпрацю у сфері міграції тощо) і які становлять окремий потужний компонент правового регулювання міграційної політики ЄС і міграційних процесів у ЄС.

Національний рівень охоплює національне міграційне законодавство держав-членів ЄС, на основі якого відбувається остаточне оформлення правового статусу мігрантів, а відтак і імплементація як міжнародно-правових, так і загальноєвропейських стандартів унормування міграційних питань.

Загалом норми права ЄС, які містяться в установчих договорах, а саме Договорі про Європейський Союз (далі – ДЄС)

і Договорі про функціонування Європейського Союзу (далі – ДФЄС) і мають міграційно-правові аспекти, можна представити у такий спосіб (рис. 3.1.):

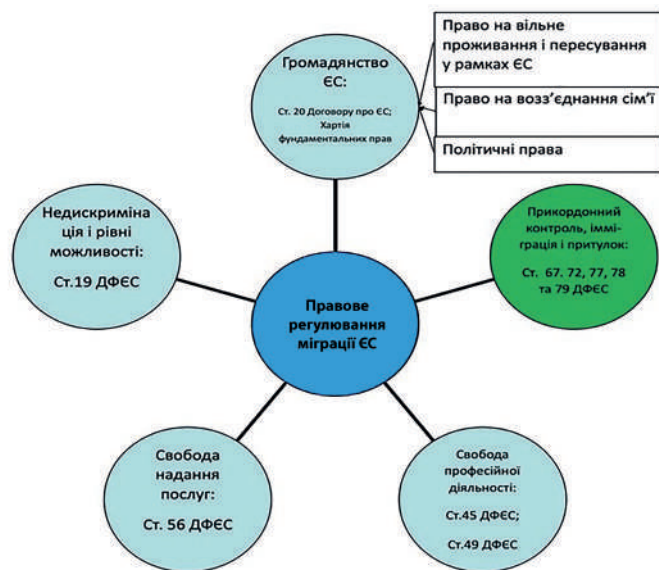

Рис. 3.1. Норми ДЄС та ДФЄС, що регулюють питання міграції у внутрішньому і зовнішньому вимірах

Відтак міграційні питання, гостро пов'язані із забезпеченням економічних свобод на засаді принципу недискримінації, для громадян ЄС становлять одну компоненту міграційної політики у її внутрішньому вимірі, яка часто не охоплюється поняттям саме міграційної політики ЄС, оскільки врегульована на основі інших норм. Міграційні питання, пов'язані із доступом на територію ЄС громадян третіх країн та їхнім правовим статусом у ЄС, а також питання правового регулювання статусу громадян ЄС у третіх країнах натомість становлять зовнішній вимір міграційної політи-

ки ЄС, і фактично у доктрині вважаються предметом саме міграційної політики ЄС як такої. Саме у такому розумінні встановлюються і сучасні пріоритети міграційної політики ЄС як тієї політики, що покликана регулювати питання доступу і участі громадян третіх країн у житті держав ЄС.

Пріоритети міграційної політики ЄС зараз охоплюють таких 6 напрямів: підтримка легальної міграції до ЄС з метою працевлаштування, навчання, возз'єднання сім'ї тощо; посилення контролю на зовнішніх кордонах ЄС; міжнародне співробітництво з питань міграції; нерегулярна міграція; притулок; внутрішня міграція і Шенгенська угода, що засвідчує перевагу зовнішнього, міжнародного компоненту у міграційній політиці ЄС. У рамках цих пріоритетів ЄС формує відповідне правове регулювання.

Так, в основі першого пріоритету, який спрямовано на регулювання здійснення трудової діяльності громадянами третіх країн у ЄС, ухвалено Директиву ЄС про умови в'їзду і проживання громадян третіх країн з метою їхньої зайнятості у висококваліфікованій праці [11], Директиву ЄС про умови в'їзду і проживання громадян третіх країн з метою їхньої зайнятості як сезонних працівників [18], Директиву ЄС про умови в'їзду і проживання громадян третіх країн при внутрішньо-корпоративних трансфертах [19], Директиву ЄС про умови в'їзду і проживання громадян третіх країн з метою навчання та наукової діяльності [12], Директиву ЄС про право на возз'єднання сім'ї [10] та унормовано питання процедури надання уніфікованого дозволу на роботу громадянам третіх країн [15].

Питання контролю на зовнішніх кордонах ЄС врегульовано на основі Шенгенського прикордонного кодексу [23], Візового кодексу ЄС [22], відповідних угод з третіми країнами про спрощення візового режиму і відповідного регулювання про малий прикордонний рух (режим) [8] та Шенгенську інформаційну систему. У блоці щодо міжнародного

співробітництва з питань міграції ЄС зосереджує свою увагу на реалізації цього пріоритету відповідно до т.зв. глобального підходу ЄС до питань міграції та притулку [31], який передбачає використання двох інструментів – партнерств з мобільності і спільних порядків денних з питань міграції і мобільності, які є міжнародно-правовими актами, укладеними ЄС із третіми країнами. Партнерства з мобільності (Mobility Partnerships) укладені у формі угод ЄС про реадмісію і спрощення візового режиму (у 2007 р. такі угоди було укладено з Україною, а зараз діють як правова основа співпраці ЄС з третіми країнами у міграційних справах. Такі угоди укладено з Капо-Верде, Молдовою, Грузією, Вірменією, Азербайджаном, Марокко та Тунісом, дію подібної угоди з Білоруссю було призупинено). Порядки денні з питань міграції і мобільності (Common Agendas for Migration and Mobility, SAMM) укладені, як правило, у формі декларацій між ЄС і третьою країною, мають рамковий характер і визначають основні напрями взаємної співпраці. Такі порядки денні ЄС має із Ефіопією, Індією та Нігерією. У рамках цього пріоритету ЄС розвиває окремі формати співпраці з країнами Балкан, Східного партнерства, середземноморськими країнами, Сполученими Штатами Америки, країнами Сахари і країнами Центральної та Східної Азії. Співробітництво з іншими міжнародними організаціями щодо питань міграції тут є компонентом невід'ємним цього пріоритету, де ЄС співпрацює з універсальними і регіональними організаціями – ООН, МОМ, ОЕСР, Радою Європи, Панафриканським Союзом з метою подолання міграційних викликів. У рамках четвертого пріоритету – питання нерегулярної міграції – увагу ЄС зосереджено на створенні дієвих інструментів боротьби та протидії нелегальній міграції до ЄС, боротьби з торгівлею людьми та рабством. Створені задля досягнення цієї мети FRONTEX[24], VIS[21] та EUROSUR[26, 4] повинні сприяти зменшенню протиправної міграції у всіх її про-

явах. З 1999 року у рамках ЄС діє Єдина європейська система притулку, для забезпечення функціонування якої було прийнято низку правових актів ЄС: Директиву ЄС про процедуру надання притулку [16]; Директиву ЄС про умови надання притулку[17]; Директиву ЄС про кваліфікацію притулку[14]; Регламенти про притулок [29; 5]; Регламент про визначення країни, відповідальної за надання притулку [28]; Регламент про створення Агентства ЄС з надання притулку [25; 27], Директиву ЄС про повернення нелегальних мігрантів [13].

Шостим пріоритетом сучасної міграційної політики ЄС є питання, пов'язані із внутрішньою міграцією у ЄС, обмеженнями права на вільне пересування і вільний вибір місця проживання та перетином внутрішніх кордонів держав-членів ЄС. Загалом ці питання врегульовано у Шенгенському прикордонному кодексі, проте через міграційні кризи, пандемію, а зараз і війну Росії проти України це регулювання зазнає змін.

Загалом співробітництво між Україною та ЄС у сфері міграції врегульовано в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. Фактично можна виокремити ті норми, які стосуються співпраці у рамках забезпечення функціонування поглибленої і всеохопної зони вільної торгівлі між сторонами в контексті доступу до внутрішнього ринку ЄС для факторів виробництва (наприклад, ст. 17 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо руху робочої сили, ст. 18 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС про мобільність працівників, ст. 19 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС про лібералізацію візового режиму і виконання домовленостей у сфері реадмісії, положення Угоди про асоціацію щодо сектора послуг тощо), і безпосередньо тих норм, що стосуються основних питань міграційної політики ЄС (ст. 16 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо організації співробітництва між сторонами з питань міграції, притулку, управління кордонами і боротьби з нелегальною міграцією. У кожному із на-

прямів співпраці визначено пріоритети, які реалізуються сторонами у взаємодії з урахуванням положень права ЄС, національного законодавства держав-членів ЄС і наявного правового регулювання міграційних питань у правовій системі України [32]. Війна Росії проти України змінила пріоритети співробітництва у міграційній сфері, де ЄС уможливив міграцію громадян України на територію ЄС шляхом відкриття кордонів, а також гнучко застосовує регулювання ЄС щодо масового напливу населення внаслідок різних конфліктів і катаклізмів, зокрема Директиву Ради ЄС про тимчасовий захист у випадку масового притоку переміщених осіб [9]. Окрім цього, зараз розвивається адміністративне співробітництво між ЄС та Україною з міграційних питань задля врегулювання різних аспектів переміщення громадян України у ЄС, так і перетину кордону ЄС.

Таким чином, міграційна політика ЄС охоплює систему заходів, яку ухвалюють спільно держави-члени ЄС спільно із його інституціями, спрямовані на створення правового поля регулювання міграційних питань і створення дієвих інструментів регулювання міграційних викликів на універсальному і регіональному рівнях. У рамках ЄС формуються норми, принципи й інституції, завданнями яких є, з одного боку, узгоджена відповідь ЄС та його держав-членів на міграційні виклики у відносинах з третіми країнами, а з іншого – створення і забезпечення функціонування простору без обмежень, які б негативно впливали на реалізацію економічних свобод ЄС і ідей внутрішнього ринку. З огляду на такі цілі міграційної політики ЄС правове регулювання теж має двояку структуру і містить як потужну міжнародно-правову компоненту, так і розгалужене внутрішнє право ЄС, яке регулює різні аспекти, пов'язані із міграцією. На рівні національному залишаються питання регулювання статусу мігрантів у кожній державі-членові ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. A European Agenda on Migration, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2015) 240 final.
2. ASSOCIATION AGREEMENT (2014) between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part, OJ L 161, 29.5.2014.
3. Chalmers D., Davies G. and Monti G. (2011) European Union Law, CUP.
4. Commission Implementing Regulation (EU) 2021/581 of 9 April 2021 on the situational pictures of the European Border Surveillance System (EUROSUR), OJ L 124, 12.4.2021.
5. COMMISSION IMPLEMENTING REGULATION (EU) No 118/2014 of 30 January 2014 amending Regulation (EC) No 1560/2003 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EC) No 343/2003 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an asylum application lodged in one of the Member States by a third-country nationals, OJ L 39/1, 2014.
6. Consolidated version of the Treaty on European Union, OJ C 326, 26.10.2012.
7. Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union, OJ C 326, 26.10.2012.
8. Corrigendum to Regulation (EC) No 1931/2006 of the European Parliament and of the Council of 20 December 2006 laying down rules on local border traffic at the external land borders of the Member States and amending the provisions of the Schengen Convention (OJ L 405, 30.12.2006), OJ L 29, 3.2.2007.
9. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof, OJ L 212, 7.8.2001.
10. Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification, OJ L 251, 3.10.2003.

11. Council Directive 2009/50/EC of 25 May 2009 on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly qualified employment, *OJ L 155*, 18.6.2009.
12. Directive (EU) 2016/801 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2016 on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of research, studies, training, voluntary service, pupil exchange schemes or educational projects and au pairing, *OJ L 132*, 21.5.2016.
13. Directive 2008/115/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals, *OJ L 348*, 24.12.2008.
14. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted, *OJ L 337*, 2011.
15. Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State, *OJ L 343*, 23.12.2011.
16. Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection, *OJ L 180*, 29.6.2013.
17. Directive 2013/33/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 laying down standards for the reception of applicants for international protection, *OJ L 180*, 29.6.2013.
18. Directive 2014/36/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on the conditions of entry and stay of third-country nationals for the purpose of employment as seasonal workers, *OJ L 94*, 28.3.2014.
19. Directive 2014/66/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on the conditions of entry and residence of third-country nationals in the framework of an intra-corporate transfer, *OJ L 157*, 27.5.2014.

20. Garson, J-P. and Loizillon, A. (2003). Changes and Challenges – Europe and Migration from 1950 to Present. The Economic and Social Aspects of Migration. Conference Jointly Organised by The European Commission and the OECD Brussels, 21–22 January 2003. Доступно з: <http://www.oecd.org/migration/mig/15516948.pdf>. Отримання звернення – 28 вересня 2022 р.
21. Regulation (EC) No 767/2008 of the European Parliament and of the Council of 9 July 2008 concerning the Visa Information System (VIS) and the exchange of data between Member States on short-stay visas (VIS Regulation), *OJ L 218* 13.8.2008, доступно з: <http://data.europa.eu/eli/reg/2008/767/2019-06-11>, дата звернення – 28 вересня 2022 р.
22. Regulation (EC) No 810/2009 of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 establishing a Community Code on Visas (Visa Code), *OJ L 243*, 15.9.2009.
23. Regulation (EU) 2016/399 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016 on a Union Code on the rules governing the movement of persons across borders (Schengen Borders Code) (codification), *OJ L 77* 2016.
24. Regulation (EU) 2019/1896 of 13 November 2019 on the European Border and Coast Guard, *OJ L 295*, 14.11.2019.
25. Regulation (EU) 2021/2303 of the European Parliament and of the Council of 15 December 2021 on the European Union Agency for Asylum and repealing Regulation (EU) No 439/2010, PE/61/2021/REV/1, *OJ L 468*, 30.12.2021.
26. Regulation (EU) No 1052/2013 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2013 establishing the European Border Surveillance System (Eurosur) *OJ L 295*, 6.11.2013;
27. Regulation (EU) No 439/2010 of the European Parliament and of the Council of 19 May 2010 establishing a European Asylum Support Office, *OJ L 132*, 29.5.2010,
28. Regulation (EU) No 603/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the establishment of ‘Eurodac’ for the comparison of fingerprints for the effective application of Regulation (EU) No 604/2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person and on requests for the comparison with Eurodac data

by Member States' law enforcement authorities and Europol for law enforcement purposes, and amending Regulation (EU) No 1077/2011 establishing a European Agency for the operational management of large-scale IT systems in the area of freedom, security and justice, *OJ L 180*, 29.6.2013.

29. Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person) *OJ L 180*, 29.6.2013.
30. Seilonen J. (2016). Fortress Europe – a brief history of the European migration and asylum policy A historical institutionalist analysis of the migration and asylum policy, and the impacts of the current migration crisis, 2016, доступно з <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/169924/Fortress%20Europe%20%20a%20brief%20history%20of%20the%20European%20migration%20and%20asylum%20policy.pdf?sequence=2>
31. The Global Approach to Migration and Mobility, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM (2011) 0743 final.
32. Чулаєвська М. Перспективи співпраці України з ЄС у сфері міграції відповідно до Угоди про Асоціацію, «Інвестиції: практика та досвід», № 22/2015, С.144-147. http://www.investplan.com.ua/pdf/22_2015/31.pdf

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. У чому особливості міграційної політики ЄС?
2. Яка природа зобов'язань України за Угодою про асоціацію між Україною та ЄС у сфері міграції?
3. Які виміри міграційної політики ЄС?
4. Назвіть характерні риси становлення та розвитку міграційної політики ЄС.
5. Якою компетенцією наділений ЄС у сфері міграції?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Взявши за основу внутрішній і зовнішній вимір міграційних процесів у рамках ЄС, з одного боку, а з іншого боку – характер зобов'язань сторін за Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, розташуйте положення УАЄС про співпрацю між сторонами у сфері міграції у відповідних квадратах.

Тема 4

ПРАВО НА МІЖНАРОДНИЙ І ТИМЧАСОВИЙ ЗАХИСТ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

План

1. Основні правові категорії.
2. Право на міжнародний захист у праві Європейського Союзу.
 - 2.1. Міжнародний захист у Європейському Союзі: правові засади.
 - 2.2. Коло осіб, яким надається міжнародний захист.
 - 2.3. Порядок надання міжнародного захисту. Визначення відповідальної країни.
 - 2.4. Права та обов'язки осіб, яким надається міжнародний захист.
3. Право на тимчасовий захист у праві Європейського Союзу.
 - 3.1. Тимчасовий захист у праві ЄС: правові засади.
 - 3.2. Коло осіб, яким надається тимчасовий захист.
 - 3.3. Порядок надання тимчасового захисту.
 - 3.4. Права та обов'язки осіб, яким надається тимчасовий захист.

1. Основні правові категорії

У зв'язку із повномасштабною війною в Україні мільйони громадян вимушено залишають країну у пошуках безпеки та допомоги за кордоном. Законодавством європейських

країн передбачено такі основні форми захисту, які необхідно розрізняти:

Міжнародний захист – форма захисту, яка здійснюється іноземною державою щодо особи, яка не є її громадянином, на індивідуальній основі через визнання її біженцем або особою, якій надано додатковий захист.

Тимчасовий захист – відмінна від міжнародного захисту форма захисту, яка надається іноземною державою та має винятковий характер, обмежена у часі і спрямована на негайний захист у разі масового надходження переміщених осіб, через міжнародний збройний конфлікт, іноземну окупацію, громадянську війну, зіткнення на етнічній основі, природні чи техногенні катастрофи або інші небезпечні для їхнього життя та здоров'я події.

Гуманітарний захист – допоміжна форма захисту, яка може надаватися іноземними державами в силу «їхньої доброї волі» особам, які не можуть розглядатися як біженці або особи, яким надається додатковий захист, однак особисті або об'єктивні обставини яких заслуговують на окрему увагу: похилий вік або незадовільний стан здоров'я, серйозна політична нестабільність у країні походження, епізоди насильства, недостатня повага до прав людини, голод, природні або екологічні катастрофи тощо.

Важливо враховувати, що у законодавстві зарубіжних країн можуть застосовуватися різні термінологічні підходи щодо найменування наданої форми захисту. Так, згідно з Актом про притулок Угорщини 2007 року поняття «гуманітарний захист» застосовується як синонім «тимчасового захисту». Тому при виборі форми захисту необхідно звернути увагу на її зміст.

Держава може надавати також і **дипломатичний захист**. Суттєвою відмінністю є те, що ця форма захисту поширюється на її громадян за кордоном через консульські установи або консульські відділи дипломатичних представництв у зарубіжних країнах.

У міжнародній практиці зустрічаються також випадки надання **дипломатичного притулку**. Дипломатичний притулок – форма захисту іноземців від переслідувань політичного характеру, яка надається окремими державами (здебільшого Латинської Америки) в межах своїх дипломатичних/консульських установ або військових кораблів, що розташовані на території держави перебування. Ця форма захисту не є загальновизнаною у міжнародному праві. Україна, як і багато інших країн світу, не визнає дипломатичний притулок на своїй території та не надає його через власні органи зовнішніх зносин з огляду на п. 3 ст. 41 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., якою встановлена заборона на використання дипломатичного представництва з метою, несумісною з його офіційними функціями. Міжнародний суд ООН у справі про дипломатичний притулок 1960 р. (Колумбія проти Перу) зауважив, що «рішення про надання дипломатичного притулку передбачає відступ від суверенітету держави перебування». Такий відступ не може визнаватися правомірним без належної правової основи – відповідного міжнародного договору між акредитуючою державою і державою перебування або міжнародного звичаю, встановленому у кожному конкретному випадку.

2. Право на міжнародний захист у праві Європейського Союзу

2.1. Міжнародний захист у Європейському Союзі: правові засади

Право на притулок – фундаментальне право особи, гарантувати яке є міжнародним зобов'язанням для країн, які беруть участь в Женевській конвенції ООН про статус біженців 1951 р. (є обов'язковою на сьогодні для 147 країн).

У праві Європейського Союзу, що об'єднує 27 держав-членів, притулок може надаватися у формі біженства або додаткового захисту. Визнання статусу додаткового захисту суттєво відрізняє Кваліфікаційну директиву від Женевської конвенції 1951 р., що не визначає таку форму захисту.

На сьогодні у праві ЄС було сформовано значну законодавчу базу, що стосується міжнародного захисту та визначає основи національного законодавства його держав-членів:

Коло осіб, яким надається міжнародний захист	«Кваліфікаційна директива» Директива 2011/95/ EU від 13 грудня 2011 року про стандарти кваліфікації громадян третіх країн або особи без громадянства як бенефіціара міжнародного захисту для єдиного статусу біженців або осіб, які мають право на додатковий захист, а також про зміст наданого захисту
Права та обов'язки шукачів міжнародного захисту	«Директива про умови прийому» Директива 2013/33/EU від 26 червня 2013 року, що встановлює стандарти прийому шукачів міжнародного захисту
Порядок розгляду заяви про міжнародний захист	«Директива про процедури притулку» Директива 2013/32/EU від 26 червня 2013 року про загальні процедури надання та позбавлення міжнародного захисту
Визначення відповідальної держави	«Регламент Дублін III» Регламент 604/2013 від 26 червня 2013 року про встановлення критеріїв та механізмів визначення держави-члена, відповідальної за розгляд заяви про міжнародний захист, що подана в одній із держав-членів громадянином третьої країни або особою без громадянства
Дактилоскопіювання шукачів притулку	«Регламент Євродак» Регламент 603/2013 від 26 червня 2013 року про створення «Євродак» для порівняння відбитків пальців

Найважливішим міжнародним договором, який захищає права шукачів притулку і біженців, є Женевська конвенція про статус біженців 1951 р. та її Додатковий протокол 1967 р. Для держав-членів ЄС (окрім Ірландії та Данії) єдині правила також визначені у Директиві 2011/95/EU про стандарти для кваліфікації громадян третіх країн або осіб без громадянства як осіб, які потребують міжнародного захисту, уніфікованого статусу біженців, осіб, що потребують додаткового захисту, та про зміст наданого захисту; Директиві 2013/32/EU про загальні процедури надання та позбавлення міжнародного захисту та Директиві 2013/33/EU про стандарти прийому шукачів міжнародного захисту.

Важливо підкреслити, що нормативні акти ЄС визначають лише мінімальні стандарти міжнародного захисту, що мають бути гарантовані державами-членами. При цьому останні вправі запроваджувати більш сприятливі умови захисту на своїй території. Проте хоча регулювання статусу біженців ґрунтується на єдиних мінімальних міжнародних стандартах, підходи країн щодо порядку розгляду клопотання і надання статусу біженця, а також реалізації окремих прав, можуть суттєво відрізнятися. Тому необхідно враховувати особливості законодавства у відповідній державі. Варто також звернути увагу, що окремі акти міграційного права ЄС можуть не застосовуватися щодо Ірландії та Данії з огляду на застереження, висловлені цими країнами у рамках Простору свободи, безпеки і справедливості ЄС.

2.2. Коло осіб, яким надається міжнародний захист

Не будь-яка особа, яка залишає домівку у пошуках безпеки і захисту, є біженцем. Біженцями не є внутрішньо переміщені особи, тобто особи, які хоча і змінили місце перебування, однак залишаються на території країни свого по-

стійного проживання. Статус біженця надається винятково іноземною країною особі, яка не є її громадянином.

Статус біженця може надаватися особам, які відповідають одночасно трьом умовам:

1) особа має перебувати за межами країни свого громадянства / постійного проживання (у випадку осіб без громадянства);

2) особа має обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за щонайменше однією з таких ознак:

- (1) раси,
- (2) віросповідання,
- (3) громадянства,
- (4) належності до певної соціальної групи або
- (5) політичних переконань.

3) особа не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Особа набуває статус біженця не одразу, а лише з визнанням цього з боку компетентних органів приймаючої країни. Спочатку, з моменту офіційного звернення з клопотанням про надання міжнародного захисту, вона є **шукачем притулку**. З цього часу на території приймаючої країни їй гарантується певний комплекс прав, серед яких – право залишитися на території цієї держави на час розгляду її клопотання. Підстави для отримання статусу біженця мають **індивідуальний (персоніфікований) характер**. Статус біженця надається лише за результатами адміністративного процесу вивчення «справи» конкретної особи; цей процес може бути досить тривалим та передбачати численні інтерв'ювання, аби з'ясувати наявність обґрунтованих побоювань у особи бути жертвою переслідувань (вивчається як

інформація, подана особою, так і ситуація по конкретній країні/регіону з офіційних джерел). Лише у разі задоволення клопотання особи вона набуває статус біженця, що підтверджується спеціальним документом.

Поряд зі статусом біженця у праві Європейського Союзу передбачено статус особи, якій надається додатковий захист. **Додатковий (субсидіарний) захист** – різновид міжнародного захисту, який надається особі, яка не може розглядатися як біженець, однак щодо якої є обґрунтовані підстави вважати, що у разі її повернення до країни походження існує реальна загроза її життю та свободі, наприклад, через винесення смертного вироку, тортури чи жорстоке поводження або серйозні ризики для життя та здоров'я внаслідок невибіркового насильства під час внутрішніх або міжнародних конфліктів. При цьому нормативні акти ЄС не передбачають окремої процедури звернення за додатковим захистом. Спочатку компетентні органи держави-члена вивчають, чи відповідає заявник вимогам визнання його біженцем. І лише за відсутності відповідних підстав досліджуються інші поважні особисті обставини особи щодо надання їй додаткового захисту.

2.3. Порядок надання міжнародного захисту. Визначення відповідальної країни

Директива 2013/32/EU визначає загальні процедури надання та позбавлення міжнародного захисту у Європейському Союзі.

Передусім передбачено, що заява про міжнародний захист може бути подана на території держави-члена ЄС, у тому числі її кордоні, у межах територіальних вод або у транзитній зоні. При цьому заява про міжнародний захист не може бути подана на території дипломатичних або консульських представництв держав-членів ЄС, акредитованих у третіх країнах.

Як правило, заява розглядається компетентними органами (зазвичай міграційними або поліцейськими) держави-члена, в якій її було подано. Максимальний строк реєстрації заяви становить три дні з моменту подання, шість днів, якщо заява розглядатиметься органами іншої держави-члена, або десять днів у разі подання великої кількості заяв.

Законодавством ЄС не встановлено строків для звернення за міжнародним захистом. Більше того, заяви не можуть бути відхилені з тієї лише підстави, що вони не були подані якомога швидше. Водночас національне законодавство держав-членів може визначати строки подання заяви про міжнародний захист. Так, за законодавством Іспанії заяву про міжнародний захист необхідно подати упродовж 1-го місяця з моменту перетину кордону цієї країни або, якщо особа перебуває на території країни, упродовж 1-го місяця з часу виникнення обставин, за яких особа звертається за захистом.

Розгляд заяви про міжнародний захист – тривалий процес, який передбачає встановлення критеріїв визнання особи біженцем або особи, якій надано додатковий захист. Це відбувається шляхом проведення низки інтерв'ювань особи для з'ясування інформації щодо неї, що супроводжується вивченням інформації щодо країни походження особи.

Розгляд заяви має відбуватися на основі принципу індивідуального підходу, об'єктивності, неупередженості. Спершу вивчається можливість кваліфікації особи як біженця і лише у разі відсутності відповідних підстав, – як особи, що потребує додаткового захисту.

Відповідно до Директиви 2013/32/EU заява про міжнародний захист має бути розглянута упродовж шести місяців, а за складних обставин (масовий рух заявників, ухилення від співпраці з компетентними органами держави-члена, необхідність додаткових перевірок тощо) – 21 місяця з моменту

її подання. При цьому може відбуватися пріоритетний або прискорений розгляд заяв у найкоротший строк, якщо заява є добре обґрунтованою або заявник має особливі потреби.

Особі може бути відмовлено у наданні статусу біженця або додаткового захисту. Загальними підставами для відмови є:

1) вчинення злочину проти миру та безпеки людства або інших дій, які суперечать цілям і принципам ООН, становлять загрозу національній безпеці чи громадському порядку країни перебування;

2) надання захисту в іншій країні;

3) повторне звернення після відмови, якщо не з'явилися нові обставини, які заслуговують на увагу.

Додатковими підставами відмови у наданні міжнародного захисту є:

1) особа не змогла довести, що вона дійсно відчуває на собі реальну загрозу стати жертвою переслідування (найпоширеніша відмова);

2) особа подала заяву не до належної країни (країни першого в'їзду).

При цьому особі не може бути відмовлено у наданні статусу біженця лише на тій підставі, що вона незаконно перебуває на території приймаючої країни.

Під час розгляду заяви особам гарантується право на перебування на території відповідної держави-члена. Утім, особа може бути видана третім країнам (тобто не країні походження) у порядку екстрадиції або на виконання рішень міжнародних кримінальних судів із урахуванням принципу non-refoulement.

Щодо процедури розгляду заяви особам гарантується право на оперативну інформацію зрозумілою мовою про їхні права та обов'язки, а також наслідки відмови у наданні відповідного захисту; право на перекладача, що надається на безкоштовній основі; можливість спілкуватися з УВКБ

ООН або будь-якою іншою організацією, яка надає юридичну консультацію; право на отримання рішення за результатами розгляду заяви упродовж розумного строку зрозумілою мовою та право на оскарження відмови у наданні міжнародного захисту; право на персональне інтерв'ю (співбесіду); право на безкоштовну правову допомогу; право не бути затриманим за подання заяви про захист; право на нерозкриття інформації щодо особи на запит потенційних суб'єктів переслідування; право на ефективний правовий захист. Крім того, передбачено спеціальні процедурні гарантії для осіб з особливими потребами (особи, що зазнали тортур, зґвалтування або інших серйозних форм психологічного, психічного або сексуального насилля) та гарантії для неповнолітніх, що перебувають без супроводу (право на представника, інтерв'ювання співробітниками, що мають спеціальну освіту, максимального забезпечення інтересів неповнолітніх).

Правовий статус шукача притулку передбачає також низку обов'язків щодо співпраці з компетентними органами держави-члена: звітувати або з'являтися перед ними особисто, без затримки або у визначений час; передавати за наявності паспорти та інші документи, що стосуються розгляду заяви; інформувати про поточне місцеперебування та зміну адреси; давати згоду на особистий огляд та огляд речей, фотографування, запис усних повідомлень (ст. 12 Директиви 2013/32/EU).

Директива 2013/32/EU передбачає також процедуру дострокового припинення статусу біженця або особи, якій надано додатковий захист. Це може відбуватися за наявності нових обставин, що свідчать про відсутність підстав для надання міжнародного захисту (наприклад, стабілізація безпекової ситуації у країні походження, зміна влади або законодавства), а також якщо особа добровільно відмовилася від такого статусу або набула громадянства держави-члена.

Крім того, національне законодавство може передбачати заборону виїзду за межі приймаючої країни, порушення якої може свідчити про зловживання права на міжнародний захист і призвести до втрати відповідного статусу.

У процесі надання міжнародного захисту принципове значення має визначення держави, відповідальної за розгляд звернень про надання притулку. Варто звернути увагу, що особа не може на власний розсуд обирати країну для отримання міжнародного захисту. Згідно з Женевською конвенцією 1951 р. такий захист зобов'язана надати лише перша безпечна країна в'їзду. Водночас застосування правила «першої безпечної країни в'їзду» створює непропорційний тиск на тих держав-членів ЄС, які перебувають в епіцентрі міжнародних міграційних потоків. Відтак на рівні законодавства Європейського Союзу запропоновано дещо інші механізми визначення відповідальної країни у дусі солідарності й взаємної відповідальності держав-членів за реалізацію Спільної політики притулку ЄС.

Регламент 604/2013 визначає критерії і механізми встановлення держави-члена, відповідальної за перевірку запиту про надання міжнародного захисту, поданого громадянами третіх країн або особами без громадянства в одній із держав-членів від 26.06.2013 р. (Регламент «Дублін III»). Він наділяє компетенцією з розгляду звернень про надання притулку одну з держав-членів, запроваджує правила та процедуру встановлення відповідальної держави, а також визначає правові наслідки відмови держави-члена надавати притулок. Правила, передбачені Регламентом, спрямовані, з одного боку, на зменшення міграційного навантаження на країни, що мають зовнішній кордон ЄС та відчувають найбільший вплив мігрантів, а з іншого – на запобігання вторинному руху мігрантів – пошуку притулку в державах-членах задля підвищення шансів набутти міжнародний захист і отримати кращі соціальні умови перебування.

У Розділі III Регламенту «Дублін III» встановлено систему критеріїв, які в ієрархічному порядку мають бути враховані для встановлення відповідальної держави за розгляд заяви про міжнародний захист. Вони ґрунтуються на принципі кращої інтеграції осіб, яким надається міжнародний захист. Вказані критерії умовно можна поділити на чотири групи:

Перший критерій – критерій сімейних зв'язків, за якого має бути забезпечена родинна єдність. За загальним правилом, відповідальною є держава-член, в якій на законних підставах перебуває член сім'ї, за умови згоди останнього. При цьому інтереси неповнолітньої особи мають бути максимально забезпечені. У разі колективного звернення декількох членів родини (сімейна процедура) відповідальною є держава, яка має розглянути заяви від найбільшої кількості з членів сім'ї, або держава, що має розглянути заяву від найстаршої за віком особи.

Другий критерій – критерій наявності дозволу на проживання або візи. Відповідальною визнається держава, що видала ці документи, а за наявності дозвільних документів від кількох держав-членів – держава-член, що видала документ найбільш тривалої дії, а у разі однакової тривалості – держава, що останньою надала дозвіл. Якщо строк дії візи було припинено не пізніше шість місяців від моменту звернення або дозволу на проживання не більше двох років, відповідальною є держава, що видала такі дозвільні документи. Якщо після цього строку особа залишилася на території держав-членів ЄС, відповідальною буде держава, у якій подається заява.

Третій критерій – критерій наявності факту законності перетину кордону або перебування на території держави-члена. За загальним правилом, держава-член є відповідальною за особу, яка незаконно перетнула її кордон, упродовж дванадцяти місяців з моменту перетину кордону.

Якщо обставини в'їзду не встановлені і особа понад п'ять місяців проживає у державі-члені, остання є відповідальною. У разі безвізового в'їзду на територію держави-члена відповідальною є держава такого в'їзду. У разі подання звернення у транзитній зоні аеропорту відповідальною є держава звернення.

І лише за відсутності попередніх підстав при визначенні відповідальної держави застосовується критерій першої країни перетину зовнішнього кордону держави-члена ЄС.

Зазначені критерії є основними, при цьому при визначенні відповідальної держави повинні враховуватися також індивідуальні обставини заявника: зв'язок з членами сім'ї, фізична залежність від члена сім'ї та стан здоров'я, культурна близькість з відповідною державою-членом тощо. Ці критерії мають застосовуватися об'єктивно, не за вибором особи, що шукає захисту. Водночас будь-яка держава-член може взяти на себе відповідальність щодо розгляду заяви, про що вона має сповістити інших держав-членів через систему «DubliNet».

З метою забезпечення визначення відповідальної держави функціонує автоматизована система «Eurodac» (Регламент 603/2013). Вона дозволяє здійснювати збір, передачу відбитків пальців заявників про надання міжнародного захисту, а також осіб, які були затримані у зв'язку з незаконним перетином зовнішнього кордону ЄС, та співставляти отриману інформацію з наявною в базі даних. Основна мета «Eurodac» – здійснити точну ідентифікацію осіб, що є необхідним для правильного застосування критеріїв визначення відповідальної держави.

Відповідно до Регламенту 603/2013 кожна особа, що подає заяву про отримання міжнародного захисту і досягла 14-річного віку, підлягає дактилоскопіюванню упродовж 72 годин з моменту подання такої заяви (п. 1 ст. 9). Зняття відбитків пальців здійснюється в авторизованих центрах

держав-членів, звідки інформація передається до центральної системи «Eurodac», де зберігається упродовж 10 років. Разом із зображенням відбитків передається інформація про державу-члена, в якій особа подає заяву, або першу державу-члена, на територію якої потрапила особа; статі; ідентифікаційний номер особи, наданий відповідною державою-членом; дату дактилоскопіювання; дату передачі інформації до центральної системи «Eurodac»; оператора, що здійснював дактилоскопіювання; дату перетину зовнішнього кордону ЄС; дату, коли особа залишила територію держави-члена в якій подавала заяву або на територію якої вперше потрапила; дату внесення інформації до національної бази даних. Кожна держава-член ЄС зобов'язана передати інформацію про надання міжнародного захисту або зміни у статусі особи до системи «Eurodac», через яку інформуються інші держави-члени.

2.4. Права та обов'язки осіб, яким надається міжнародний захист

Біженцям та особам, яким надається додатковий захист, гарантується широке коло прав на території приймаючої країни. Відповідно до Директиви 2011/95/EU воно охоплює:

– право на невидворення (*non-refoulement*). Проте особа може бути вислана до третьої безпечної країни, якщо є достатні умови вважати, що вона становить загрозу безпеці державі-члену ЄС, в якій вона перебуває, або вона визнана винною у вчиненні особливо тяжкого злочину та становить суспільну загрозу у відповідній державі-члені;

– право на інформацію про права та обов'язки, які впливають з відповідного статусу, зрозумілою мовою;

– право на збереження єдності сім'ї, яка існувала ще в країні походження, що полягає у наданні частини прав члену сім'ї, що гарантуються біженцям або особам, яким нада-

но додатковий захист. Йдеться про подружжя або партнера особи, що перебуває з нею у стабільних відносинах і з якою офіційно не зареєстровано шлюб, а також неповнолітніх дітей особи за умови, що вони не перебувають у шлюбі і перебувають на утриманні. Держави-члени можуть дискреційно поширити це право на інших близьких родичів;

– право на проживання в приймаючій державі-члені ЄС. Правовою підставою є дозвіл на проживання, який для біженців видається строком щонайменше на три роки, а для членів їх сім'ї – до трьох років з правом продовження дії. При цьому для осіб, яким надано додатковий захист, та членів їх сім'ї цей строк становить щонайменше один рік, а в разі продовження – два роки. Вказані строки є мінімальними та можуть бути збільшені державами-членами;

– право на отримання проїзних документів для здійснення подорожей за межі відповідної держави-члена, якщо тільки це не становить загрози національній безпеці або публічному порядку;

– право на доступ до працевлаштування, яке передбачає можливість працювати за наймом або здійснювати індивідуальну трудову (підприємницьку) діяльність, проходити професійну підготовку і виробничу практику;

– право на освіту, яке гарантується неповнолітнім особам на рівні з громадянами держав-членів, а повнолітнім особам – у частині загальної освіти, подальшого навчання та перепідготовки на тих самих умовах, що й для громадян третіх держав, які законно проживають у державах-членах ЄС;

– право на визнання професійних кваліфікацій на рівні з громадянами держав-членів, зокрема іноземних дипломів, атестатів або інших свідоцтво про надання кваліфікації, а у разі відсутності зазначених документів – право на належну процедуру оцінювання, підтвердження та акредитації набутих навичок;

– право на соціальне забезпечення, яке для біженців гарантується на рівні з громадянами приймаючої держави-члена, а для осіб, яким надано додатковий захист, – лише в частині основних виплат (пільг);

– право на охорону здоров'я, яке передбачає право на отримання медичної допомоги на рівних умовах з громадянами приймаючої держави-члена, у тому числі належну психологічну допомогу, допомогу для осіб з особливими потребами (вагітні, особи з інвалідністю, особи, що зазнали тортур, зґвалтування або інших серйозних форм психологічного, психічного або сексуального насилля, неповнолітні, що стали жертвами будь-якого насилля, осіб, що постраждали від збройних конфліктів);

– право на опіку або піклування для неповнолітніх, що перебувають без супроводу, яке може надаватися компетентними органами опіки (піклування) держав-членів або іншими установами. Його складовою є право на пошук родичів, що має невідкладно здійснюватися приймаючою державою-членом. Воно передбачає також можливість розміщуватися разом із повнолітніми родичами або в прийомних сім'ях, або спеціалізованих притулках для неповнолітніх. При цьому рідні брати та сестри повинні розміщуватися разом;

– право на житло, яке гарантується на умовах, що і для громадян третіх країн, які на законних підставах проживають у приймаючій державі-члені;

– право на свободу пересування в межах території приймаючої держави-члена, яке гарантується з урахуванням умов та обмежень, що діють для громадян третіх держав, що на законних підставах перебувають на її території;

– право на доступ до програм суспільної інтеграції;

– право на допомогу у поверненні до країни походження.

Отже, статус осіб, яким надано міжнародний захист, ґрунтується на режимі найбільшого сприяння та є близьким до статусу громадян третіх держав, які на законних

підставах перебувають на території ЄС. При цьому статус біженців та осіб, яким надано додатковий захист, відрізняється обсягом лише окремих прав і свобод: для біженців запроваджені більш широкі правомочності щодо тривалості дозволу на проживання на території приймаючої держави та обсягу соціального забезпечення.

На біженців та осіб, яким надано додатковий захист, покладаються також і обов'язки. Головний обов'язок – дотримуватися законодавства та співпрацювати з компетентними органами приймаючої країни.

Статус біженця має низку переваг:

- значний обсяг соціальної підтримки;
- не пов'язаний безпосередньо із безпековою ситуацією в Україні;
- дозвіл на проживання у приймаючій країні є більш тривалим у порівнянні з тимчасовим захистом.

Необхідно враховувати й складнощі, які зумовлені цим статусом:

- складний і тривалий процес набуття (який може тривати понад півроку);
- немає права вибору країни захисту;
- окремі права особи можуть бути обмежені (заборона працевлаштування під час розгляду клопотання; міграційні обмеження, зокрема необхідність проживання у визначеному місці, заборона залишати країну до моменту набуття статусу біженця, заборона повертатися в Україну після набуття статусу біженця; вилучення документів, що посвідчують особу).

Таким чином, міжнародний захист може бути корисний тим, хто бажає надовго оселитися за межами України, не планує у найближчий час повернутися та, можливо, розмірковує про перспективу отримання громадянства країни перебування (законодавством багатьох країн передбачено спрощений порядок набуття громадянства для біженців).

Важливо звернути увагу, що у праві ЄС права та обов'язки передбачені не лише на осіб, яким надано статус біженця або додатковий захист, але й також для шукачів притулку, тобто громадян третіх країн та осіб без громадянства з моменту подання ними заяви про міжнародний захист до ухвалення щодо них остаточного рішення.

Директива 2013/33/EU містить комплекс прав, що мають гарантуватися державами-членами шукачам міжнародного захисту. Їх умовно можна поділити на три групи: права, які безпосередньо пов'язані з процедурою розгляду заяви; права, які пов'язані з перебуванням на території приймаючої держави; спеціальні права, які надані окремим вразливим категоріям осіб з урахуванням їхніх особливих потреб (неповнолітні, особи з інвалідністю, люди похилого віку, вагітні, жертви тортур, сексуального, психологічного насилля тощо).

До першої групи належить право на отримання інформації щодо умов прийому зрозумілою мовою; право на отримання документа, що підтверджує статус особи як шукача міжнародного захисту, який є правовою підставою користування іншими правами; право на особливе ставлення до вразливих категорій осіб; право на апеляцію у разі відмови у наданні захисту та право на безкоштовну правову допомогу для осіб, що не мають достатніх коштів.

До другої групи належить право на проживання та свобода руху з відповідними обмеженнями; право не бути затриманим лише на підставі подачі заяви; право на об'єднання сім'ї; право на медичне обстеження; право на навчання неповнолітніх дітей; право на працю; право на професійне навчання; право на матеріальне забезпечення; захист сімейного життя; право на спілкування з родичами, юридичними консультантами, представниками УВКБ ООН та інших міжнародних та національних організацій; право на охорону здоров'я.

Третя група прав, що стосується найбільш вразливих категорій осіб у Директиві 2013/33/EU врегульована у рам-

ках окремого розділу (Розділ IV, статті 21–25). Зокрема, щодо неповнолітніх мають бути забезпечені умови проживання, які відповідають їхньому фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку, а також створені умови для розважальної діяльності, у тому числі на відкритому повітрі. Для жертв насилля має бути забезпечена медична та психологічна допомога, а посадові особи, що з ними працюють, повинні мати спеціальну фахову підготовку та дотримуватися правил конфіденційності.

У переліку зазначених прав особливий інтерес становить право на проживання та свобода руху шукачів міжнародного захисту, які є більш обмеженими, ніж для осіб, яким надано такий захист. Так, відповідно до ст. 33 Директиви 2011/95/EU біженцям та особам, яким надано додатковий захист, гарантована свобода руху в межах усієї території приймаючої держави. Водночас згідно зі ст. 7 Директиви 2013/33/EU, шукачі притулку можуть вільно пересуватися лише в межах приймаючої держави, яка може встановити для цього географічні обмеження. Крім того, приймаюча держава може визначити конкретне місце проживання шукача притулку не лише з мотивів публічного або громадського порядку, а й для забезпечення швидкого та ефективного розгляду його заяви. При цьому не виключається надання тимчасових дозволів на виїзд за межі відведеного місця проживання. Наприклад, у ФРН відповідно до ст. 55 Акта про притулок від 02.09.2008 р. свобода пересування може бути обмежена територію відповідної федеральної землі, а право на проживання – конкретним містом або навіть центром утримання шукачів притулку.

Право на працю шукачів притулку також гарантовано в обмеженому обсязі. Так, для осіб, яким надано міжнародний захист, право на працю надається автоматично з моменту ухвалення позитивного рішення (ч. 1 ст. 26 Директиви 2011/95/EU). Щодо шукачів притулку право доступу до

ринку праці має бути забезпечене упродовж дев'яти місяців з моменту подання заяви про захист (ч. 1 ст. 15 Директиви 2013/33/EU). Крім того, воно визнається з урахуванням пріоритетності громадян ЄС та держав-учасниць Європейської економічної зони (Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія) (ч. 2 ст. 15 Директиви 2013/33/EU), як і для осіб, яким надається тимчасовий захист.

Право на охорону здоров'я для шукачів притулку також гарантовано в обмеженому обсязі, на відміну від осіб, яким надано міжнародний захист, які прирівнюються у цьому праві до громадян ЄС. Зокрема, для них передбачена лише невідкладна допомога та лікування у разі захворювання та серйозних психічних розладів (ст. 19 Директиви 2013/33/EU).

Матеріальна (соціальна) допомога для шукачів притулку також надається в обмеженому обсязі (статті 17–18 Директиви 2013/33/EU), порівняно із біженцями та особами, яким надано додатковий захист, які прирівнюються в цьому праві до громадян ЄС. Її розмір визначається національним законодавством. Наприклад, така допомога в Італії становить 2,5€ в день на одну особу та 7,5€ на сім'ю. У Франції розмір соціальної допомоги залежить від численості сім'ї. Так, одна особа на добу отримує 6,80€, сім'я із двох осіб – 10,20€, із трьох осіб – 37,60€.

У разі якщо шукач притулку зловживає своїми правами, зокрема самовільно залишає відведені місця для проживання, не з'являється на вимогу до компетентних органів держави перебування, а також якщо не звернувся вчасно із заявою про отримання міжнародного захисту або приховував свої фінансові ресурси, він може бути обмежений або позбавлений права на матеріальне утримання (пп. а, б ч. 1, частин 2 та 3 ст. 20 Директиви 2013/33/EU).

Частиною 3 ст. 8 Директиви 2013/33/EU встановлено вичерпний перелік випадків, за яких шукач притулку може бути затриманий:

- а) ідентифікація особи, у тому числі її національності;
 - б) з'ясування підстав для набуття міжнародного захисту або якщо існує ризик зникнення особи;
 - в) визначення правомірності в'їзду на територію приймаючої держави у контексті визначення відповідальної держави;
 - г) реалізації процедури повернення особи відповідно до Директиви 2008/115/EU про спільні стандарти та процедури повернення громадян третіх країн, що незаконно перебувають на території ЄС [200];
 - д) для захисту національної безпеки або громадського порядку;
 - е) для передачі особи до відповідальної держави-члена за її захист відповідно до ст. 28 Регламенту 604/2013.
- Застосування такого заходу повинно бути якомога коротшим та відбуватися за прискореною процедурою. Крім того, затримання особи має бути пропорційним його меті та спрямованим на захист загальних інтересів, визнаних Союзом.
- Отже, права, надані статусом шукача притулку, є більш обмеженими порівняно з правами, що передбачені статусом біженця або особи, якій надано додатковий захист.

3. Право на тимчасовий захист у праві Європейського Союзу

3.1. Тимчасовий захист у праві ЄС: правові засади

Тимчасовий захист – найбільш поширена форма захисту, про яку просять громадяни України за кордоном. Це новий механізм у рамках ЄС, який почав застосовуватися у відповідь на війну в Україні для підтримки осіб, що вимушені залишити її територію.

Тимчасовий захист – відмінна від міжнародного захисту форма захисту, яка:

- ✓ має винятковий характер;
- ✓ застосовується у разі масового надходження переміщених осіб;
- ✓ спрямована на негайний захист осіб (передбачає швидкий розгляд заяви і надання особі комплексу прав в приймаючій державі у найкоротші строки);
- ✓ обмежена у часі (залежить від безпекової ситуації в країні походження);
- ✓ надається на колективній основі (усім, хто відповідає мінімальним вимогам).

Необхідно звернути увагу, що, на відміну від міжнародного захисту, особа має право обирати країну для отримання тимчасового захисту, а також змінити країну тимчасового захисту. При цьому тимчасовий захист може бути надано лише в одній країні.

На сьогодні немає міжнародного договору, який безпосередньо присвячений проблематиці тимчасового захисту. Єдині правила існують лише для держав-членів ЄС (окрім Данії), які визначаються у Директиві 2001/55/EU від 20 липня 2001 року, що була активована на основі Рішення Ради ЄС 2022/382 від 04 березня 2022 року у зв'язку із війною в Україні. Зазначені стандарти є мінімальними, тож держави можуть запроваджувати більш сприятливі підходи у своєму законодавстві. Відтак при виборі країни тимчасового захисту необхідно враховувати особливості її законодавства.

3.2. Коло осіб, яким надається тимчасовий захист

Рішенням Ради ЄС 2022/382 (ст. 2) визначається коло осіб, яким гарантується право на тимчасовий захист у Європейському Союзі у зв'язку із повномасштабним вторгненням

Російської Федерації. До них належать особи, переміщені з України 24 лютого 2022 року або після цієї дати:

- громадяни України, які проживали в Україні до 24 лютого 2022 р. (немає значення, в якій області України проживала особа, в якій ведуться бойові дії чи відносно спокійно);
- особи без громадянства або іноземні громадяни, яким було надано міжнародний або еквівалентний захист в Україні до 24 лютого 2022 р.;
- члени сім'ї вищевказаних категорій.

Тимчасовий захист може бути наданий також іншим категоріям осіб без громадянства або іноземним громадянам (негромадянам України), які на законних підставах проживали в Україні до 24 лютого 2022 року на підставі дійсного дозволу на проживання та які не можуть повернутися в країну свого громадянства або походження з огляду на відсутність там безпечних умов перебування.

Держави-члени ЄС можуть надавати тимчасовий захист більшому колу осіб. Так, за законодавством Швеції тимчасовий захист надається громадянам України, які на законних підставах перебували у Швеції ще до 24 лютого та заїхали до цієї країни, починаючи з 30 жовтня 2021 року. Тимчасовий захист в Іспанії надається громадянам України, які в'їхали на територію Королівства не лише після 24 лютого 2022 року, а й до цієї дати (без обмеження у часі), і незалежно від того, чи перебували вони на території цієї країни на законних підставах.

Варто звернути увагу, що особі може бути відмовлено у наданні тимчасового захисту, якщо:

- 1) особа вчинила злочин проти миру та безпеки людства або інші дії, які суперечать цілям і принципам ООН, становить загрозу національній безпеці чи громадському порядку країни перебування;
- 2) захист вже надано в іншій країні;
- 3) заява подана повторно після відмови (якщо не з'явилися нові обставини, які заслуговують на увагу);

- 4) покращилася безпекова ситуація в країні походження;
- 5) заявник не належить до кола осіб, яким може бути надано тимчасовий захист.

3.3. Порядок надання тимчасового захисту

Статус особи, якій надається тимчасовий захист, не надається автоматично. Для цього необхідно звернутися до компетентних органів держави перебування із клопотанням (наприклад, до адміністрації гміни у Польщі, органів поліції в Італії або Іспанії, міграційної служби в Португалії). Особа має право обирати країну, в якій вона бажає отримати тимчасовий захист. Це є суттєвою відмінністю та однією із ключових переваг порівняно з міжнародним захистом.

Строк звернення із заявою про набуття тимчасового захисту нормативними актами ЄС не визначений. Водночас національне законодавство держав-членів ЄС може визначати часові умови звернення. Так, у багатьох державах-членах ЄС передбачено умову легального (законного) перебування на їхній території. Зокрема, для громадян України відповідно до Регламенту 2018/1806 встановлено вимогу 90-денного перебування упродовж будь-якого 180-денного коридору часу за наявності дійсного біометричного паспорту. Відповідно до Закону Республіки Польща «Про допомогу громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на території Польщі» 12.03.2022 передбачено необхідність попередньої реєстрації в органах місцевого самоврядування упродовж 60-ти днів з моменту перетину кордону зареєструватися та отримання національного ідентифікаційного номеру – «PESEL».

Процедура розгляду заяви про тимчасовий захист є простою. Компетентні органи держави-члена перевіряють належність заявника до категорії осіб, яким може бути надано тимчасовий захист. Перевірка, як правило, обмежується дослідженням документів, що посвідчують особу заявника,

її дактилоскопіюванням та внесенням відповідної інформації у національну базу даних, і, за загальним правилом, не передбачає проведення інтерв'ювання. Коротке інтерв'ювання для отримання міграційними органами мінімально необхідної інформації передбачено лише для осіб, у яких немає біометричних паспортів.

Розгляд заяви має відбуватися в найкоротші терміни. Нормативні акти ЄС не визначають строків розгляду заяви та ухвалення щодо неї рішення. Це регулюється національним законодавством держав-членів. Зокрема, за законодавством Іспанії розгляд клопотання та видача відповідного рішення Офісом з притулку і біженства відбувається упродовж 24 годин. В окремих країнах це може тривати довше. Так, за законодавством Угорщини рішення щодо надання тимчасового захисту має бути прийнято за 45 днів. Для порівняння: у разі міжнародного захисту розгляд заяви може тривати до 21 місяця та передбачати деталізовані численні інтерв'ювання особи.

Строк дії тимчасового захисту зумовлений безпековою ситуацією в країні та становить щонайменше 1 рік. Він може автоматично бути продовжений ще на 1 рік.

Тимчасовий захист може бути наданий лише в одній державі-члені ЄС. При цьому особа має право змінити країну тимчасового захисту. Для цього необхідно попередньо повідомити компетентні органи приймаючої держави про бажання припинити тимчасовий захист у цій країні.

Тимчасовий захист може бути достроково припинений у разі:

- 1) зміни підстав, за яких статус надавався (стабілізація безпекової ситуації в Україні);
- 2) добровільно за заявою особи;
- 3) у разі набуття громадянства приймаючої або іншої «безпечної» країни;
- 4) відсутності на території приймаючої країни упродовж строків, визначених національним законодавством.

3.4. Права та обов'язки осіб, яким надається тимчасовий захист

Особи, яким надано тимчасовий захист, мають широке коло прав на території приймаючої країни:

- право на інформацію щодо свого статусу зрозумілою мовою;
- право на доступ до системи прийому (розміщення);
- право на проживання та пересування у приймаючій країні;
- право на працю за наймом або підприємницьку діяльність;
- право на дошкільну та загальну освіту;
- право на соціальне забезпечення (за відсутності достатніх засобів для існування);
- право на медичне обслуговування (щонайменше в обсязі невідкладної допомоги та базового лікування);
- право на збереження єдності сім'ї;
- спеціальні права для вразливих категорій осіб (діти, літні люди, особи з інвалідністю, жертви торгівлі людьми).

Принциповою відмінністю переліку прав осіб, яким надається тимчасовий захист, порівняно з правами біженців, є те, що ці права особа може реалізувати у короткі строки, наприклад, працювати на наступний день після прийняття рішення про надання тимчасового захисту.

Особливості реалізації прав, визначених у Директиві 2001/55/EU можуть суттєво відрізнитися у законодавстві держав-членів. Яскравим прикладом цього є право на соціальне забезпечення, що по-різному гарантується у державах (щодо розмірів виплат або форм надання соціальної допомоги). Звичайною умовою надання матеріальної допомоги є фінансова неспроможність особи забезпечити свої

базові потреби в приймаючій країні та відсутність офіційного доходу.

Сфера дії тимчасового захисту обмежена територією держави, яка його надала. Зокрема це стосується права на постійне проживання і працю. Для працевлаштування в іншій країні ЄС громадянину України необхідно окремо отримати дозвіл («робочу візу») від компетентних органів цієї держави. Це відрізняє громадян України від громадян ЄС, яким гарантується право на працю без спеціальних погоджень у межах усього Європейського Союзу.

Важливою перевагою тимчасового захисту є право особи залишати територію країни захисту для короткострокових подорожей у країну походження у межах строків, визначених національним законодавством, без втрати цього статусу, а також право на повернення до цієї країни. При цьому національне законодавство держави-члена може передбачати обов'язкове попереднє погодження виїзду з компетентними органами поліції/міграції.

Щодо короткострокового перебування в межах Шенгенської зони, яка розглядається як єдина міграційна територія без внутрішніх кордонів, що охоплює 22 держави-члени ЄС, а також Ісландію, Норвегію, Ліхтенштейн та Швейцарію, часова вимога визначається за правилом «90/180». Час перебування на території країни захисту після отримання цього статусу в обрахунок не береться. Крім того, не враховується час перебування на території тих держав-членів ЄС, які не входять до Шенгенської зони (Болгарія, Румунія, Кіпр, Хорватія, Ірландія). Час перебування в межах території кожної із цих країн обраховується окремо.

Особа, що набула тимчасовий захист, має право у будь-який час звернутися за міжнародним захистом. При цьому особа не може одночасно мати статус біженця та особи, якій надано тимчасовий захист. Законодавство держав може містити заборону на подання заяви про тимчасовий захист,

якщо на цей момент вже розглядається заява про міжнародний захист і навпаки (або одночасного подання обох таких заяв). Тобто для того, щоб подати нову заяву, особі необхідно відкликати ту, що вже подана. При цьому відмова у наданні міжнародного захисту (біженства) автоматично не призводить до втрати набутого тимчасового захисту або права подати заяву про тимчасовий захист.

На осіб, яким надано тимчасовий захист, покладаються також і обов'язки. Головний обов'язок – дотримуватися законодавства та співпрацювати з компетентними органами приймаючої країни, у т.ч. інформувати про зміну місця проживання.

Найважливішими перевагами тимчасового захисту є:

- проста та швидка процедура отримання;
- можливість обирати країну, в якій особа бажає набути тимчасовий захист, та право її змінити у майбутньому;
- право на виїзд та повернення у приймаючу країну (за умови дотримання її міграційного законодавства);
- можливість працевлаштуватися у короткі строки.

Необхідно враховувати й складнощі, які зумовлені цим статусом:

- відносно нетривалий термін дії (тривалість зумовлена безпековою ситуацією в Україні; дозвіл на проживання може бути достроково припинено);
- порівняно менша соціальна підтримка (ніж для осіб, яким надано міжнародний захист).

Таким чином, тимчасовий захист є більш привабливою формою захисту громадян України за кордоном, які мають намір повернутися в Україну після закінчення війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Основи права Європейського Союзу: нормативні матеріали / за ред. М. В. Буроменського. Харків: Право, 2015. 328 с.
2. Право Європейського Союзу: основи теорії: підруч. / [Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова, О. Я. Трагнюк, І. В. Яковюк та ін.] ; за ред. І. В. Яковюка. Харків: Право, 2019. 360 с.
3. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:32001L0055>
4. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32022D0382>
5. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0095>
6. Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex%3A32013L0032>
7. Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (recast) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=celex%3A32013R0604>

8. Directive 2013/33/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 laying down standards for the reception of applicants for international protection (recast) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0033>
9. Anakina T. Right to temporary protection in the EU Migration Law. Юридичні новели під час воєнного стану: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників наук.-практ. конф. (Харків, 13 червн. 2022 р.) / за заг. ред. Д. В. Лученка. Х.: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 5-7.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Надайте визначення понять «міжнародний захист» і «тимчасовий захист» у праві Європейського Союзу.
2. Які акти визначають основу політики притулку ЄС?
3. Розкрийте зміст понять «шукач притулку», «біженець», «особа, якій надано додатковий захист».
4. Якими є умови надання та втрати статусу біженця у праві ЄС?
5. Яким є порядок надання міжнародного захисту та визначення відповідальної держави?
6. Якими є права та обов'язки осіб, яким надано міжнародний захист, у праві ЄС?
7. Охарактеризуйте зміст механізму тимчасового захисту у праві ЄС. Назвіть особливості цієї форми захисту порівняно із міжнародним захистом у праві ЄС.
8. Яким особам може надаватися тимчасовий захист відповідно до Рішення Ради ЄС 2022/382 від 04.03.2022?
9. Якими є права та обов'язки осіб, яким надається тимчасовий захист?
10. За яких умов тимчасовий захист, що надається державами-членами ЄС, може бути припинено?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Сучасна політика притулку Європейського Союзу.
2. Право на міжнародний захист у Європейському Союзі: поняття та особливості забезпечення.
3. Реалізація права на міжнародний захист (на прикладі окремих держав-членів ЄС).
4. Право на тимчасовий захист: поняття, механізм забезпечення та особливості реалізації.
5. Реалізація Директиви 2001/55/EU про тимчасовий захист в окремих державах-членах ЄС.

Тема 5

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ І МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: НОВА СВІТОВА ДІЙСНІСТЬ І СУЧАСНИЙ ВИКЛИК ДЛЯ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

План

1. Транснаціоналізація і транснаціоналізм як підпроцес глобалізаційних трансформацій.
2. Зворотний бік глобалізаційного транснаціоналізму: нові загрози і виклики людству.
3. Транснаціональна міграція – новітня модель імміграційної соціокультури та світу поліідентичностей.
4. Українські біженці тотальної війни як крайня форма вимушеної імміграції: зріз соціально-демографічної катастрофи.
5. Транснаціональні соціальні спільноти – нова форма імміграційної дійсності доби глобалізації.
6. Висновки.

Сучасний світовий порядок перебуває у стані інтенсивної трансформації, що передбачає перерозподіл важелів і обшину впливу та рівноваг як у розумінні контролю над планетарними ресурсами, глобалізованою фінансово-економічною системою, енергетичною сферою, регуляцією й оволодінням новими високотехнологічними комунікаціями і винаходами тощо, так і у пошуку новітніх гуманітарних основ співжиття на планеті та засадничих конструкцій

геополітичних взаємин, формул, моделей і механізмів дієвої міжнародної системи безпеки. Україна, що історично і географічно завжди перебувала на перетині світових геополітичних інтересів, глобальних торговельно-економічних шляхів та цивілізаційних процесів, опинилася й перебуватиме у майбутньому у фокусі кардинальних змін планетарного масштабу і є однією з ключових точок на євразійському просторі, де перетворюється сучасність і зароджується нове майбуття світових взаємовідносин.

Суспільство є складною органічною цілісністю, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. Проте важливими у перебігу змін є їхня природність і поступовість, що не становлять загрози зламу стрижневих для суспільства національних цінностей та вихолощенню його загальнонаціонального самоусвідомлення, а натомість вакцинуватимуть націю від руйнівних глобалістичних вірусів (мультикультуралізму, національного нігілізму, космополітизму тощо) й водночас сприятимуть розгерметизації облудливої схильності до затхлого ізоляціонізму і надихатимуть до духовного відродження нації та морального вдосконалення людини, до творення історії.

Слід зауважити також, що за розуміння процесів розвитку сучасного світу практично неможливо встановити абсолютний контроль за будь-якою сферою реальності, а в суспільно-політичній сфері зводяться нанівець будь-які можливі мрії про абсолютно контрольоване суспільство. Тож стає очевидним, що думка про можливість тотального планового розвитку суспільства є помилковою й здатною викликати трагічні наслідки. Будь-яка вимушена уніфікація виробничих та соціальних відносин, релігійного життя, національних традицій тощо означатиме намагання контролювати таку складно організовану систему, як суспільство, й може призвести його до застою та деградації.

Тому-то й такою ж небезпечною і хибною є будь-яка «соціальна інженерія» щодо сформування концепту національних відносин, національної (багатонаціональної) держави й національної безпеки також і в контексті проблем глобалізму та транснаціоналізму.

Сучасний світ перебуває у перебігу безперервного оновлення і незворотних трансформацій людського самоусвідомлення та взаємообміну не лише культурно-інтелектуальними надбаннями та науково-технічними здобутками, а й, власне, різноманітним досвідом окремих індивідів завдяки безпосереднім чи віртуальним контактам та через взаємодію і можливість вільного пересування планетою цілих груп чи навіть мас з тих чи інших країн, представників окремих соціальних спільнот або ж навіть етнонаціональних груп тощо.

Цьому сприяє не лише поширення в усі закутки Землі інтернет-мережі, розвиток індустрії мандрівок (туризму), досягнення транспортних засобів пересування на далекі відстані у стислий відрізок часу, а й універсалізація культурно-соціальних процесів, суспільно-політичних моделей різних країн та глобалізація світової економіки, а відтак і полегшення завдяки науково-технічному прогресу міграції великої кількості трудових ресурсів та інтелектуальних сил на рівні транснаціональних процесів і трансконтинентальних обширів. Тож сучасний світ невинно зменшується (принаймні на рівні сприйняття), а можливості людства незбагненно збільшуються.

Людство переступило поріг генетичної революції, кібер- і нанотехнологій, що з винайденням нових енергетичних можливостей створюють нову матрицю майбуття і засвідчують про досягнення ним нової ери цивілізаційної еволюції.

Транснаціоналізація і транснаціоналізм як підпроцес глобалізаційних трансформацій

Сучасний світ занурений у постійний і перманентний рух взаємодії та взаєморозвитку, а процеси кооперації між країнами постійно набирають оберти, що інтегрують величезні маси людей, фінансові потоки та економічні ресурси у великий єдиний міжнародний простір без меж, кордонів та бар'єрів. Процес глобалізації торкається кожної держави, нації і навіть окремої особи, залучаючи їх у свій колообіг і прагнучи поглинути й розчинити у власній неосуб'єктності. Відтак глобалізація стала головним чинником конвергенції процесу транснаціоналізації та глобальних трансформацій у світі, а сучасна роль транснаціональних процесів і місця в них міжнародних компаній (корпорацій) зростатиме відповідно до рівня осяжності та різноманітних аспектів поглиблення глобалізації та її експансії.

Тож *транснаціоналізація* (від лат. *через* (транс.), по той бік, на ту сторону) – це процес посилення світової інтеграції у результаті глобальних операцій транснаціональних (міжнародних) корпорацій та суспільно-політичного розширення меж взаємодії і взаємовпливів державних організмів у структурі планетарного розвитку і формування нової системи світового порядку.

Транснаціоналізм же є підпроцесом глобалізації:

- ✓ у *соціології* і суміжних з нею дисциплінах він означає зв'язок явищ, що виникають внаслідок соціальних взаємодій поза межами національних держав;
- ✓ в *історичній науці* – взаємообумовленість історичного поступу і цивілізаційного розвитку людства в їх причинно-наслідкових взаємовпливах щодо основних віх, які характеризують минуле ключових ареалів людської цивілізації й стали стрижневими і визначальними у формуванні суспільно-політич-

них, культурно-релігійних і фінансово-економічних моделей її еволюції та формування етично-світоглядної думки, що вплинула на розвиток світу і формувала його майбуття;

- ✓ у *політології* він визначає і характеризує універсальні політичні концепції, теорії і моделі світової геополітичної структури, різновидів суспільно-політичної організації і державно-політичних устроїв, системи міжнародних (міждержавних) взаємин та світової безпеки тощо;
- ✓ в *юридичній літературі* має місце думка, що приватно-правові відносини набувають характеру транснаціональності, коли їх фактичний склад виходить за рамки однієї держави, коли в них присутній іноземний елемент. Отже, з юридичної точки зору транснаціональний – це такий, що виходить за рамки однієї країни, набуває міжнародного характеру, тому з точки зору юриспруденції *транснаціональний* можна розуміти як такий, що стосується правової системи різних держав, регулюється правом різних держав;
- ✓ *цей термін* також застосовується для глобальної діяльності корпорацій та неурядових організацій або загалом недержавних суб'єктів.

Існує кілька підходів до розгляду *поняття глобалізації* та її основних теорій. В аспекті першого вектора доцільно згадати теорії світових систем, всесвітньої культури, всесвітнього правління, глобального капіталізму.

- ✓ Прихильники *теорії світових систем* (world-system theory), як наприклад І. Валлерстайн (I. Wallerstein), у 1970-ті роки робили наголос на економічний аспект глобалізації, вважаючи, що економіка виходить за межі однієї окремо взятої держави. Така теорія спирається на єдину концепцію поділу праці, але співіс-

нування при цьому різноманітності культурних систем, де основною рушійною силою взаємодії поміж країнами є економічні зв'язки. Апологети такої думки були прихильниками поширення капіталізму в усьому світі, а сам він та економічний розвиток країн, згідно з цією теорією, поділявся на «центр», «периферію» і «квазіпериферію». Периферія у цій системі координат повністю залежить від центру в усіх відношеннях, тоді як квазіпериферія має більш диверсифіковану економіку. Процес же глобалізації, на їх погляд, полягав у постійній експансії (розширенні) та постійній зміні її центру, а незмінним атрибутом економічної трансформації є циклічні кризи.

- ✓ Пріоритетом для прихильників *теорії всесвітньої культури* (world culture theory), найвідомішим представником якої вважають Р. Робертсона (R. Robertson) і якого асоціюють з появою терміну «глобалізація», були культурні фактори глобалізації. Основою багатьох наукових робіт цього періоду є *поняття глобального села* («Global village»). Цей термін був введений до наукового обігу М. Маклуеном (M. McLuhan), що широко використовується в його книгах для опису нової комунікаційної ситуації, а згодом – і культурної ситуації. М. Маклуен уявляє земну кулю «стиснутою» до розмірів села в результаті електронних засобів зв'язку, завдяки чому стала можливою миттєва передача інформації з будь-якого континенту в будь-яку точку світу. Тож світ розглядається як єдине ціле, в якому існують чотири основні одиниці – суспільство, міжнародна система, індивід, людство. У рамках теорії всесвітньої культури розвивається й *глоболокалізм* – напрям, що вивчає «територіальні» особливості глобалізації культури, які знаходять відображення в глокалізації. *Гло-*

калізація ж – це процес, за допомогою якого транснаціональні ідеї та інститути набувають особливі форми в певних частинах світу у зв'язку з тим, що універсальні ідеї та процеси, які становлять фундамент глобалізації, можуть усвідомлюватися і засвоюватися різними країнами і соціальними групами по-різному залежно від їхніх цілей.

- ✓ *Теорія всесвітнього (світового) правління* (World polity theory) розглядає політико-правові аспекти глобалізації, формування глобального суспільства, спираючись на універсальні принципи правління. Правління, на погляд прихильників цієї теорії, – це створення системи спільних цінностей, які формуються усіма учасниками «глобального суспільства» (індивідами, громадянами, урядом, міжнародними організаціями) та управляють їх поведінкою. Основу ж глобалізації прибічники теорії всесвітнього правління вбачають у прогресі, особистій незалежності й правах та у державному суверенітеті, позаяк у своїй основі усі держави схожі.
- ✓ *Теорія глобального капіталізму* (global capitalism theory) сповідує безпосередній зв'язок процесів глобалізації і транснаціоналізації. Головним інститутом транснаціональних корпорацій є глобальна ділова еліта світу, а також міжнародні організації (Світовий банк, МВФ) і державні транснаціональні компанії (корпорації). У контексті цієї теорії глобальною політичною елітою є Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світова організація торгівлі (СОТ), неурядові організації, політичні партії, інтеграційні угруповання (як, наприклад, Європейський Союз). Прихильники цієї теорії намагаються включити в єдину конгломерацію економічні, політичні та культурно-ідеологічні аспекти глобалізації, але які

зосереджені лише на одній політичній системі – капіталістичній.

- ✓ Ще однією з основних економічних теорій, що розглядає процес глобалізації, є *конс'юмеризм* (consumerism). В її рамках перспективу бачили у формуванні глобального гомогенного суспільства (культури) на базі поширення західних інститутів і цінностей. Основним внеском у її концепцію є праця французького вченого С. Латоша «Вестернізація світу». Вестернізація в цьому разі виступає як тотальна сила, якій не можуть і не здатні протистояти локальності.

Інший вектор розгляду теорій глобалізації ґрунтується на *постнеокласичній науці* (зародилася у 1970-ті роки), представниками якої є В. Степін, Д. Гелд (D. Held) та ін. В її основу покладено співіснування соціальних систем, синергетику, де велика роль належить *теорії нестандартного Всесвіту*, основою якої є поняття «інфляційної фази» – стадії прискореного розширення. Головними її аспектами є комп'ютеризація науки, математичне моделювання, міждисциплінарність, принцип еволюціонізму, синтез наукових знань. Згідно із Д. Гелдом, можна виділити *3 основних напрями (школи)* в концептуалізації глобалізації – *гіперглобалізм, скептики і трансформісти*.

Один з основних *скептиків* дискурсу глобалізації І. Валлерстайн вважає глобалізацію нічим іншим, ніж підвищеним рівнем інтернаціоналізації. Говорячи про ілюзорність глобального уряду, глобальної економіки і глобальної культури, практично усі представники цього напрямку одноставно сходяться на тому, що то є проєкт західних країн (більшою мірою США), які прагнуть таким чином поширити свій вплив на увесь світ. При цьому таке домінуюче становище у світі західної капіталістичної (неокапіталістичної) економіки і культури, заснованої на конс'юмеризмі, ще більше

стимулює розвиток фундаменталізму і націоналізму як захисної реакції.

При аналізі глобалізаційних процесів саме скептики схильні ототожнювати глобалізацію з модернізацією. Глобалізація розглядається як поширення західних інститутів модернізації, основу яких становлять капіталізм і демократія. Скептики вважають, що основний потік інвестицій і торгівлі транснаціональних корпорацій концентрується в найбільш розвинених країнах, а самі корпорації більшою мірою представляють інтереси країн, з яких вони походять.

Гіперглобалізм сповідується прихильниками єдиного глобального ринку усіх країн. Стверджується, що глобалізація несе «денаціоналізацію» світової економіки через становлення і розвиток транснаціональних виробничих, торговельних і фінансових мереж (K. Ohmae). При цьому вважається, що національні держави є не більш, ніж простим передавальним механізмом в організації глобальних потоків капіталів і товарів. Таким чином, з цієї точки зору, постійна транснаціональна взаємодія людей через кошти глобальної комунікаційної інфраструктури приводить до підвищення усвідомлення спільних інтересів і проблем, що сприяє їх ефективному вирішенню.

Трансформісти визнають глобалізацію ключовим феноменом сучасного світу, що лежить в основі провідних радикальних трансформацій у всіх сферах розвитку сучасного суспільства – економіці, політиці, культурі, управлінні та ін. Основоположним принципом їхніх поглядів є орієнтація на культурний розвиток і взаємодію країн, культуру як ключовий аспект глобалізаційних процесів.

Як визначає Т. Фрідман у своїй праці «The World Is Flat: A Brief History of The Twenty-first Century» («Плаский світ: скорочена історія XXI століття»): «...глобальне поле для конкурентної гри вирівнюється. Світ стає пласким. Настає поєднання усіх світових центрів у єдину глобальну мережу,

котра – якщо не втручається політика та тероризм – здатна стати першим вісником епохи непередбаченого процвітання та оновлення...». Багато вчених вважають, що глобалізація суспільства включає у себе не менш важливий процес транснаціоналізації. У зв'язку з цим існуючі теорії транснаціоналізації розглядають як діяльність їх основного агента – транснаціональних компаній (корпорацій), так і їхній вплив на глобалізаційні процеси.

Відтак *транснаціоналізація* є процесом посилення світової інтеграції у результаті глобальних операцій транснаціональних компаній, які є головним суб'єктом цього процесу. Водночас вона є якісно новим етапом інтернаціоналізації господарського життя, який характеризується різким зростанням ролі зовнішніх факторів розвитку усіх держав і створення транснаціонального капіталу. З іншого боку, транснаціоналізація господарського життя є процесом посилення ролі транснаціональних корпорацій у світовій економіці. Тому транснаціоналізацією можна вважати також і переміщення капіталу з країн з його відносно надмірною кількістю в країни, де він перебуває у дефіциті, проте у надлишку є інші фактори виробництва (праця, земля, корисні копалини), які не можуть бути раціонально використані у відтворювальних процесах через брак капіталу. Відмінності ж між «транснаціоналізмом» та «інтернаціоналізмом» (програмним пунктом робочого руху) чи «наднаціоналізмом» (міжнародно-правовим поняттям окремих форм наднаціонального союзу) повинні бути умовно розмежовані: «інтернаціоналізм» означає дії між державами / державними суб'єктами, а «транснаціоналізм» – це про дії недержавних суб'єктів.

- Існують також *теорія використання ринкової влади* для транснаціоналізації (школа С. Гаймера / Ч. Кіндлебергера), *теорія життєвого циклу товару* (створена в рамках Гарвардського проекту бага-

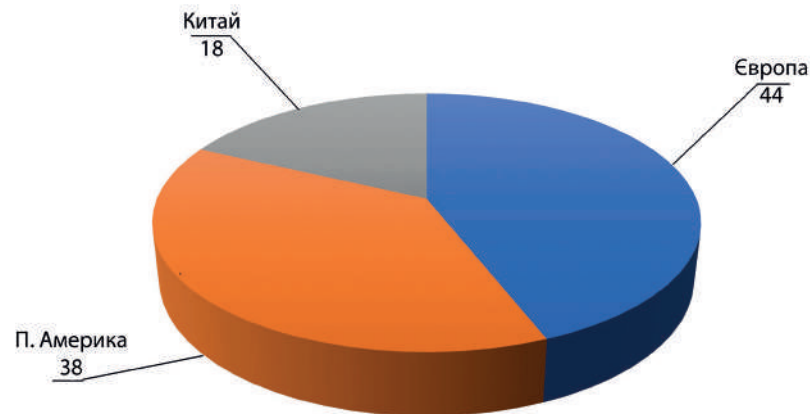
тонаціонального підприємства під керівництвом Р. Вернона), що була адаптована японськими вченими К. Кодзіма та Т. Озава під аналіз ПП, *теорія ледючих гусей*, а також *теорія інтернаціоналізації фірми* Упсальської школи (її лідер – шведський вчений Я. Югансон).

- *Теорія інтернаціоналізації*, або теорія міжнародної корпорації, як стверджують її провідні представники, а саме: П. Баклі (Р. Buckley), Дж. МакМанус (J. McManus), Дж. Даннінг (J. Dunning), базується на внутрішньофірмових зв'язках міжнародних корпорацій, які, як вони пояснюють, більш вигідні, ніж зв'язки між різними незалежними фірмами. При цьому Дж. Даннінг, засновник *еклектичної теорії ПП* (eclectic theory), яка є універсальною теорією прямих іноземних інвестицій, розглядає три аспекти ведення бізнесу на ринках іноземних країн: 1) переваги від володіння цінними активами; 2) переваги від розміщення виробництва за кордоном; 3) переваги від інтернаціоналізації процесу випуску продукції або надання послуг. Відповідно до еклектичної теорії Дж. Даннінга ведення бізнесу за кордоном за допомогою прямих іноземних інвестицій (ПП) доцільно у разі виконання таких умов: наявність конкурентних переваг, обумовлених володінням цінними активами; компанія повинна мати унікальні конкурентні переваги, які дозволили б їй успішно конкурувати з іноземними компаніями на їх вітчизняних ринках. У число активів, які можуть забезпечити такі конкурентні переваги, входить: торговельна марка, запатентована технологія, можливість отримання економії від масштабу тощо. Водночас *теорія транснаціональних витрат* (витрати, які несе фірма на угоді) визначає дві моделі її поведінки: фірма

може інтернаціоналізувати операцію, тобто виконати її силами власних підрозділів (наприклад, відкрити торговельну дочірню компанію); екстеналізувати операцію, тобто скористатися послугами незалежної фірми (наприклад, реалізовувати продукцію через експортну компанію).

На початку 1980-х рр. у світі було зареєстровано понад 11 тис. транснаціональних компаній та 104 тис. іноземних філій, а наприкінці 1990-х їх уже було відповідно близько 53 тисяч і 450 тисяч. За оцінкою Вищого технічного інституту Цюріха, на сучасному етапі домінує 43 тисячі транснаціональних компаній, які забезпечують 70% світової торгівлі та є компаніями США, Західної Європи та Японії. Загальна кількість компаній по всьому світу становить приблизно 37 млн. компаній. Транснаціональні компанії володіють 40% глобального корпоративного багатства і забезпечують 50% світового промислового виробництва.

За відомостями *Credit Suisse* на 2013 рік спостерігалася така географічна структура транснаціональних компаній (у відсотках):

Отже, виходячи з вищевказаних показників, основною географічною приналежністю транснаціональних компаній є Західна і Центральна Європа (Нідерланди, Велика Британія, Італія, Німеччина), за якою йде Північна Америка (США і Канада) та Китай. Тобто наявні три основні вектори міжнародної торгівлі та руху капіталу, проте деякі вчені прогнозують зміну тенденцій та географічної структури, де лідером стануть США та Китай. Сучасний етап глобалізації дозволяє підключитися до гри величезній масі людей зі всіх країн. Глобалізація сприяє розвитку та відкриває нові перспективи для компаній всіх рівнів. За цих умов глобалізація виступає формою становлення нового етапу транснаціоналізації та складовою частиною глобальних трансформацій.

Усі названі теорії спираються головним чином на емпіричний матеріал транснаціональних компаній розвинених країн. Проте нині транснаціоналізація охопила й багато країн, що розвиваються. По суті, посилюється тенденція формування поліцентричного світу, де дедалі зростаючу роль починають грати транснаціональні компанії країн, що розвиваються, і постсоціалістичних (пострадянських) держав. Ці компанії характеризуються своєю специфікою здійснення ПП, яка часто сильно відрізняється від особливостей ПП компаній із США, Японії та Західної Європи. Відповідно основні зусилля сучасних фахівців у галузі теорій транснаціоналізації зосереджено у сфері адекватного обліку реалій нових учасників транснаціоналізації.

Зворотний бік глобалізаційного транснаціоналізму: нові загрози і виклики людству

Глобалізація виявилася головним чинником модернізації сучасних економічних стратегій країн та діяльності транснаціональних компаній. Відчуваючи на собі наслід-

ки глобальних трансформацій, транснаціональні компанії розширяють свої кордони та ведуть активнішу міжнародну діяльність.

Однак, поряд з експансією, ростом кількості іноземних філіалів та збільшенням прибутку, це *призводить до негативних впливів на навколишнє середовище*. Відтак *виникають і нові світові загрози*, що вже сьогодні попереджають і випереджають людство у породженні майбутніх кардинальних труднощів й у заплідненні прийдешніх колосальних змін.

Україна, як і усе людство, має бути готова вистояти, передусім перед загрозою глобального економічно-продуктового та енергетично-ресурсного колапсу. У досить близькому майбутньому на нас чекатимуть світові брак нафти і доступної традиційної енергії, проблеми забрудненого повітря та довкілля, нестача їжі та чистої прісної (питної) води, кліматичні зміни, пандемії і генні захворювання, перенаселення планети і міграційні напруги, зіткнення національно-етнічних і релігійних культур з концептом мультикультуралізму і секуляризмом, міжрелігійні та міжрасові суперечки, терористичні загрози і ланцюг локальних конфліктів та глобальний перерозподіл сфер впливу між провідними державами світу тощо.

На планеті практично не залишилося чистої води в місцях, заселених людьми. При цьому забруднюються не лише поверхневі, але й підземні, зокрема ґрунтові води. Брак чистої води вже є однією з найактуальніших проблем людства, прісна вода (ресурси якої на Землі становлять лише 2,5–3%) вже нині подекуди є дорожчою, ніж нафта, а більш ніж 1,5 млрд людей живуть у регіонах (на півночі Китаю, в Індії, а також на заході США) і в мегаполісах, у яких відчувається нестача питної води. 40% населення проживає уздовж протікання великих річок. У Китаї, наприклад, аж 20% населення мають доступ лише до 5% питної води, причому 90%

річок поблизу міст серйозно забруднені. Від браку води недовзі потерпатимуть вже 2 млрд людей, а до 2050-го року (коли, за прогнозами, населення Землі становитиме 9 млрд) проблема може ще більш загостритися. Проблему нестачі води поглиблюватимуть промислові забруднення й глобальні зміни клімату (як відомо, рослини на 80–99% складаються з води, тварини – на 60–75%, а місячний ембріон людини – аж на 97%). Щороку у світовий океан виливається в середньому 10 млн т нафти, кожна тонна її розтікається на поверхні води площею понад 12 км².

У всьому світі чиста питна вода вже стає найнеобхіднішим товаром, а індустрія продажу бутильованої води є однією з найприбутковіших і розвивається шаленими темпами. Щорічно продаються понад 100 млрд літрів води, в основному в пластикових бутлях, що є шкідливим для здоров'я та навколишнього середовища. Прибутки в цій галузі вже досягають понад трильйона доларів на рік – це 40% прибутків нафтових компаній і більше за доходи фармацевтичних компаній. Торгувати водою найближчим часом буде прибутковіше, ніж нафтою.

Загрозливим є стан гідросфери й в Україні, де розораність земель наблизилася до 56%, а в степу – до 63%, де лісистість території країни становить лише 14%, у степу ж – 4,7% (тим часом у водоохоронному плані на водозборах степових річок вона має становити щонайменше 16%). Щороку у водойми України скидають близько 300 млн м³ неочищених стоків (найбільш сумна ситуація складається у степовому Криму, у якому і до анексії забруднення підземних вод фіксувалося на більш ніж 30% усієї його площі), а 90% проб з Дніпра зафіксували перевищення вмісту забруднюючих речовин або показників фізико-хімічного стану поверхневих вод.

Тож наступні війни (відкриті і приховані) вестимуться за чистою питною водою, тобто – за прісною гідросферу! Чи зможе

українська нація зберегти незабрудненим цей свій стратегічний і життєдайний скарб і чи буде держава Україна здатна скористатися цим багатством у геополітичному вимірі й захистити його?

У майбутньому вологі райони Землі стануть ще вологішими, посушливі – ще більш засушливими, рівень багатьох великих річок впаде, збільшиться кількість потужних катаклізмів – цунамі, ураганів, торнадо, повеней, нестерпної спеки. Це призведе до нестачі прісної води, а значить, і до нестачі продовольства, поширення пошестей, пандемій, соціально-економічних заворушень тощо.

Відтак майбутнє суперництво планетарного масштабу, в тому числі із застосуванням воєнної сили, розгортатиметься також і за харчові ресурси (за здорову їжу), а відтак і за родючі ґрунти. У зв'язку зі зневодненням планети і зростанням населення небачено злетять ціни на продовольство, багаті держави зможуть закуповувати його у непостраждалих районів, але слаборозвинені країни, безсумнівно, виявляться під загрозою голодних бунтів. На сьогоднішній день понад 1 млрд жителів Землі щодня стикаються з голодом. Через 30 років від голоду і систематичного недоїдання буде страждати вже до 35% мешканців планети. Йдеться, передусім, про регіони Центральної та Південної Азії, Африки. Активно виснажуються сільськогосподарські ресурси Європи та Північної Америки, в тому числі внаслідок постійного застосування хімічно активних речовин, що покликані підвищувати врожайність тих чи інших культур, знищувати комах і т.п. Розпад голодуючих держав стане дійсністю й дестабілізуватиме усю планету.

Наша країна має унікальний аграрний потенціал. Площа чорноземів України становить 27,8 млн га. За прогнозами ж експертів, українська земля здатна нагодувати 300 млн осіб, а до 2050 р. Україна здатна стати найбільшим виробником продуктів харчування у світі. Проте, аби зберегти

своє аграрне лідерство, Українська держава мусить зробити сільське господарство частиною «зеленої економіки». Тож Україна має зберегти свої чорноземи, стати світовою житницею та годівницею і спромогтися посісти й втримати цей статус. Держава має бути готовою також сприйняти виклик та атаку згубних експериментів в генетиці, включно з мікроорганізмами, помноженими на щільну населеність міст тощо, адже новітні війни будуть полягати й у грандіозному знищенні посівів зернових або в отруєнні худоби тощо засобом так званих «брудних бомб».

Ми маємо величезні перспективи у розвитку промисловості, літакобудуванні, космічних технологіях, військово-промисловому комплексі та у високоточній ІТ-сфері. Проте чи готова Україна інтелектуально-технологічно увійти в нову епоху людства, яка буде пов'язана з альтернативною енергією, космічними нанотехнологіями, генною інженерією та штучним інтелектом?

Світ переступив поріг епохи генетичної революції, й окремі досягнення генної інженерії вже вступають у протиріччя зі світоглядними основами, торкаються традиційних уявлень про життя і смерть, материнство і батьківство, любові і піклування, харчування тощо.

У недалекому майбутньому, завдяки інноваційним технологіям у біології, робототехніці, штучному інтелекту, прогресивним матеріалам, цивілізація зможе змінити саму природу людини, що стане переломним зрушенням, яке дозволить здійснити заповітну мрію людей – перемогти хвороби, збільшити тривалість життя, розкрити невідомі раніше можливості людського організму. Роботи-помічники, роботи-солдати, роботи в промисловості – цілковита автоматизація виробництва буде коли-небудь дешевше переміщення робочих місць у країни, що розвиваються й, зрештою, позбавить потреби залучення міграційної дешевої робочої сили. З вибухом технологій постануть і новітні загрози, по-

дібні до футуристичного сюжету в «Матриці», нові види терору, й дійсністю може стати навіть «бунт машин».

Усе вищезазначене є досить актуальним на сучасному етапі розвитку людства, позаяк саме останнім часом збільшується напруга у протистоянні між природою та людиною, що спричиняє зміни клімату, виникнення чимраз більшого числа аномалій, стихійних лих тощо. Зокрема, за даними міжнародної благодійної організації «Oxfam», за останні 20 років кількість стихійних лих, викликаних погодними умовами, збільшилася вчетверо. У доповіді «Oxfam» сказано, що з початку 2000 р. кожного року відбувалося в середньому 500 подібних катаклізмів, а у 80-х рр. ХХ ст. ця цифра становила лише 120. За той же період кількість повеней збільшилася у шість разів. Тому сьогодні надважливим є природний (екологічний) чинник у концепції національної ідеї та в стратегії системи національної безпеки, вибору оптимальних шляхів розвитку держави, які б влаштовували людину і, разом з тим, не були б руйнівними для природи.

З року в рік світових ресурсів меншатиме, скоротиться й кількість тих держав, що згодні будуть ними ділитися, а відтак слід розвивати власні ресурси, хоч і така економіка не дає швидких прибутків, необхідно розпочати зусилля із підготовки до локалізації основних галузей економіки і сільського господарства (усе слід намагатися виробляти тут). Отже, проблеми екології (лісів, води, ґрунту, повітря тощо) є питанням національної безпеки, а відтак потреба збереження надр і чистого природного середовища має стати однією зі складових національної безпеки.

Разом з тим глобальні спраги, голод, природні катаклізми, пандемії (і пандемічні інтервенції й, зокрема, бактеріологічні загрози), локальні війни тощо здійснимуть *великі міграційні хвилі*, що вже спричинили в Західній Європі «кризу біженців», а в перспективі перетворяться на цунамі великого переселення народів.

За даними ООН, загальна частка мігрантів від усіх жителів планети становить близько 3,5%, переважна більшість яких походить з Індії, Мексики та Китаю. Крім того, основна частка мігрантів мешкає лише в десяти країнах: США, Німеччині, Саудівській Аравії, Росії, Великій Британії, ОАЕ, Франції, Канаді, Австралії та Італії.

Отже, глобалізаційні процеси породжують і нові глобальні проблеми людства, що виявляються не лише в екологічних, енергетичних чи продуктових аспектах, а й мають соціально-політичні та культурно-релігійні ознаки, а також посилили і розширили складне питання транснаціональної міграції.

Транснаціональна міграція – новітня модель імміграційної соціокультури та світу полідентичностей

Транснаціональна міграція сприймається як міграційна модель, у якій мігранти перетинають кордони національних держав і поселяються в новій країні, але водночас стають носіями соціокультурних цінностей як країни походження (суспільство-відправник), так і суспільства-господаря (суспільство-одержувач), ототожнюють себе з обидвома суспільствами, інтенсивно взаємодіють з країною походження (відправника). Транснаціоналізм – це теорія, яка виникла в Європі в 1990-х роках як теоретична основа для однієї з найважливіших сучасних концепцій, що пояснюють також і міграційні процеси. Транснаціоналізм пояснює нову форму міжкультурних відносин між мігрантом і приймаючою країною, що є новим підходом, який виходить за межі національних, державних, територіальних і політичних кордонів.

Підхід до транснаціональної міграції широко обговорювався в дослідженнях ще з 1990-х років. Раніше «прості» мігранти – це ті, які постійно змінювали своє місце прожи-

вання (наприклад, європейські емігранти в США), переїжджають до своїх «будинків» після тривалого перебування (наприклад, заробітчани та мігранти діаспори, які пов'язані з групою / установою (наприклад, релігійно мотивовані), які часто живуть в ізольованих соціальних групах. Переселенці ж характеризуються регулярною зміною місця проживання між двома адміністративними (переважно державними) кордонами. Проте така концепція підриває нову основу в тому, що на додаток до чистих факторів поштовху / потягу та історично-структурних фонів, мігранти сприймаються як суб'єкти, чий рішення вбудовані в плюрилокальні мережі і сприймаються як результат (психічних та фізичних) витрат. Найвідомішим і найбільш дослідженим прикладом транснаціональної міграції є міграція мільйонів мексиканців між Мексикою і США. Аналіз же міграції як транснаціонального явища зосереджується на транснаціональній діяльності мігрантів на політичному, економічному та соціально-культурному рівнях.

Поняття «транснаціональний» увійшло у сферу соціології та антропології в 1990-х роках у зв'язку з відкриттям багатовимірної політичної, економічної, етнічної та міжкультурної взаємодії іммігрантів із країнами походження. Берлінська Вища школа транснаціональних досліджень у Німеччині та Центр діаспори та транснаціональних досліджень Університету Торонто є найпопулярнішими центрами досліджень у сфері транснаціоналізму.

У системі політології та міжнародних відносин Джозеф С. Най і Роберт О. Кеогейн вперше використали терміни «транснаціоналізм» і «транснаціональні актори» в 1970-х роках, які вони запропонували використовувати для позначення міжнародної діяльності основних неурядових організацій. На їх думку, на відміну від держав і політичних акторів, які враховують територіальні та політичні кордони, норми міжнародного права, транснаціональні організа-

ції створили соціальні, економічні та політичні відносини співпраці, які виявляють нові культурні моделі, рамки та ідеології.

Ідеї Д. Ная і Р. Кеогейна отримали подальший розвиток у дослідженнях Мартіна Олброу, британського соціолога, який брав активну участь у розробці транснаціональних дослідницьких програм спільноти. Згідно з М. Олброу, транснаціональна взаємодія через державні та територіальні кордони має відрізнятися від міжнародних відносин. Він стверджує, що міжнародні відносини – це соціальні, економічні, політичні та культурні зв'язки між суверенними державами та їх представниками. М. Олброу протиставляє міжнародні відносини транснаціональним взаємодіям індивідів і груп, які були розділені та розпорошені по всьому світу. Ці багатосторонні відносини підривають ідею існування державних кордонів. Така взаємодія можлива в результаті формування загальних цілей, інтересів та ідентичностей акторів. Отже, члени міжнародних неурядових організацій, незважаючи на наявність кордонів, які їх розділяють, відчують себе повноцінною частиною інших (неурядових організацій інших країн), і це, на думку М. Олброу, є ключовою характеристикою транснаціональних взаємодій.

Необхідно зауважити, що поряд з транснаціоналізмом вживаються також терміни «транснаціональні соціальні поля», «трансмігранти», «транснаціональні спільноти». Відповідно до цієї теорії діаспори та етнічні групи втрачають своє колишнє традиційне значення і більше не існують, якщо звернутися до теорії транснаціоналізму. З розвитком технологій, падінням цін на авіаквитки і телефонні розмови, особливо з широким використанням інтернету, виїзд родичів в іншу країну перестає сприйматися як повне порушення відносин з батьківщиною. Тобто транснаціоналізм призвів до зміни всієї структури міжетнічних відносин. Відтак існує думка, що зараз потрібно говорити про тран-

снаціональні спільноти, або мережі. Транснаціоналізм же асоціюється з теорією мультикультуралізму і є новою структурою, ніж фундаментальна зміна ідей, як у разі переходу від теорії асиміляції до мультикультуралізму.

Отже, концепції, які раніше були класикою етнології, антропології та міграції й використовуються у вивченні міграції, фактично „не працюють» при вивченні нових діаспор, нових міграційних рухів, трансформації та неефективні у вивченні глобалізації. Нинішні іммігранти завдяки інтернету та новітнім засобам зв'язку і комунікації вже не тільки не втрачають зв'язок з рідною країною, а й активно підтримують її політичний та економічний розвиток і навіть повертаються на батьківщину. Ці нові характеристики міграційної дійсності, звичайно ж, привели до нового підходу у вивченні міграційних процесів у соціальній антропології. Тож за сучасних умов для аналізу та опису стабільних соціальних, економічних, політичних, релігійних та інших взаємодій мігрантів із країною походження дослідники запропонували використовувати терміни «транснаціональне соціальне поле» та «трансмігранти».

Одна із засновниць теорії Ніна Глік Шіллер визначає трансмігрантів як людей, чиє життя сильно залежить від контактів по обидва боки кордону. Науковці (Glick Schiller, Basch & Szanton Blanc) зазначають, що коли мігранти входять в економіку та інституції нової країни, вони все одно не розривають зв'язків зі своєю батьківщиною. Вони створюють нові економічні та особисті зв'язки між двома країнами, де вони існують. Тобто мігранти фізично живуть у новій країні, але в той же час їхні інтереси, обізнаність і участь у тому, що відбувається в країні, настільки високі, що вони водночас залишаються членами суспільства відправника (країни походження). Багатостороння взаємодія іммігрантів приводить до включення в загальну сферу спілкування країни, що приймає, соціокультурних характеристик з кра-

їни походження. Таким чином, згідно з цими положеннями, міграція – це не переміщення людей з однієї країни в іншу, а спосіб розширення простору соціокультурної взаємодії.

У зв'язку з дискусією про зменшення значення державних і територіальних кордонів у контексті соціальної взаємодії Глік Шіллер, Баш і Сантон Бланк ставлять під сумнів обґрунтованість поняття «національна держава». На їхню думку, національні держави піддаються змінам у результаті інтенсивної міграції. Дослідники відзначають, що уряди цих країн мають можливість підтримувати тісний контакт з іммігрантами та біженцями, які проживають у різних країнах. Вчені навіть почали використовувати термін «*детериторіалізована національна держава*» для опису нового типу держави, який означав, що, на їхню думку, держава нового типу існує незалежно від конкретної території. Тобто «громадяни» такої держави є іммігрантами та біженцями, і вони мають міцні і тривалі зв'язки з країною походження.

Натомість французький соціолог Людвіг Пріс вважав ідею «детериторіалізованої національної держави» методологічно хибною і зазначав, що некоректно оцінювати національну державу без прив'язки до будь-якої території. Тож більш правильно вживати термін «транснаціональні соціальні території», оскільки ця ідея є більш коректною з точки зору реалізації соціальних відносин мігрантів, або ж застосовувати термін «транснаціонального соціального простору». *Транснаціональний соціальний простір* складається з конфігурації соціальних взаємодій, артефактів, символічних систем, які об'єднують принаймні дві країни. Зазначається, що транснаціональні соціальні простори створюють не лише мігранти, а й взаємодія членів незалежних міжнародних організацій та міжнародних компаній через державні і територіальні кордони.

Одним з головних дослідників і розробників ідеї транснаціоналізму є американський вчений Пеггі Левітт. Він пер-

шим виніс на наукову дискусію тему транснаціональних релігійних корпорацій. Його термін *transmigrant* є одним з основних концептуальних підходів до соціокультурного дослідження мігрантів у рамках транснаціональної ідеї. Проживаючи в приймаючій країні (США), як показало дослідження П. Левітта середовища мігрантів Домініканської Республіки, Мексики та Бразилії, вони (мігранти) підтримують зв'язок з релігійними інституціями своєї країни походження, беруть активну участь у її політичному житті та не відмовляються від голосування. П. Левітт ввів концепцію «соціальних трансфертів» для визначення ідей, вірувань і зустрічей, які мігранти передають один одному в результаті інтенсивних взаємодій без огляду на кордони. На його думку, такі «трансфери» призводять до нової спільної транснаціональної ідентичності. Так виник термін «*транснаціональна релігійна ідентичність*» для визначення нової релігійної ідентичності мігрантів. Така ідентичність є результатом симбіозу між практиками мігрантів і самозбереженням у приймаючій країні та новою формою релігійної приналежності в приймаючій країні. Це необхідно для того, щоб зафіксувати, тобто систематизувати закономірності, моделі міжкультурної взаємодії, що виникають між мігрантами. Це також є новими моделями міжкультурних відносин, які мігранти формують у транснаціональних просторах.

Отже, транснаціоналізм пояснює нову форму міжкультурних стосунків між мігрантом і країною, що приймає, і це є новим підходом, що виходить за межі національних, державних, територіальних та політичних кордонів. Як уже наголошувалося, *транснаціональна міграція* сприймається як міграційна модель, за якої мігранти перетинають кордони національних держав і оселяються в новій країні, але водночас стають носіями соціокультурних цінностей як країни походження (суспільство-відправник), так і приймаючого (одержувача) суспільства, ототожнюють себе з оби-

двома суспільствами та інтенсивно взаємодіють з країною походження (відправником). Слід також зауважити, що в сучасному світі в якості транснаціональних мігрантів дедалі частіше виступають іммігранти з вищим соціально-економічним статусом.

Разом з тим слід зауважити, що значний притік мігрантів несе не лише соціокультурну взаємодію та етнічне взаємозбагачення, а й створює серйозне фінансове та продовольче навантаження на країни прибуття, а самі вони досить часто несуть із собою хвороби, релігійне та культурне протистояння, соціальне навантаження (неповагу до норм та традицій країн перебування), трансформацію трудового та людського потенціалу, що обумовлені структурою міграційних потоків, зростання ксенофобії і злочинності за національною ознакою й, зрештою, терористичну загрозу і внутрішні вибухи громадянських конфліктів.

Вже сьогодні чітко проявляються перші системні проблеми в країнах ЄС не тільки в економіці, але і релігійного, а також расово-національного характеру, які в кінцевому підсумку лише через десятки років незмінно приведуть західно- і центральноєвропейські країни до істотних внутрішніх потрясінь, кардинально змінивши, в першу чергу, етнонаціональне і соціополітичне обличчя сучасної Європи.

Більше того, існує загроза й іншого гатунку. Суть її криється у закономірностях репродуктивності населення. Відомо, що для елементарного заміщення поколінь загальний коефіцієнт народжуваності має становити 2,1 дитини на одну жінку (низький коефіцієнт народжуваності (<16,0%) забезпечує просте відтворення населення, а 16,0–24,9% – середнє). Вже на сучасному етапі становище європейського суспільства перебуває на рівні виродження (в економічно розвинутих країнах на літніх людей у віці від 60 років та старіше припадає 21% населення, а Італія, Німеччина, Швеція,

Греція, Австрія та ін. держави належать до категорії «найстаріших» країн світу). Коефіцієнт народжуваності білого населення там перетнув катастрофічну межу й, наприклад на Кіпрі становить 1,0 дитини, в Андоррі – 1,1, в Боснії-Герцеговині, Польщі й Молдові – 1,3, у Німеччині – 1,4, у Великобританії – 1,7, у Швеції – 1,9 (Франція перебуває на рубізоні 2,1 цього коефіцієнта за рахунок високої народжуваності т. зв. національних меншин і мігрантів). Натомість коефіцієнт народжуваності, для порівняння, в Нігері становить 7,1 дитини, в Чаді – 6,7, в Сомалі – 6,1, в Малі й Афганістані – 6,0, в Південному Судані – 5,9, Буркіна-Фасо – 5,4.

Не варто й нагадувати, що іммігранти-вихідці з мусульманських країн Африки та Близького Сходу не інкорпуються у європейський мовний, релігійний і соціокультурний простір, а відтак утворюють цілісні релігійно-етнонаціональні анклавні. Життя в них функціонує не за європейськими принципами і являє собою закрити від європейської спільноти систему з власними релігійними, культурними та расовими цінностями, що загрожує породженню пандемій релігійного фундаменталізму і расового екстремізму. Вищенаведені ж індекси народжуваності цілком недвозначно вказують на прийдешні виклики і загрози, що очікують на традиційну Європу та на звичай і побут європейців. Тож міграційні хвилі з таких країн до Європейського Союзу загрожують незабаром поглинути не лише культурно-релігійну ідентичність європейців, а й їхній расово-антропологічний (європейський) тип, який вже за кілька поколінь може зникнути взагалі на терені цього субконтиненту. Європи, яку ми знаємо нині, більше не існуватиме. Вона зникає вже нині на наших очах й застерігає Україну від втрати власних культурної самосвідомості, релігійної душі й етнонаціонального обличчя.

Чи перебуває Україна у зоні ризику «старіння» (депопуляції) нації? Так, вона потрапила до списку з 91 країни, де жінки народжують в середньому менш як двоє дітей. Чи

стане привабливою для майбутнього нашествия мігрантів Україна? Безсумнівно! Усі ці та інші загрози, якщо держава заздалегідь не готуватиметься до них і вже сьогодні не вироблятиме дієві запобіжники, як правило, спричинять соціальну нестабільність, поставлять під загрозу цілісність країни, спадкоємність культури та існування нації як такої.

Тож Українська держава має зжорсточити міграційне законодавство (квоту щодо іноземців слід довести до мінімуму й лише для осіб, що займаються науковою діяльністю; громадянство України повинно надаватися неукраїнцям за національністю лише у виняткових випадках). Нелегальні ж мігранти, затримані в Україні, мають залучатися до примусової праці, аби самим заробити кошти на своє переправлення до батьківщини.

Що ж стосується *мігрантів-українців*, то дослідження показують, що елементи транснаціоналізму поширені й серед українських іммігрантів, які проживають в Європі, і що кількість трансмігрантів, які проживають у двох або більше країнах, продовжує зростати. Зручність пересування між країнами ЄС, низька вартість проїзду та безвізовий режим між країнами дозволяють українцям, як і іншим іммігрантам, які там проживають, жити, працювати, займатися бізнесом та іншою діяльністю. Іншими словами, українські іммігранти, які проживають в Європі, також купують нерухомість в Україні, ведуть бізнес і активне економічне та соціально-культурне життя як у країні походження, так і в суспільстві, що приймає.

Українські біженці тотальної війни як крайня форма вимушеної імміграції: зріз соціально-демографічної катастрофи

У першій половині 2010-х років Україну щорічно покидали близько 500 тисяч громадян. Ситуація трохи поліпши-

лася після 2014 року, проте країну все ще покидали понад 100 тисяч людей щороку.

У 2011 р. за межами України мешкало 6,5 млн емігрантів, що становило 14,4% українського населення. Такі відомості наводилися представництвом Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. Найчастіше українці обирали для трудової міграції Росію та країни ЄС. Серед останніх найбільш популярними були Італія, Чехія, Польща, Угорщина, Іспанія та Португалія. При цьому з українських трудових мігрантів, приблизна кількість яких, за різними оцінками, на тоді становила близько 2,5 млн осіб, 67% були чоловіками, 33% – жінками. Щодо рівня освіти українських трудових мігрантів, то, за даними МОМ, 59% мали повну середню освіту, 17% – базову чи неповну вищу освіту, 14% – вищу освіту, 10% – початкову або незакінчену середню освіту.

Загалом від 2011-го по 2020-й роки до країни не повернулися 2,6 млн громадян України. Єдиним роком з позитивною статистикою став «коронавірусний» 2020-й, тоді через пандемію в Україну повернулося на 80 тисяч громадян більше, ніж покинуло країну.

У 2021 р. Україна посідала 8 місце у світі за кількістю міжнародних мігрантів українського походження. Лише того року країну покинули більш як 600 тисяч українців. Судячи з показників 2021-го року, можна було очікувати, що якщо у листопаді–грудні не було би масового повернення українців додому, то сукупне негативне сальдо за 11 років становило би понад 3,3 млн осіб.

Проте з вибухом нового періоду в російсько-українській війні – тотальною війною, що почалася з повномасштабним вдертям військ РФ 24 лютого 2022 р., демографічне становище в Україні набуло катастрофічних ознак. Протягом першого місяця повномасштабної війни з України виїхали 3,6 млн людей. Ще близько 6,5 млн, за оцінками Міжнародної організації з міграції, покинули місце свого постійного

проживання і переїхали в межах країни. У перші дні до прикордонних пунктів пропуску до країн Євросоюзу, з якими межує Україна, насамперед до Польщі, утворилися кілометрові черги. Щодня кордон перетинали до 150 тис. людей.

«Війна в Україні викликала одну з найбільших міграційних криз у світі», – йшлося у заяві УВКБ ООН. Представник цієї організації Метью Солтмарш на прес-конференції в Женеві 22 березня повідомив, що близько 90% тих, хто втік тоді з України, – жінки та діти. За даними ЮНІСЕФ, серед українських біженців понад 1,5 мільйона були дітьми. Такого швидкого потоку біженців Європа не бачила з часів Другої світової війни. За даними пропускних пунктів на кордонах, станом на 22 березня 2022 р. кількість людей, які виїхали до країн, що межують з Україною, становила:

- *Польща*: 2 млн 144 тис. 244 особи (за словами представників органів місцевої влади, люди з України переважно прибували у найбільші міста Польщі, зокрема у Варшаву та Краків, тому спроможність цих міст розміщувати біженок поступово вичерпувалася, тож біженцям радили їхати в інші міста або в інші країни ЄС);
- *Румунія*: 555 тис. 021 особа (ця цифра враховує також і тих, хто спершу виїхали до Молдови, а з Молдови – до Румунії);
- *Молдова*: 371 тис. 104 особи (це найвищий показник кількості біженок з України на душу населення, водночас у медіа зазначалося, що лише понад 100 тис. з них хотіли залишитися у цій країні);
- *Угорщина*: 324 тис. 397 осіб;
- *Словаччина*: 256 тис. 838 осіб.
- Крім того, певна частина українців опинилася тоді і на теренах держав-агресорів – Російської Федерації та Республіки Білорусь. Так, у цих країнах кількість біженців-українців становила:

- *Росія*: 271 тис. 254 особи (за даними уряду Росії, які могли бути і неправдивими; ймовірно, вони могли включати людей, яких примусово вивезли з тимчасово окупованих територій України; згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 лютого 2022 р. № 188-р, від 28 лютого 2022 р. усі пункти пропуску на українсько-російському кордоні були закриті);
- *Білорусь*: 4 тис. 938 осіб (за даними органів влади Білорусі; ці дані могли включати людей, яких примусово вивезли з тимчасово окупованих регіонів України; як і у випадку з Росією, від 28 лютого 2022 р. усі пункти пропуску на українсько-білоруському кордоні були закриті).

Невдовзі *Управління верховного комісара ООН у справах біженців* (УВКБ ООН) повідомило перші відомості: у 44 європейських країнах як біженців було зареєстровано 4 млн 816 тис. 923 українці. 83% з числа тих українських біженців – жінки.

Проте й ті показники були лише приблизними. Оскільки всередині ЄС немає обов'язкового прикордонного контролю, оцінки кількості вимушених мігранток з України у країнах ЄС, що не мають кордону з Україною, можна робити на основі інших джерел. Передусім це приблизні підрахунки профільних органів приймаючих країн, що ґрунтуються на кількості безкоштовних квитків на транспорт, виданих біженкам з України для переміщення країною, та / або на кількості людей, які скористалися автобусами, організованими національною владою, муніципалітетами чи громадськими організаціями, аби дістатися до цієї країни з Польщі, Словаччини, Румунії чи Угорщини.

Альтернативним джерелом даних також є відомості мобільних операторів. Про кількість біженок з України у цих країнах можна говорити і на основі даних про реєстрацію

у тих чи інших органах, передусім на отримання тимчасового захисту, а також на отримання соціальної допомоги та / чи реєстрацію у місцях тимчасового розміщення для тих, хто його потребує.

- ✓ *Німеччина*. За оцінками Міністерства внутрішніх справ Німеччини, станом на 22 березня 2022 р. у країні перебували понад 232 тис. біженців з України. Йшлося, зокрема, про 232 тис. 462 біженців від війни, яких виявила і зареєструвала федеральна поліція ФРН, наприклад, на австрійсько-баварському кордоні, на вокзалах або в потягах. Проте через відсутність на внутрішніх кордонах ЄС фіксованого прикордонного контролю українцям також дозволяється в'їжджати в країну без візи – тому кількість людей, які тоді прибули до ФРН, ймовірно, була значно більшою. Також не було зафіксовано, скільки біженців могли подорожувати з Німеччини до друзів або родичів в інші країни. Цифра, повідомлена МВС ФРН, не стосувалася також реєстрації в пунктах приїзду або в імміграційних органах.

Водночас соціальна інфраструктура Берліна – одного з ключових міст, через які українці потрапляли у Німеччину потягами й автобусами з Польщі та інших країн-сусідів України, – вже була перевантажена, тому представники органів місцевої влади радили біженцям їхати в інші міста країни. Правлячий мер Берліна Ф. Гіффі заявила, що її штат знаходиться на межі можливостей. Біженці ж, що вже прибули до міста і мали потребу у забезпеченні житлом, розподілялися до інших федеральних земель згідно з «кенігштайнським ключем», що базується на податкових надходженнях і чисельності населення федеральних земель. Так було вирішено після зустрічі федеральної міністерки внутрішніх справ ФРН Н. Фезер з міністрами внутрішніх справ федеральних земель і представниками муніципаль-

них головних організацій. Щоб уникнути проблем з розміщенням та доглядом за українськими біженцями, близько 4 тис. осіб повинні були бути доставлені в різні місця Німеччини на 77 автобусах. За інформацією з урядових кіл, тільки до Баварії планувалася 21 поїздка. Була також запланована поїздка, організована федеральним урядом, з Польщі до Гессена. Більше половини автобусних поїздок мали починатися з Берліна. Становище виглядало настільки прикритим і тривожним, що міністерка закордонних справ ФРН А. Бербок тоді на зустрічі ЄС у Брюсселі заявила: «Ми повинні припустити, що в найближчі кілька тижнів буде від восьми до десяти мільйонів біженців».

- ✓ *Австрія.* Міністерство внутрішніх справ Австрії станом на 14 березня 2022 р. оцінювало кількість українських біженців у 117 тис. людей, водночас зазначаючи, що приблизно 75% з них можуть поїхати в інші країни, а понад чверті (майже 30 тис.) прагнули залишитися в цій державі. Ці дані було взято з офіційної реєстрації на підставі реєстру осіб, що отримали посвідчення особи. У Відні було сформовано Відділ кризового управління. За словами міністерки транспорту Л. Гевесслер, Австрія спрямувала спеціальні потяги до Мюнхена та Польщі. Канцлер К. Нехаммер тоді оголосив про готовність Австрії прийняти ще 2 тис. переміщених осіб-українців з Молдови. По усій Австрії було створено 34 стаціонарних реєстраційних пункти. Майже усі біженці спочатку опинялися в єдиному мільйонному мегаполісі Австрії – Відні. Однак з часом українці транспортом перебиралися не лише за кордон, але й до Верхньої Австрії, Штирії та Каринтії.
- ✓ *Чехія.* За даними мобільних операторів, до Чеської Республіки прибули понад 270 тис. біженців України (цифри на 22 березня 2022 р.). З них 205 тис. от-

римали після прибуття спеціальні довгострокові візи для перебування у країні; від 22 березня вони почали замінятися на посвідки про статус осіб, які отримали тимчасовий захист. Вже тоді міністр внутрішніх справ ЧР В. Ракушан заявив після засідання Центрального кризового штабу, що кількість місць для біженців з України в Чеській Республіці вже досягла своєї межі, і країні знадобиться допомога ЄС і європейські гуманітарні коридори. За статистикою МВС, найбільше людей, які покинули Україну через війну, опинилося в Празі (їх кількість наближалася до 50 тисяч), у Середньочеському краї їх налічувалося майже 30 тис., у Південноморавському – понад 20 тис. осіб. Чеські експерти з питань інтеграції зазначали, що новоприбулі мали високий рівень професійної кваліфікації, і Чехія повинна максимально використати їх освіту. Тому було вирішено спростити та прискорити визнання кваліфікацій, а також посилити курси чеської мови. За словами міністра внутрішніх справ Чехії, у країні вичерпувалися спроможності приймати більше людей. Як і у випадку з Варшавою і Краковом у Польщі та Берліном у Німеччині, ключовим викликом для влади чеських міст став критичний брак житла.

- ✓ *Словаччина* запропонувала допомогу Чехії. За словами прем'єр-міністра Е. Гегера, Словаччина була готова допомогти їй з напливом українських біженців. Словаччина стала на той час транзитною країною для біженців, сказав Е. Гегер на конференції про кризу біженців у зв'язку з конфліктом в Україні. Своєю чергою прем'єр-міністр країни П. Фіала ще на початку березня 2022 р. заявив, що Чехія опинилася на межі кількості біженців, яких вона могла прийняти без особливих проблем. «Якщо цього потребує, на-

приклад, Чехія, ми можемо прийняти цих людей у Словаччині», – зазначив глава словацького уряду. Наприкінці лютого – початку березня чверть мільйона українців перетнули кордон Словаччини з України з початку бойових дій, близько 44,7 тис. подали заявки на надання тимчасового притулку в країні. Після прибуття до Словаччини багато українських біженців продовжили шлях до інших європейських країн.

- ✓ *Литва.* За даними державного департаменту статистики цієї держави, станом на 24 березня 2022 р. як біженці з України зареєструвалися понад 30 тис. осіб.
- ✓ *Португалія* станом на 22 березня 2022 р. вже прийняла 18 тис. 410 запитів на тимчасовий захист від українських біженців. Реєстрацію здійснювала Служба у справах іноземців та кордонів (SEF). Українські громадяни, які просили про прихисток, отримали в Португалії доступ до податкових номерів, номерів соціального страхування та Національної служби охорони здоров'я, а відтак могли скористатися цими послугами та вийти на ринок праці. Утім, загальна кількість біженців у країні насправді могла бути й дещо вищою.
- ✓ *Італія.* За оцінками Міністерства внутрішніх справ країни, станом на 22 березня до цієї держави прибуло понад 61 тис. біженців з України, які були офіційно зареєстровані, проте справжня їх кількість, звісно ж, була більшою.
- ✓ *Франція.* Міністерство внутрішніх справ Республіки станом на 22 березня 2022 р. оцінювало чисельність українських біженців у 26 тис., з яких 10 тис. 500 осіб на той час вже отримали статус особи під тимчасовим захистом у рамках програми тимчасового захисту, яку ЄС пропонував українським біженцям. При

цьому українська громада у Франції перед війною налічувала 40 тис. осіб. Прем'єр-міністр Франції тоді повідомляв, що 2 тис. 400 українських дітей вже почали навчання в країні. Задля цього були вироблені спеціальні положення щодо навчання українських дітей, які прибували на французьку землю, а для українських студентів були надані місця в університетах. Крім того українським біженцям уряд запропонував щонайменше 100 тисяч місць для розміщення.

- ✓ *Естонія.* Дані, оприлюднені Управлінням поліції та прикордонної охорони, вказували, що в період з 27 лютого по 17 березня 2022 р. до Естонії прибуло 25 тис. 190 українських біженців. Із загальної кількості 6 тис. 437 осіб були транзитними, що скорочувало загальну кількість людей, які планували залишитися в Естонії, до 18 тис. 753 осіб. Лише за один день 16 березня було 1 тис. 304 нових прибулих з польського кордону, з них – 488 дітей, а 370 осіб заявили, що планують подорожувати до Фінляндії та Швеції.

За таких обставин українським біженцям доводилося в екстрених умовах адаптуватися у нових суспільствах з іншими культурними, релігійними та світоглядними звичаями, чужою мовою та в інших соціально-політичних системах нових держав вимушеного перебування. Трагізму становищу додав і той факт, що українські біженці, 90% з яких становили жінки і діти, були відірваними не лише від звичного їм соціуму, а й від своїх чоловіків і батьків, друзів і родин, що залишилися на батьківщині. Багатьом з них довелося шукати нову роботу, створювати нову кар'єру і нове місце у новому суспільному просторі вже в якості іммігрантів – вимушених втікачів на невизначений термін.

Отже, Україна втрачає не лише частину свого населення, вона втрачає значно більше – демографічний і репродук-

тивний фонд, а відтак – і відтворювальну можливість нації. Насправді усі цифри втрат слід помножити щонайменше втричі, адже проблема полягає не лише у тому, скільки жінок виїхало за кордон, а й у тому, що переважна більшість з них, імовірно, більше не народжуватимуть в Україні. Тобто в перспективі країна втрачає й потенційно народжених українців.

Чи повернуться ті жінки-біженки назад? Цілком можливо, але безумовно не усі. Швидше за все, не повернеться від двох третин до половини вимушених іммігранток та їхніх дітей. І це пов'язано не лише з війною, а й із соціально-економічною ситуацією в Україні та з тими можливостями, які відкриваються і надаються мігрантам та їхнім дітям у країнах ЄС. І чим довше триває війна, тим самим геометрично зростає небезпека остаточного неповернення жінок і дітей на батьківщину. До того ж, українці є європейцями, мають певний рівень знання мов, хорошу освіту і навички у різних професіях, релігійну спорідненість (християнство) і побутові традиції, тож їм значно легше інкорпороватися в європейське суспільство, набувши транснаціональних соціокультурних форм та подвійної ідентичності (особливо у слов'янських державах). Крім того, українці є надзвичайно потрібними країнам ЄС, які таким чином покращують не лише свою демографію та європейський генетичний фонд, а й здобувають висококваліфіковану, відповідальну й порівняно дешеву робочу силу. До того ж, країна-приймач українців забезпечує соціальний захист і навчання їхніх дітей, що надзвичайно важливо для ментальності українок.

Такий перебіг перебування та інкорпорації не є завершальним, а тягне за собою ланцюгову реакцію у поствоєнній Україні – ті жінки із дітьми, що не повернуться на батьківщину, спонукатимуть до імміграції з метою воз'єднання сімей і своїх чоловіків. І це ще одна проблема, яка постала

перед Україною і яку зобов'язана вирішити держава. В іншому ж разі катастрофа втрати населення та його демографічно-репродуктивного фонду подвоїться в Україні, а такий перебіг подій означає і втрату кваліфікованої та працездатної робочої сили. Крім того, чи залишаться в Україні ті, хто повернувся, і чи, стикнувшись з суворою дійсністю, зазнавши зрештою внутрішнього цивілізаційного стресу і, навіть, внутрішнього конфлікту самоусвідомлення, чи не відбудеться хвиля реімміграції в Європу?

Іншою проблемою, з якою стикнулася Україна, є питання психологічної реабілітації не лише демобілізованих сотень тисяч колишніх вояків, а й збереження психологічного здоров'я сімей (жінок і дітей), в які вони повернуться. Відтак це стане проблемою не лише держави, а й усього українського суспільства. І якщо щодо психологічної реабілітації військовослужбовців Україна може використати величезний досвід США і Великобританії, то є й інша, унікальна для західних демократій проблема, що народилася в Україні за часів війни, – важка психологічна травма жінок і, особливо, дітей. Адже країна і суспільство пережили не лише травму війни і смертей, а й психологічну травму розлучень і внутрішньої міграції, втрати житла тощо, які торкнулися усіх і кожного українця. Схожого світового досвіду за новітніх часів практично не існує. А це вже є проблемою усього українського суспільства, усієї нації.

Транснаціональні соціальні спільноти – нова форма імміграційної дійсності доби глобалізації

Нові конфігурації системи відносин між мігрантами та тими, хто залишився на батьківщині, американський соціолог А. Портес почав називати «транснаціональними спільнотами». Він пише, що *транснаціональні спільноти* – це мережа тісних контактів, створена іммігрантами для

досягнення економічного успіху та політичного визнання. А. Портес відкрив дослідникам можливості глибше вивчити цю сферу. Детальний аналіз провів німецький соціолог Т. Файст, щоб визначити головних акторів у транснаціональних соціальних просторах. Він також визнає, що як початкова епістемологічна структура, державні та територіальні кордони більше не перешкоджають соціальній, економічній, політичній, культурній та іншій взаємопов'язаній діяльності. Згідно з Т. Файстом, під час міграційного процесу, у зв'язку з перетином кордону, відбувається «злиття» двох або більше національних держав, створюючи таким чином новий єдиний соціальний простір. Такий простір включає переміщення людей (мігрантів, які вступають у транснаціональні відносини) і матеріальних культурних об'єктів, а також вільний обіг цінностей, світоглядів та ідей, важливих для мігранта. Фізично такі соціальні простори можуть включати два або більше регіонів, держав тощо.

Тобто можна відзначити, що *транснаціональні соціальні простори* будуються на основі взаємодії окремих індивідів, соціальних груп та організацій. У рамках цього підходу виділяють чотири ідеальні транснаціональні соціальні простори: зони контакту та дифузії; малі групи, особливо системи спорідненості; емісійні мережі; громади та організації. Т. Файст виділив три основні типи транснаціональних соціальних просторів, а саме: транснаціональні групи, транснаціональні мережі та транснаціональні спільноти.

Транснаціональні групи – це соціальний простір, який об'єднує родичів, що проживають на різних територіях (їх утворило перше покоління переселенців). Члени «транснаціональної сім'ї» в різних країнах сприймають себе як частину єдиного цілого. Основною формою взаємодії в транснаціональних групах вчений вважає відносини соціально-

го обміну, засновані на взаємності – взаємних зобов'язаннях і взаємодопомозі.

Транснаціональні мережі – це багатовимірна політична, економічна, соціальна, релігійна та інша взаємодія понад і за межами державних та територіальних кордонів. У цих мережах основною формою взаємодії транснаціональних акторів є соціальний обмін послугами та інформацією для досягнення спільних цілей. Агентами міжкультурної взаємодії в цих місцях є мігранти, уряди країн походження та уряди приймаючих країн, а також неурядові організації обох країн. Цих агентів також визначають терміном «*транснаціональні актори*». Вони живуть у різних країнах, але мають тісні стосунки один з одним. Відтак доречним стає визначення, що мігрант сприймається як такий, що має дві або більше ідентичностей у соціальному, економічному та часто політичному житті кількох суспільств у рамках концепції транснаціоналізму.

З огляду на вищезазначене, дуже важливо вивчати проблеми інтеграції українських мігрантів з точки зору транснаціоналізму, позаяк транснаціональна міграція серед іммігрантів досить поширена, і ця тенденція має усі ознаки до зростання. Слід також зазначити, що існує велика потреба у широкому дослідженні аспектів транснаціональної міграції та соціокультурної поведінки мігрантів у середовищі транснаціоналізму, зокрема серед українських мігрантів у Європі.

При цьому можна констатувати, що українці, які вже проживають у Європі, частіше ведуть подвійне життя саме як трансмігранти. Незважаючи на те, що вони мешкають в європейських країнах, європейські українці вже мають широкі зв'язки з Україною і продовжують своє трудове життя як у країні, де вони живуть в Європі, так і в Україні. Ці іммігранти ведуть бізнес у країні походження та беруть безпосередню участь в економічному житті. Кількість українських

іммігрантів, що живуть у Європі, США чи Канаді, відкривають офіси та починають працювати в Україні, дедалі зростає. Серед іммігрантів, які проживають за кордоном, вже достатньо людей, що купують та орендують будинки і нерухомість в Україні, багато з них купують будинки та землю, щоб повернутися в країну походження (на історичну батьківщину) в старості. Таким чином, цілком виправдано можна сказати, що вони ведуть активне соціально-культурне життя як у суспільстві, що відправляє, так і в суспільстві, що приймає, і беруть активну участь у культурному житті країни походження та в масових культурних заходах. При цьому слід зазначити, що іммігранти з вищим соціально-економічним статусом виступають дедалі більше і частіше як транснаціональні мігранти.

Отже, в результаті транснаціональної міграції мігранти стають як ініціатором (суспільством-відправником), так і суспільством-господарем (приймачем), водночас носіями соціокультурних цінностей, ідентифікуючи себе з обома суспільствами. Іншими словами, транснаціональна міграція постала як актуальний науково-концептуальний, науково-практичний напрям сьогодення і як нова модель міграції, за якої вони мають інтенсивні контакти з країною походження (відправника). Водночас серед іммігрантів розвивається транснаціоналізм, зростає кількість людей, які живуть подвійним життям трансмігрантів (як у країні, куди вони їдуть, так і в країні походження). Серед іммігрантів, які проживають в Європі, зростає інтерес до участі в процесах, що відбуваються в країні походження, в соціально-культурному житті. Також існує високий рівень інтересу до економічної та підприємницької діяльності в країні походження.

Транснаціоналізм пояснює таку нову форму міжкультурних відносин між мігрантом і приймаючою країною та являє собою новий підхід до проблематики, що стоїть вище

національних, державних, територіальних, політичних кордонів. Можна зробити висновок, що стратегічна лінія транснаціоналізму набула дедалі більшого поширення, і кількість українських іммігрантів, які проживають як трансмігранти, зростає, і вони походять майже з усіх соціальних категорій. Таким чином, концепція транснаціоналізму визначає нові теоретичні рамки в аналізі міграції і водночас соціокультурної поведінки мігрантів. Тобто мігрант тут не сприймається як особа, яка була вислана зі своєї країни і не зобов'язана асимілюватися та інтегруватися попри приналежність до країни відправлення. Мігранти діють як члени двох соціокультурних суспільств і стають носіями обох культур. Іншими словами, іммігрант живе подвійним життям і належить до транснаціональної соціальної сфери, намагаючись брати участь у соціокультурному, а іноді й соціально-політичному житті країни як у державі відправлення (країна походження), так і у державі приймання (одержувач). Тож транснаціональні мігранти не відокремлені назавжди та повністю від своїх країн походження, а живуть подвійним життям, набуваючи і будучи носіями вже обох культур.

Висновки. Новітні глобалізаційні процеси на планеті, поширення мультикультуралізму та космополітизму (в тому числі й у контексті транснаціоналізму і трансміграції), поряд з агресивною культурно-лінгвістичною та світоглядно-цивілізаційною політикою просування ідеологем, наприклад, «американських цінностей», «європейської денаціоналізації» чи концепту «російського світу», висуюють перед Україною подвійну загрозу прихованого мовно-культурологічного поглинання (м'якого лінгвоциду) – русифікації та англізації української мови, розмиття сімейних і звичаєвих цінностей народу, нехтування національною гідністю тощо, надто щодо сучасного етапу її розвитку в умовах домінування глобальних інформацій-

них технологій та світового цифрового павутиння. У цьому контексті нових якісних ознак і змістовності мусить набути національно-патріотичне виховання молоді, сприяння поглибленню історичних знань серед широких кіл населення та створення плідних умов для розквіту національної гуманітарної науки.

Проте, аби вижити та посісти провідне місце у прийдешній новій епосі, Україна мусить звести до мінімуму корупцію, модернізувати національну економіку та технології, надавати і забезпечувати пріоритет у розвиткові мережі освіти та сучасної наукової думки, побороти тенденцію до примітивізації суспільно-політичної думки, плекаати просвітництво, зберегти власну культурну спадщину й створити найсприятливіші умови для розвитку національної сучасної культури, мистецтва й літератури тощо. Нація мусить через засоби м'якої сили розпочати власну мовну й культурну експансію у планетарному вимірі, поширювати свої традиційні й продукувати новітні гуманітарні та цивілізаційні цінності.

При цьому, попри глобалізаційні процеси, дедалі більшого значення набуватиме облаштування і плекання власної території, в тому числі й її захист від забруднення та екологічних катаклізмів, бактеріологічних чи пандемічних атак, міграційних хвиль та розмиття національної самосвідомості (ідентичності), уникнення глобального лінгвоциду і маскультури, запобігання розпалювання ззовні соціальних та міжрелігійних конфліктів, пропагандистських і кібервійн, а також протистояння державних урядів «приватним» арміям, тіньовим космополітичним правлінням транснаціональних компаній глобального масштабу чи фундаменталістським релігійно-уніфікаційним рухам та їхнім спробам інкорпорувати своїх менеджерів чи неофітів у суспільно-політичну матрицю державного управління тощо.

Народи і суспільства мусять усвідомлювати майбутні виклики новітніх часів і дійти розуміння того, що світ невинно зменшується (принаймні на рівні сприйняття), а можливості людства незбагненно збільшуються, що настає пора, коли часу буде менше, ніж ми думаємо. Світові загрози вже сьогодні попереджають і випереджають людство у породженні майбутніх кардинальних труднощів й у заплідненні прийдешніх колосальних змін.

Жодна нація і кожна держава, якщо вони не хочуть бути розчавленими і поглиненими майбуттям, а натомість прагнуть його зберегти і здобути, вже сьогодні не можуть дозволити собі апатії й, ще вчора усвідомивши прийдешні загрози і виклики, вже тепер мусять створювати запобіжники до майбутніх світових перетворень, вже зараз мають готуватися до прийдешніх планетарних змін.

Відтак національна ідея є об'єднавчим чинником спорідненої історичною, культурною та господарчо-побутовою традицією спільноти єдинокровного народу, його ідеалізованою морально-ціннісною мрією та інтелектуально усвідомленою метою щодо створення умов розквіту, фільтром перед небезпекою розмиття традиціоналістичного чинника у глобалістичному вирі й водночас джерелом цивілізаційного загальнолюдського поступу, науково-технічного прогресу та інтеграції, вдосконалення новітніх гуманістичних орієнтирів і, разом з тим, дороговказом еволюції країни та основою її безпекової стратегії, що унеможливорює занепад етнонаціонального і державотворчого суверенітету народу, стає запобіжником деградації його національної особливості та забезпечує належне місце у планетарному суцвітті народів і гідне становище держави у системі існуючого і прийдешнього світопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гай-Нижник П.* Українська національна ідея: соборні чинники та визначальні засади // Трансформація української національної ідеї. Київ: Наш формат, 2019. С. 143–171.
2. *Гай-Нижник П. П.* Світ на переломі та Україна: глобальні виклики і національна безпека // Гілея, 2022, Вип. 169–170 (№ 2–4). С. 113–122.
3. *Гай-Нижник П.* Транснаціональні і міграційні процеси: виклики і можливості для ЄС та України // YouTube-channel: Павло Гай-Нижник: історія, політика, ідеологія, 2022, 16 червня. <https://www.youtube.com/watch?v=gwXo275gkoA&t=67s>
4. *Євлакова І. А.* Суперечливі наслідки глобалізації // Стратегії розвитку України. 2004. № 3–4. С. 278–281.
5. *Рокоча В., Плотніков О., Новицький В. та ін.* Транснаціональні компанії: навчальний посібник. Київ: Таксон, 2001.
6. *Фридман Т.* Плоский мир: краткая история 21 века. Москва: АСТ Москва, 2007.
7. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2005.
8. *Immigration, Incorporation and Transnationalism / Ed. by E. R. Barakan.* Somerset, New Jersey: Transaction Publishers, 2003.
9. *Keohane, R. O., Nye, J. S. (eds.).* Transnational Relations and World Politics. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
10. *McLuhan M.* Marshall Letters of Marshall McLuhan. Oxford University Press, 1987.
11. *Ramamurti R.* What have we learned about emerging-market MNEs? // Copenhagen Business School, 2008, October 9–10.
12. *Robertson R.* Glocalization: Time Space and Homogeneity Heterogeneity // Global Modernities / Ed. by M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson. London: Sage, 1995.
13. *Transnational Corporations // Special issue: forty years of international business scholarship: from Dunning and Vernon to globalization, Vol. 8, № 2, August 1999.*
14. *Wallerstein I.* Globalization or the Age of Transition // International Sociology, 2000, Vol. 15 (2), № 6. P. 249–265.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте причинно-наслідкові зв'язки, що привели до появи таких явищ, як транснаціоналізм і трансміграція.
2. Назвіть і поясніть основні теорії транснаціоналізму та їх засадничі ознаки.
3. Вкажіть позитивні і негативні впливи глобалізації для світу та України.
4. Охарактеризуйте явище транснаціональної міграції та його впливи на трансформацію соціокультурної і національної ідентичностей.
5. Як змінилася демографічна картина України внаслідок російсько-української війни і як вона вплинула на міграційні хвилі і форми щодо українців?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Транснаціоналізм: український аспект.
2. Глобалізація і проблема місця України у світовому співтоваристві.
3. Внутрішня і зовнішня міграція: український вимір і світовий досвід.
4. Глобалізм і транснаціоналізм: пастка чи шанс для національних держав?

Тема 6

СЛОВАЧЧИНА В КОНТЕКСТІ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ВНУТРІШНІЙ ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ

План

1. *Позиція президента та уряду Словаччини щодо агресії Росії проти України та її вплив на двосторонні російсько-словацькі відносини.*
2. *Реакція словацьких політичних партій на російсько-українську війну.*
3. *Двосторонні російсько-словацькі відносини після 2014 року та після масштабного вторгнення коаліції РФ-РБ на територію України.*
4. *Оборонна угода із США та атака проросійських сил на західну орієнтацію країни.*
5. *Проросійські політики СР та їх діяльність в умовах агресії РФ проти України.*

Вторгнення Росії в Україну викликало гостру реакцію у світі та вплинуло на зовнішню політику та політику безпеки багатьох держав. Словацька Республіка (СР), яка є членом ЄС і НАТО, зайняла чітку й однозначну позицію з цього питання: засудила агресію Росії, підтримала санкції, введені міжнародним співтовариством проти Російської Федерації, і стала на бік України, яка бореться за національне виживання, свободу та незалежність. Словаччина виявила солідарність з Україною, надаючи моральну, політичну, дипломатичну, гуманітарну та військову допомогу. Це була

консолідована позиція президента, членів уряду та представників партій правлячої коаліції.

Події, пов'язані з російсько-українською війною, вплинули і на стан двосторонніх російсько-словацьких відносин. Вторгнення Росії в Україну значно погіршило ці відносини. Вони вже тривалий час були напруженими, однак цей процес посилювався з 2020 року, що було викликано недружньою діяльністю Російської Федерації проти Словаччини, ЄС та НАТО, намаганнями втрутитися у внутрішні справи країни шляхом гібридних операцій, включаючи активну підтримку проросійських акторів, що з'явилися після 2014 року. Це неформальна коаліція окремих політиків, активістів, громадських організацій та онлайн-платформ, яка активізується в ситуаціях, що вимагають публічної пропаганди Росії та її політики з паралельною дискредитацією її ворогів чи жертв.

Хоча офіційна державна політика Словацької Республіки щодо війни кремлівського режиму була однострійною, однозначною та солідарною з Україною, яка стала жертвою російської агресії, реакція словацьких політичних партій на цю війну виявила розкол у поглядах та цінностях. На бік України стали продемократичні та проінтеграційні політичні сили, що виходять з пріоритету загальнолюдських цінностей свободи, демократії, прав людини та права кожної нації визначати свою долю. Навпаки, політичні сили, що є прихильниками національного егоїзму, недовіри до інтеграційних об'єднань, членом яких є Словацька Республіка, не підтримали Україну і стали на бік Росії відкрито чи приховано.

Війна, яку Росія розв'язала проти України під вигаданим приводом захисту російськомовного населення від геноциду, викликала бурхливу реакцію в усьому світі. Кремлівський режим обрав пряму агресію, атакуючи з різних сторін Україну. Спочатку з Росії, а потім з Білорусі він завдав ракетно-бомбових обстрілів українським містам і селам, безжально вбиваючи мирних жителів, руйнуючи військову та

цивільну інфраструктуру, вчиняючи військові злочини, які можна порівняти з геноцидом.

Весь цивілізований світ, шокований тим, що відбувається, обрав стосовно учасників конфлікту політику ізоляції Росії, запровадивши проти Кремля жорсткі, безпрецедентні політичні, дипломатичні, кадрові та економічні санкції. Водночас спільнота західних демократій почала масово допомагати Україні – у політичній, економічній, дипломатичній та гуманітарній сферах. Почалося постачання воюючій Україні озброєння та військової техніки, переносних протитанкових і зенітних ракет, гранатометів, мінометів, стрілецької зброї, боєприпасів, транспортних засобів, засобів індивідуального захисту для військовослужбовців, а згодом важкої артилерії. Ті західні країни, які до цього часу не хотіли або не підтримували постачання зброї в Україну, стверджуючи, що це може спровокувати Росію на більш агресивні дії (зокрема Німеччина), змінили свою позицію і стали частиною процесу поставок зброї Україні.

Консолідована позиція уряду Словаччини

Словаччина зайняла чітку позицію щодо війни Росії проти України. На позачергових самітах Європейського Союзу та НАТО Словацька Республіка підтримала введення найсуворіших заходів проти агресора. Одразу після нападу Росії на Україну перед поїздкою на саміт ЄС у Брюссель Президент Словаччини Зузана Чапутова заявила, що санкцій, запропонованих на той момент Євросоюзом, недостатньо і їх потрібно посилити (що, завдяки її позиції, врешті-решт сталося).

Реакція Словаччини на російську агресію проти України характеризувалася консолідованою позицією вищих державних чиновників та представників партій урядової коаліції. Вона охоплювала такі кроки та заходи:

- Однозначне засудження Російської Федерації, включаючи підтримку трьох резолюцій щодо засудження Росії в ООН, суворе засудження військових злочинів, скоєних російськими збройними силами в Україні.

- Всебічна підтримка України в боротьбі з російською агресією (моральна, політична, дипломатична, гуманітарна та військова). На початку квітня 2022 року прем'єр-міністр Едуард Гегер відвідав Київ разом із президентом ЄС Урсулою фон дер Ляєн, де зустрівся з Президентом України Володимиром Зеленським. Гегер відвідав Бучу, де мав нагоду побачити наслідки злочинів і звірств російської армії. Словаччина передала Україні свою зенітну систему С-300 і веде переговори про поставку в Україну власних гаубиць «Зузана».

- Прийом біженців з України та розміщення їх на території країни, фінансова та інша підтримка громадян України відповідно до спеціально затвердженого законодавства.

- Однозначна підтримка ефективних політичних та економічних санкцій проти Кремля, активна позиція у пошуку більшої координації політики всередині ЄС у підході до економічної взаємодії з Росією (наприклад, відмова платити за газ та нафту в рублях). Разом з Литвою, Латвією та Естонією Словаччина запропонувала ЄС конфіскувати заморожені російські активи за кордоном для використання в післявоєнній відбудові України. З початку війни Словаччина вислала кілька десятків російських дипломатів. Разом із 39 іншими країнами Словаччина подала позов до Росії в Міжнародний кримінальний суд у Гаазі за скоєні в Україні військові злочини, а також направила в Україну групу спеціалістів для допомоги українським слідчим.

- Конкретні кроки щодо посилення власної обороноздатності шляхом укладення угоди зі США про співпрацю в обороні та через постачання військової техніки та особового складу від союзників по НАТО (зенітні комплекси Patriot,

військові сили США, Німеччини, Нідерландів, Чехії, Словенії та Польщі).

Президент Зузана Чапутова та прем'єр-міністр Едуард Гегер неодноразово демонстрували цю спільну консолідовану позицію у своїх публічних виступах (наприклад, під час участі у заходах ЄС та НАТО, у переговорах із закордонними партнерами тощо). Активними реалізаторами цієї лінії у зовнішній політиці та безпековій політиці держави були міністр закордонних справ Іван Корчок та міністр оборони Ярослав Най.

У своїй заяві щодо агресії Росії проти України Зузана Чапутова відзначила хоробрість українців, які захищають свою Батьківщину, згадала про воєнні злочини російських окупантів проти українців. Президент підкреслила, що «Україна не почала війну і не провокувала її. Єдина її «провина» – це бажання стати частиною демократичної Європи». За словами Чапутової, Володимир Путін прорахувався. Він хотів розділити Європу, але досяг її об'єднання. Він хотів завоювати повагу та посилити сферу свого впливу, але отримав лише презирство та ізоляцію. Він хотів відмовити Україні в праві на існування, натомість сприяв зміцненню української політичної нації, яка своєю самовідданістю заслужила повагу всього світу» [10]. В іншій заяві Чапутова заявила, що Путін «переконає свій народ у брехні про денацифікацію, спецоперацію та порятунок України». Президент висловила за те, щоб Словаччина допомагала Україні. За її словами, «Україна має право захищатися, і ми не можемо залишити її без допомоги. Українці ведуть справедливую боротьбу за свій суверенітет і національне самовизначення. Ми, як словацька нація, маємо це розуміти, пам'ятаючи нашу власну історію. Я пишаюся тим, що Словаччина знаходиться на правильному боці історії, допомагаючи Україні» [11].

Після візиту до Києва прем'єр-міністр Едуард Гегер обґрунтував необхідність поставок зброї для воюючої Украї-

ни так: «Це також в інтересах Словаччини. Якщо, на жаль, Україні не вдасться розгромити російські війська, ми знаємо, хто наступний. Нам потрібно якомога швидше допомогти Україні дати відсіч російським військам, і ми зробимо для цього все, що в наших силах».

Опозиційні партії займали різні позиції. Хоча деякі з них критикували військове вторгнення Росії в Україну, вони не підтримували політично Україну як жертву військової агресії, відкидали ідею надання ефективної військової допомоги Україні, звинувачували українське керівництво за його активну політику щодо іноземних окупантів та провокували серед населення антиукраїнські настрої. Частина опозиційних політиків відкрито виступала на боці російського агресора та в ролі агентів російського впливу у власній країні. Важливо відзначити, що після виборів 2020 року кілька представників нинішньої опозиції (до 2020 року – представники тодішніх правлячих партій) стали об'єктами різних корупційних справ. Одних засуджено, щодо інших триває розслідування за підозрою в корупції. У цій ситуації згадані політики використовували російсько-українську війну для мобілізації своїх прихильників, щоб спровокувати опір політиці уряду, звинувачуючи владу в тому, нібито розслідування корупції є політичними репресіями проти опозиції, яка виступає за захист національних інтересів Словаччини та словаків і хоче мати дружні стосунки з Росією.

Настрої та діяльність проросійських акторів органічно вписуються в ширші рамки діяльності розгалуженої суспільно-політичної екосистеми, пропагуючи в Словаччині інтереси нинішнього російського режиму, зазнаючи його економічного, політичного та ідеологічного впливу. Ця екосистема в Словацькій Республіці набула нинішнього порівняно розвиненого вигляду після російської агресії проти України в 2014 році. Це мережева неформальна коаліція окремих політиків, активістів, громадських організацій

та онлайн-платформ, які активізують та мобілізують своїх прихильників у ситуаціях, які потребують публічності, пропагують Росію та її політику з паралельною дискредитацією її ворогів, суперників чи жертв.

Сучасний стан словацько – російських відносин

Щоб краще зрозуміти, як Словацька Республіка як держава та окремі словацькі політичні суб'єкти відреагували на російську агресію проти України, вплив російсько-української війни на внутрішньополітичний розвиток Словацької Республіки за останні місяці, необхідно з'ясувати загальний стан словацько-російських двосторонніх відносин. На ці відносини за останні два десятиліття вплинули три основні чинники: міжнародний статус Словаччини як члена певних інтеграційних угруповань, спосіб, яким Російська Федерація проводить свою політику щодо сусідніх держав і країн Центральноєвропейського регіону, а також баланс влади у Словаччині.

У 2004 році Словаччина приєдналася до Європейського Союзу і НАТО. Відтоді Словацька Республіка координує свою зовнішню політику щодо інших держав зі своїми партнерами та союзниками в обох інтеграційних групах. З 2014 року, після початку російської агресії проти України (незаконна анексія Криму та окупація частини Східної України), Словаччина дотримується спільної лінії ЄС, засуджує Росію за її політику щодо України та підтримує режим санкцій, запроваджений проти України.

Однак у Словаччині є політичні партії, які відкрито чи приховано виступають проти спільної політики ЄС щодо Кремля та виступають за дружні відносини і співпрацю з Росією, незалежно від її політики, у тому числі тієї, що суперечить фундаментальним принципам міжнародного порядку. Дві такі партії – SMER-SD і SNS- були правлячи-

ми партіями в 2012-2020 роках, тоді як у 2012-2016 роках SMER-SD була єдиною правлячою партією з парламентською більшістю. Хоча Словацька Республіка дотримувалася всіх санкцій, запроваджених Європейським Союзом, голосувала на засіданнях Європейської Ради за пропозиції щодо їх продовження, прем'єр-міністр і лідер SMER-SD Роберт Фіцо постійно критикував санкції ЄС і стверджував, що їх слід скасувати (Петер Пеллегріні, прем'єр-міністр Словацької Республіки у 2018-2020 роках на той час також член SMER-SD, зробив те ж саме). Як активний суб'єкт російського впливу в Словаччині, спікер парламенту і лідер SNS Андрій Данько, який під час свого перебування на посаді часто відвідував Москву, проголошував ідеї слов'янського братерства базовою основою російсько-словацької співпраці та дружби та активно поширював прокремлівські наративи.

Той факт, що Словаччина залежить від імпорту енергетичної сировини з Росії (що є наслідком нездатності всіх попередніх словацьких урядів диверсифікувати енергетичні ресурси), використовувався проросійськими політиками та іншими проросійськими активістами як пропагандистський аргумент за якомога тісніші відносини з Росією. Ці політики та активісти стверджували, що санкції Заходу проти Росії завдають шкоди економікам країн-членів ЄС, у тому числі Словаччини, і що вони є проявом антиросійських настроїв у контексті політичного істеблішменту Заходу.

Представники правоцентристських партій, які перебували в опозиції до 2020 року, сформували коаліційний уряд у березні 2020 року – рух OĽANO, партія SaS, партія «За людей» і, за окремими винятками, «Ми – сім'я»; схожу позицію мають дві непарламентські партії – «Прогресивна Словаччина» та KDH. Зовнішня політика нинішньої словацької урядової коаліції не відхиляється від спільної лінії ЄС і НАТО, включно з політикою щодо Росії. У цьому питанні представники Словацької Республіки діють послідовно та

активно, що проявилось після початку війни Росії проти України. Президент Андрій Кіска (2014 – 2019) під час свого перебування на посаді займав чітку критичну позицію щодо Росії, і Зузана Чапутова, обрана на пост президента у 2019 році, продовжує цю лінію.

На відміну від лідерів SMER-SD та SNS під час перебування в уряді в попередні виборчі періоди, урядовці, що прийшли до влади після виборів 2020 року, характеризуються загальною узгодженістю практичних кроків щодо політики Росії. Словаччина голосує за санкції ЄС, її чиновники чітко підтримують ці заходи та наголошують на їх необхідності та ефективності. Немає жодної критики чи сумнівів щодо політики ЄС з боку представників нинішнього уряду Словаччини.

В останні роки словацько-російські двосторонні відносини характеризуються явною стагнацією через політику російської держави. Це підтверджують словацькі офіційні документи у сфері зовнішньої політики. У них Російська Федерація (РФ) займає порівняно скромне місце.

Так, у документі Міністерства закордонних справ, зовнішньої та європейської політики Словацької Республіки за 2020 рік «Словаччина в нестабільному світі» про відносини Словаччини з Російською Федерацією зазначається: «У двосторонніх відносинах з Росією Словаччина давно і непропорційно зосереджується на торгівлі енергоносіями. Зовнішня політика Словаччини щодо Росії і надалі буде тісно координуватися в рамках ЄС і НАТО, включаючи санкції через порушення міжнародного права в результаті анексії Криму та недостатній прогрес у виконанні Мінських домовленостей» [16].

У доповіді «Зовнішня та європейська політика Словацької Республіки за 2021 рік: Словаччина і світ у період пандемії» термін «співробітництво» щодо Росії вже не вживається. Місце Росії в реалізації зовнішньої політики Словаччини визначається так: «Наша зовнішня політика щодо Росії будуватиметься на основі пошуку перетину спільних

інтересів та відкритого діалогу, у тому числі з питань, де наші цінності та інтереси розходяться. Словаччина й надалі враховуватиме спільні принципи ЄС та НАТО, включаючи обмежувальні заходи. У двосторонніх відносинах з Росією головну увагу будемо приділяти торговельно-економічній сфері. У ширшому міжнародному політичному контексті ми зосередимося на питаннях, де Росія може зробити позитивний внесок у їх вирішення, в тому числі щодо регіональних конфліктів» [17]. Останнє речення цитованого тексту свідчить про те, що, попри негативне сприйняття політики Російської Федерації, у словацькому зовнішньополітичному істеблішменті зберігалися певні надії (додамо, що ілюзорні) до тих пір, поки не почалася війна проти України.

Більш детально Росію розглядає Стратегія безпеки Словацької Республіки, затверджена парламентом Словаччини у січні 2021 року. Перша версія цього документа була підготовлена Міністерством оборони, вона не включала критичного формулювання щодо Росії. Найбільшою проблемою для SNS стало формулювання про Росію як загрозу безпеці. Документ був остаточно затверджений після парламентських виборів 2020 року.

Схвалений варіант Стратегії безпеки Словацької Республіки є поєднанням оригінального тексту та доданих поправок, що поєднують традиційні, дружні формулювання з критичною оцінкою російської зовнішньої політики та характеристикою Росії як «виклику безпеці»: «Словацька Республіка зацікавлена у розвитку добрих відносин з Російською Федерацією. Росія є важливим учасником і партнером у протистоянні міжнародним загрозам і викликам, але водночас через свій конфронтаційний підхід у військовій, безпековій та політичній сферах вона є серйозним викликом для безпеки нашого євроатлантичного простору. Словацька Республіка не може ігнорувати порушення основних принципів міжнародного права, втручання в демократичні

процеси інших держав і намагання послабити основи архітектури європейської безпеки, зокрема єдності НАТО та ЄС. Політика Словацької Республіки щодо Росії за цих обставин ґрунтується на основі пошуку перетину спільних інтересів, а також на відкритому критичному діалозі з питань, де наші цінності та інтереси розходяться, і тому підтримуватиме обмежувальні заходи там, де це необхідно. У документі наголошується, що «з точки зору Словацької Республіки, триваючі конфлікти в регіоні Східної Європи потребують негайної та постійної уваги. Ми є свідками просування влади та територіальних амбіцій, незаконного застосування сили та порушення міжнародного права, зміцнення військового та невійськового потенціалу, політичної та економічної стагнації та хронічної нестабільності регіону. Конфлікт у Грузії та на Сході України, викликаний агресивною поведінкою Російської Федерації, а також незаконною окупацією Українського Криму та Севастополя, суперечить міжнародному праву та політичним зобов'язанням» [1].

Хоча цитовані документи містять формулювання, відзначені певною інертністю минулого, такі, як «критичний діалог» та «пошук перетину спільних інтересів» між двома країнами, в оцінці словацько-російських відносин домінують фактори, які ускладнюють ці відносини, особливо агресивна поведінка Росії щодо зовнішнього світу.

Після вторгнення російської армії в Україну двосторонні політичні відносини між Словацькою Республікою та Російською Федерацією досягли точки «замерзання». Одностороння позиція Словаччини, яка засудила агресію Росії, підтримала санкції Заходу проти російського режиму та почала надавати всебічну допомогу Україні, змусила Росію назвати Словаччину – разом з іншими країнами-членами ЄС та НАТО – «ворожою державою».

У середині березня 2022 року, через кілька тижнів після військового нападу Росії на Україну, у Словаччині став-

ся шпигунський скандал за участі російських дипломатів і платних словацьких агентів. Такі ситуації у Словацькій Республіці відбувалися більш-менш регулярно протягом останніх років. У своїх щорічних звітах Словацька інформаційна служба (далі – SIS) вказувала на діяльність співробітників російських спецслужб у Словацькій Республіці. Наприклад, у своїй останній доповіді за 2020 рік SIS зазначила: «Члени Служби зовнішньої розвідки Росії (СВР) і Головного військового управління розвідки (ГРУ) діють на нашій території під дипломатичним прикриттям, у рідкісних випадках під цивільним прикриттям. У 2020 році вони зосередилися переважно на налагодженні контактів та отриманні інформації від громадян Словаччини, які працюють у державному управлінні. Особливим предметом їхнього інтересу були співробітники силових структур. Російські спецслужби здійснюють широкий спектр діяльності, їх основним інтересом є отримання інформації політичного, військового та економічного характеру або вплив на громадську думку на користь Російської Федерації» [14].

У своїй доповіді SIS зауважує на маргінальності мережі внутрішніх акторів російського впливу у Словацькій Республіці: «Діяльність проросійських активістів була зосереджена на поширенні наративів, спрямованих на поляризацію словацького суспільства на основі ціннісних і політичних конфліктів. Протягом досліджуваного періоду у віртуальному просторі зафіксовано посилення проросійських наративів. Актори, які донесли їх до словацької громадськості, загалом діяли автономно, але в той же час їх надихали теми та контент, розроблений у державних ЗМІ Російської Федерації. Повідомлення проросійської пропаганди, в тому числі дезінформація, поширюють особливо т. зв. альтернативні медіа, які переважно працюють в Інтернеті» [14].

Обставини недавньої справи про шпигунство точно вписуються у формулу, описану SIS у цитованій доповіді.

У 2022 році словацька влада вирішила оприлюднити більше подробиць, ніж у минулому, розкрила особи акторів, надала фото- та відеодокументацію, яка підтверджує багатовимірність групи. З російського боку в ній працювали співробітники ГРУ з дипломатичним прикриттям. Із словацького – четверо осіб. Це був полковник словацької армії та проректор Академії збройних сил у Ліптовському Мікулаші, друга особа – співавтор дезінформаційного проросійського онлайн-щоденника «Головні новини». Третьою особою був відставний співробітник SIS (який працював у SIS до кінця 2021 року), що надав конфіденційні дані для співавтора дезінформаційних ЗМІ. Він передав їх представникам російського посольства. Четвертим словацьким агентом був колишній регіональний чиновник проросійської фашистської партії LSNS, який балотувався від цієї партії у 2017 році на виборах голови Пряшівського самоврядного краю; пізніше працював помічником депутата Національної Ради Словацької Республіки від другої проросійської фашистської партії «Республіка». Склад словацької частини шпигунської групи – політик радикальної партії, співробітник проросійського дезінформаційного засобу ЗМІ, співробітник спецслужби – підтвердив висновки, які містяться в щорічних звітах SIS. Після цього викриття Словацька Республіка видворила трьох російських дипломатів. Наприкінці березня 2022 року Словацька Республіка вислала з Російської Федерації ще 35 дипломатів на тій підставі, що співробітники посольства вчиняли дії, що суперечать інтересам Словацької Республіки та дипломатичним конвенціям.

Оборонна угода із США: атака проросійських сил на західну орієнтацію країни

Загальну соціальну атмосферу в Словацькій Республіці напередодні драматичних подій в Україні характеризує

той факт, що за півроку до російської агресії відбулася атака проросійських сил, зокрема парламентських та позапарламентських опозиційних партій. Її метою було зупинити процес підписання та ратифікації угоди про оборонну співпрацю зі США, яку підготував уряд Едуарда Гегера.

Історія почалася в 2018 році, її вирішення сталося лише через три роки. У грудні 2018 року Словаччина придбала для своїх ВПС 14 американських винищувачів F-16, їх поставка в Словацьку Республіку очікується в 2023 році. Для того, щоб винищувачі можна було почати експлуатувати, необхідно визначити режим співпраці Словаччини з американськими спеціалістами з технічного обслуговування, які перебуватимуть на території Словацької Республіки в місцях дислокації літаків. Саме це питання мало стати змістом оборонної угоди між Словаччиною та США. Словаччина ще не уклала двосторонню оборонну угоду зі США, хоча на той момент 23 країни-члени НАТО мали схожі двосторонні угоди про військово-технічне співробітництво зі США. Словацькі ВПС досі використовують російські винищувачі МіГ-29, а їх технічне обслуговування до недавня здійснювали російські військові спеціалісти, які перебували в словацьких військових аеропортах.

Угода зі Сполученими Штатами мала бути укладена відразу після закупівлі американських винищувачів у 2018 році за попереднього уряду на чолі з Петером Пеллегріні, тодішнім віце-головою партії SMER-SD. Проте проросійська Словацька національна партія (SNS), яка на той час політично та особисто керувала Міністерством оборони, зуміла заблокувати процес узгодження. Підготовлений текст угоди був поданий на затвердження уряду, але на вимогу SNS документ був вилучений з програми до засідання Кабміну.

Після інавгурації правоцентристського прозахідного уряду в березні 2020 року відновився процес прийняття словацько-американської угоди. Проросійські політики зробили все можливе, щоб не допустити його підписання та ратифікації.

Лідери партій парламентської опозиції – SMER-SD, HLAS-SD та двох правоекстремістських структур – SNS та «Республіка» – організовували мітинги своїх прихильників, поширювали неправдиві новини про зміст угоди та її виконання, провокували антизахідні та антиамериканські настрої, словом, діяли в рамках інформаційної війни Росії проти Заходу. Роберт Фіцо (SMER-SD), Петер Пеллегріні (Hlas-SD), Маріан Котлеба (SNS) і Мілан Угрік «Республіка» стверджували, що словацько-американська оборонна угода є нерівноправною та не вигідною для Словацької Республіки, вигідною лише для США. Вони звинуватили уряд у нехтуванні національними інтересами, у підриві державного суверенітету Словацької Республіки. Лідери опозиції звинуватили США в намірі окупувати Словаччину. Уся дезінформаційно-конспірологічна «альтернативна» медіасцена стала на той час майданчиком для цього неформального політичного альянсу, створеного для недопущення ратифікації угоди.

Діяльність проросійських сил в цей час відбувалася за чотири сценаріями. Першим сценарієм була активізація «мирних громадянських ініціатив», у цьому разі проросійських та антизахідних. Одна з цих ініціатив – «Єдина заради миру» – з'являлася кожного разу, коли доводилося організувати протести проти збройних сил США та Ізраїлю, але вона ніколи не виступала проти дій російських збройних сил. Наприкінці 2021 року представники згаданої ініціативи, демонструючи прокремлівську орієнтацію, атакували словацько-американську оборонну угоду. Проросійські активісти організували мітинги перед будівлею парламенту та посольством США в центрі Братислави з російськими та радянськими прапорами.

Другий сценарій передбачав активізацію проросійських сил на політичній арені. Уся парламентська опозиція, від фашистів до посткомуністів, виступаючи під прапором соціалістів і соціал-демократів, об'єдналася, щоб не допустити

ратифікації оборонної угоди. Представників цього спеціального альянсу не влаштували звинувачення про нібито не вигідну і, з точки зору Словаччини, нерівноправну угоду. Вони стверджували, що метою тих, хто підтримував ратифікацію угоди, було розпочати війну з Росією та втягнути у неї словацьку націю. Разом з тим факт, що Росія масово зосереджувала готові до вторгнення військові формування на кордоні з Україною, їх зовсім не турбувало. Вони не вважали за потрібне звинувачувати Росію в її агресивній поведінці, водночас висловлювали чимало різних докорів на адресу України.

Третім напрямом стало призначення неформального лідера боротьби за «суверенітет Словаччини» з метою «поховання» оборонної угоди зі США. І той виправдав сподівання, які на нього покладалися. Це був генеральний прокурор Словацької Республіки Марош Жилінка. За час свого перебування на посаді в грудні 2020 року Жилінка двічі відвідував Росію, де брав участь у заходах, організованих генпрокурором Росії Ігорем Красновим. Жилінка та Краснов підписали угоду про співпрацю між генеральними прокуратурами Словацької Республіки та Російської Федерації.

За день до того, як словацько-американську угоду було подано на затвердження уряду Словацької Республіки, Жилінка зробив 35 принципових зауважень у рамках процедури обговорення і рекомендував не затверджувати угоду. Він став першим генеральним прокурором, який зробив це за 30-річну історію незалежної Словацької Республіки. Уряд все ж ухвалив угоду на своєму засіданні. Наступного ж дня Жилінка поїхав до Москви на святкування 300-річчя російської прокуратури.

Пізніше, в день, коли парламент мав розпочати процедуру ратифікації угоди, Жилінка попросив депутатів дозволити йому виступити на пленарному засіданні (тобто особисто хотів порадити їм не ратифікувати угоду). Проте депутати такої можливості йому не дали, Жилінка потім передав журналіс-

там 25-сторінковий текст свого виступу. Окрім вже висловлених ним застережень, абсолютно необґрунтованих, він додав ще одне. У 2022 році генеральний прокурор вільної демократичної країни, країни-члена ЄС і НАТО, стверджував, що угода, підписана в 1968 році між тодішньою Прагою і Москвою, про умови перебування угруповання радянських військ чисельністю 74 000 осіб разом із 39 000 членів родин членів, їхнє вторгнення в Чехословаччину було вигіднішим для країни, ніж угода між Братиславою і Вашингтоном про перебування групи американських військових спеціалістів, які працюють у словацьких аеропортах разом зі словацькими пілотами.

Нарешті, після сутичок, організованих фашистською опозицією, парламент ратифікував оборонну угоду, яку того ж дня підписала Президент Зузана Чапутова, яка з самого початку підтримувала ратифікацію угоди і зробила все можливе, щоб це відбулося.

Ратифікація словацько-американської угоди не припинила діяльності акторів російського впливу. Вони продовжили її в іншому, четвертому напрямі – розгорнули кампанію цькування депутатів, які голосували за ратифікацію угоди. Проросійські активісти почали публікувати списки цих депутатів, із фотографіями та закликом до громадян продемонструвати свою «огиду» (тобто де-факто закликали населення до фізичної розправи). Противники угоди штампували листівки з написом «Тут живуть зрадники» в місцях проживання зазначених осіб, тим самим відкриваючи шлях до громадянського конфлікту.

Проросійські політики СР та агресія РФ проти України

Масові російські військові навчання біля кордону з Україною, що супроводжувалися дипломатичними маневрами, такими, як ультиматум США та НАТО, містили абсурдні вимоги спеціальних гарантій безпеки для Росії та

повернення НАТО до кордонів 1997 року, однак вони активізували проросійські сили, представники яких, у тому числі відомі політики, долучилися до кампанії виправдання та схвалення дій Росії. Вони стверджували, що Росія фактично не робила жодних агресивних кроків і лише переслідувала свої законні інтереси безпеки, що російські навчання на кордоні з Україною були звичайними регулярними маневрами, які кожна держава має невід'ємне право проводити на своїй території, не загрожуючи нікому. Їхні опоненти, вказуючи на агресивні наміри Росії та необхідність посилення обороноздатності Словаччини у співпраці з партнерами по НАТО, кваліфікували проросійських політиків як «розпалювачів війни», що стверджували: можливість війни Росії проти України є вигадкою з метою дискредитації миролюбної політики російської держави.

23 лютого 2022 року, за день до вторгнення російської армії в Україну (тобто за день після того, як Володимир Путін заявив про визнання Росією двох терористичних «республік», ДНР і ЛНР), посол Росії у Братиславі Ігор Братчиков на зустрічі з депутатами Національної ради Словацької Республіки виправдовував політику РФ за допомогою проросійських членів SMER-SD, які задавали йому заздалегідь підготовлені «потрібні» запитання.

Російське вторгнення в Україну, що супроводжувалося бомбардуваннями та ракетними обстрілами, приголомило жителів Словаччини. На відміну від Росії, де кремлівський пропагандистський апарат переконував місцеве населення у мирному характері т.зв. спецоперації через маніпуляційні новини, які трансливали федеральні телеканали, населення Словаччини отримувало на всіх серйозних медіаплатформах правдиву інформацію про те, що відбувається в сусідній Україні – бомбардування житлових кварталів, університетів, лікарень, нафтових терміналів, вбивства беззахисних мирних жителів, жінок і дітей.

Вторгнення заскочило проросійських активістів зненацька, оскільки воно заперечувало наративи, які ті до цього часу поширювали. Проросійські політики замовкли на кілька днів – напад російської армії на мирну Україну був настільки жахливим, а їхні «прогнози» щодо миротворчої діяльності перед вторгненням настільки радикально відрізнялися від того, що відбулося насправді, що вони вважали за краще деякий час перебувати в тіні.

Після стану безпорадності та розгубленості проросійські політики відновилися. Хоча під тиском повідомлень про жорстокість російської агресії деякі з них змушені були критикувати вторгнення, вони продовжували антиукраїнську риторику. Їхній намір полягав у тому, щоб Словаччина не могла допомогти Україні, постачаючи озброєння (зенітну систему С-300, гаубицю «Зузана», винищувачі МіГ-29). Хотіли також викликати несприйняття населення України як держави, прийнятих Словаччиною українських біженців.

Кілька членів партії «SMER-SD» у Національній раді Словачької Республіки брали активну участь в антиукраїнській, по суті проросійській «кампанії миру», – Роберт Фіцо, голова Національної ради Словачької Республіки, Юрай Бланар (SD), Любош Блага та інші. Вони не згадали про військові дії Росії та звірства російської армії щодо мирного населення України. За їхніми уявленнями, мир має настати, коли західні країни припинять постачання зброї Україні (внаслідок чого російська армія розгромила б українську армію), а потім між двома державами почнуться мирні переговори. Фактично це була пропозиція здати Україну.

Роберт Фіцо так пояснив позицію своєї партії щодо вирішення ситуації: «Ми говоримо про підтримку переговорів між українцями та росіянами. Усі зусилля світу мають бути зосереджені на мирних переговорах, адже кожен день конфлікту примножує страждання невинних людей. Але яка

реальність? На жаль, словацький уряд посилає в Україну смертоносні боеприпаси. Він ненавидить простих звичайних росіян. Словацький уряд підтримує неприйнятну ідею про колективну провину [росіян] ... Просто подивіться на виступ президента США Байдена і його переконання, що на решті з'явилася можливість знищити смертоносного російського ворога» [2].

Фіцо виступив проти передачі Словаччиною своїх систем озброєння Україні, яка бореться з російською окупаційною армією: «Ми закликаємо уряд навіть не розглядати передачу системи С-300 українським воїнам. Це означає повну ліквідацію єдиної функціональної системи, яка має захистити наш повітряний простір. А політично це означає, що Словаччина активно вступить у військовий конфлікт». Лідер SMER-SD також відкинув можливу передачу Україні словацьких винищувачів МіГ-29 [13].

Лідер SMER-SD неодноразово заявляв, що Словаччина не має стосунку до війни і не розпочинала її. Він пропагував думку, що політика словацького уряду щодо російсько-української війни шкодить громадянам: «Я особисто маю іншу відповідь, ніж словацький уряд, на запитання, чи потрібно різко підвищити податок за конфлікт в Україні і знизити рівень життя словаків» [3].

Гостра антиукраїнська риторика характеризувала і виступи депутата Національної ради Словачької Республіки Любоша Блага, відвертого прихильника нинішнього кремлівського режиму, відомого своїми проросійськими поглядами на багато питань міжнародної політики. Виступаючи на зустрічі членів партії з нагоди закінчення Другої світової війни біля пам'ятника радянським воїнам у Братиславі, Блага сказав: «Фашизм повертається. Президент Зузана Чапутова нещодавно говорила, що ми українці. То скажемо їй, хто ми. Словаки ми! ... ми хочемо подбати про соціальні права словаків, наших старших, наших молодих сімей! ми

не хочемо, щоб у Словаччині звучали привітання Бандери на кшталт «Слава Україні». Ми просто не хочемо фашизму! ... ми хочемо миру, ми не хочемо посилати зброю в Україну, ми хочемо забезпечити хліб для словаків! Словаччина має бути на першому місці!» [9].

За словами Блага, «війни можна було б уникнути, якби Україна була нейтральною і домовилася з Росією, що зброї НАТО не буде на її території». Він стверджував, що «без зброї з Америки не було б тривалої війни. Українці сьогодні гинуть лише через Захід. А Україна – це просто поле, де ведеться війна Америки проти Росії, це правда. Зеленський пожертвував своєю нацією, а американці цинічно дозволили українцям гинути за американські інтереси. Вони будуть воювати проти Росії до останнього українця – бо це їм не шкодить» [4].

Після виступу Президента України Зеленського в парламенті Словаччини у травні 2022 року, який Блага демонстративно проігнорував, цей член SMER-SD накинувся на главу української держави зі словами: «Зеленський – чистий популіст, демагог і безвідповідальний мільйонер. Він втягнув свою країну у війну, якій можна було б запобігти. Він пообіцяв виборцям мир і приніс кровопролиття. Досить було гарантувати нейтралітет і сісти з росіянами за стіл переговорів. Сьогодні він хоче втягнути у війну всю Європу. Він ображає нас і погрожує. Він знаходиться під впливом американської зброї і приніс у жертву всю свою націю. Я вважаю його розпалювачем війни, а також Чапутову, Гегера і Корчока, з яких ви зробили своїх провінційних речників. Соромно, як зраджують національні інтереси Словацької Республіки. Хоча він сам має єврейське походження, йому не вдалося захистити від розгулу фашизму Україну. Він вважає Бандеру, нацистського вбивцю, героєм для багатьох українців. А насправді через нього гинуть невинні українці. І хотів би, щоб через нього загинули невинні словаки та європейці. Такого не повинно статися! Він хоче зброю зі Словаччини.

Він хоче, щоб ми відключилися від російської сировини. Він хоче, щоб ми ненавиділи Росію. Ми повинні відкинути все це. Це було б національне самогубство. Зеленський – безвідповідальний гравець, і я не відчуваю до нього ні краплі поваги» [4].

Жодного разу у своїх промовах і дописах Блага не згадав про справжні причини російсько-української війни, про відповідальність і провину Володимира Путіна за вчинені злочини та звірства (вбивства, зґвалтування, катування, викрадення, депортації, мародерство). в цивільній Україні російською окупаційною армією.

Інший активний словацький політик, депутат Європейського парламенту (ЄП) і голова нової правоекстремістської «Республіки» Мілан Угрік, відомий своєю однозначною підтримкою політики російського режиму, також зайняв антиукраїнську позицію. Угрік був обраний до ЄП за списком кандидатів від LSNS (був її віце-головою), а згодом пішов у відставку через внутрішні розбіжності в керівництві цієї партії. За день до російського вторгнення в Україну Угрік написав у своєму дописі у ФБ: «Протягом багатьох років Україна не поважала Мінські домовленості. Це залишилося тільки на папері. Український уряд об'єднав зусилля з Америкою для ліквідації переважно російськомовних територій. Після більш ніж 7 років антиросійських санкцій, пропаганди ненависті та експансії американської армії на схід (так, також на Словаччину), у Росії не було об'єктивного вибору, окрім як зупинити просування своїх опонентів» [4]. Через тиждень після вторгнення Угрік написав ще одну статтю, в якій заявив: «Це жахлива трагедія, і вона повинна закінчитися! Однак не шляхом ескалації ситуації, а залучення до цієї війни всієї Європи, включно зі Словаччиною, наприклад, посиленням в Україну зброї, щоб вбивати людей. Ми відмовляємося!» [4].

Угрік давно вимагав скасування санкцій ЄС проти Росії за її агресивну політику, він не змінив своєї позиції навіть

після того, як Росія відкрито вторглася в Україну: «Антиросійські санкції зовсім не допомагають Україні і не допомагають словацьким громадянам. Вони неефективні в тому, чого вони мають досягти (війна ще триває) і, крім того, шкодять нам самим. Тому ми повинні відмовитися від економічних санкцій. Словацький уряд некомпетентний, не піклується про людей і сліпий у зовнішній політиці, тому задовольняє лише потреби та вимоги іноземних структур» [12].

Колишній прем'єр-міністр і міністр юстиції Ян Чарногурський, голова Словацько-російського товариства (SRS), однієї з головних проросійських організацій у Словаччині, відкрито підтримував російську агресію проти України, захоплено коментуючи події в Україні першого дня російського вторгнення на дезінформаційно-конспірологічному радіо «Free transmitter». Він стверджував, що російська армія не воює в Україні, оскільки українські солдати за рекомендацією Володимира Путіна нібито здалися російській армії. Колишній прем'єр-міністр Словаччини з великим розумінням ставився до намірів Кремля «демілітаризувати» та «денацифікувати» Україну, погоджуючись, що «денацифікація» означатиме зміну політичного режиму. Він висловив задоволення від успіху, з яким російська армія нібито зуміла виконати поставлені завдання [5].

У дописі, опублікованому на сайті Словацько-російського товариства в середині березня 2022 року, Чарногурський повторив низку вигадок, поширених кремлівською пропагандою (існування в Україні секретних американських біолабораторій, щоб зробити цивільних «живим щитом»). .

Чарногурський представив сценарій розвитку Європи після закінчення російсько-української війни, який у заключній частині містить фактичну рекомендацію Словаччині змінити зовнішньополітичну та цивілізаційну орієнтацію і повернутися у сферу впливу Росії: «Якщо Росія переможе в українському конфлікті – зростатиме геополітичний вплив Росії

в Європі. Тоді президент Путін може повернутися до своїх вимог до Байдена у грудні минулого року, щоб США та НАТО повернулися до кордонів 1997 року. Отже, розширення НАТО на схід буде фактично скасовано. Не тільки це. Усі міжнародні договори в цій сфері набудуть іншої ваги, і скасування деяких не буде немислимим. ... Російська концепція державної інтеграції відрізняється від західної, представленої Європейським Союзом. У російській концепції держави не втрачають значної частини свого суверенітету, ніж в ЄС, а повинні довести власну життєздатність. Життєздатні держави вступають в інтеграційне угруповання і розвивають взаємну інтеграцію, зберігаючи при цьому життєздатність. Міжнародна підтримка також важлива для таких держав» [5].

Висновки. Агресія Росії проти України є подією, яка має значний міжнародний вплив. З самого початку вона суттєво вплинула на розвиток міжнародних відносин – політичних та економічних – не лише в регіоні Центральної та Східної Європи, а у всьому світі. Це має і, ймовірно, матиме велике значення для зовнішньої політики та політики безпеки багатьох держав та їх союзів.

Як член Європейського Союзу та НАТО, сусідня з Україною держава, Словацька Республіка зайняла чітку і недвозначну позицію: рішуче засудила агресію Росії, підтримала санкції міжнародного співтовариства проти агресора та стала на бік України, борючись за її національне виживання, свободу та незалежність. Словаччина виявила дієву солідарність з Україною, надаючи моральну, політичну, дипломатичну, гуманітарну та військову допомогу.

Реакція словацьких політичних акторів на війну, розв'язану кремлівським режимом, виявила розкол у поглядах та цінностях. З одного боку, існують демократичні проінтеграційні політичні сили, які ґрунтуються на пріоритеті загальнолюдських цінностей свободи, демократії, прав людини,

права кожної нації визначати свою долю, розвивати власну державність. вільно і суверенно і захищати її від зовнішньої агресії, якщо це необхідно. Ці політичні сили чітко стали на бік України, на яку підступно напав російський агресор. З іншого боку, існують політичні сили, засновані на особливих цінностях національного егоїзму, відкритого чи прихованого етнічного націоналізму, недовіри до інтеграційних угруповань. Вони виявляють схильність до авторитарних практик та симпатію до держав із недемократичними режимами. Ці політичні сили не підтримали Україну і приєдналися до Росії у відкритому чи закамуюфльованому вигляді.

Російсько-українська війна, її вплив на внутрішньополітичний розвиток Словаччини, включаючи політику словацького уряду та реакцію представників окремих політичних партій, підтвердили, що життєво важливими інтересами країни та безпеки її громадян є свобода і демократія, ефективний захист національної державності та перебування Словацької Республіки в інтеграційних угрупованнях демократичних країн у співпраці з союзниками, партнерами та демократично орієнтованими сусідами. В іншому разі національні інтереси Словаччини як вільної та демократичної країни можуть опинитися під загрозою, навіть через можливий зв'язок зовнішніх авторитарних сил із їх внутрішніми «клієнтами» з наміром змінити суспільний устрій країни та переспрямувати її зовнішньополітичну орієнтацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Bezpečnostná stratégia SR, 2021. Dostupné na: https://www.mosr.sk/data/files/4263_210128-bezpecnostna-strategia-sr-2021.pdf
2. Fico odsúdil použité sily na Ukrajine, ale hovorí o hecovaní proti Rusku, 4.3.2022. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/>

3. Fico poslal tvrdý odkaz veľvyslancovi: Je mi ľúto, čo sa deje na Ukrajine, ale odtiaľ potiaľ!, 28.3.2022. Dostupné na: <https://ereport.sk/video-fico-poslal-tvrdy-odkaz-velvyslancovi-je-mi-luto-co-sa-deje-na-ukrajine-ale-odtial-potial/>
4. Hlas parlamentu. PhDr. Ľuboš Blaha PhD. 2022. Dostupné na: <https://hlas-parlamentu.sk/politik/lubos-blaha>
5. Ján Čarnogurský: Dochádza vláde, čo je v hre?, 15.3.2022. Dostupné na: <http://www.srspol.sk/clanek-jan-carnogursky-dochadza-vlade-co-je-v-hre-24343.html>
6. Katuška, Michal – Hajčáková, Daniela: Premiér Heger: Nebudem si už dávať servítku pred ústa (rozhovor), 11.4.2022. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/22882770/eduard-heger-vlada-rozhovor-olano.html>
7. Mesežnikov, Grigorij – Bartoš, Ján: Kto hrá ruskú ruletu na Slovensku. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2021.
8. Cuprík, Roman: Milan Uhrík: Oba štáty boli dohnané do konfliktu Západom in: Banderovci a genocída? Konfrontovali sme Blahu, Harabina či Danku s faktami, 4.4.2022. Dostupné na: <https://domov.sme.sk/c/22867939/ukrajina-blaha-harabin-danko-rusko-hoaxy.html>
9. Na Slavíne sa zišiel dav, ľudia odmietli politiku vlády. Blaha: Fašizmus sa znova vracia!, 10.4.2022. Dostupné na: <https://ereport.sk/video-na-slavine-sa-zisiel-dav-ludia-odmietli-politiku-vlady-blaha-fasizmus-sa-znova-vracia/>
10. Príhovor k občanom SR v súvislosti s pokračujúcou ruskou vojenskou inváziou na Ukrajine, 4.3.2022. Dostupné na: <https://www.prezident.sk/upload-files/59007.pdf>
11. Príhovor: Mesiac vojny na Ukrajine, 24.3.2022. Dostupné na: <https://www.prezident.sk/upload-files/61669.pdf>
12. Protiruské sankcie Ukrajine ani Slovensku nepomáhajú, hovorí Milan Uhrík, 16.5.2022. Dostupné na: <https://skspravy.sk/slovensko/rozhovor/protiruske-sankcie-ukrajine-ani-slovensku-nepomahaju-hovori-milan-uhrik-nezaradeny-poslanec-ep/>
13. R. Fico varuje pred úvahami o odovzdaní systému S-300 Ukrajine, 14.3.2022. Dostupné na: <https://www.teraz.sk/slovensko/r-fico-varuje-pred-uvahami-o-odovzdan/619008-clanok.html>
14. Správa o činnosti SIS za rok 2020. Bratislava, december 2021. Dostupné na: <https://www.sis.gov.sk/pre-vas/sprava-o-cinnosti.html>
15. Rozhovor s Janom Čarnogurským 24.2.2022. Slobodný vysielateľ.

16. Zahraničná a európska politika Slovenskej republiky v roku 2020: Slovensko v nestabilnom svete. Dostupné na: <https://www.mzv.sk/documents/10182/4238286/2020-Zahrani%C4%8Dna-a-europska-politika-SR-v-roku-2020.pdf>
17. Zahraničná a európska politika Slovenskej republiky v roku 2021: Slovensko a svet v čase pandémie. Dostupné na: <https://www.mzv.sk/documents/10182/4238286/2021-Zahrani%C4%8Dna-a-europska-politika-SR-v-roku-2021.pdf>

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Яку позицію зайняли президент та уряд Словаччини щодо агресії Росії проти України?
2. Реакція словацьких політичних партій на російсько-українську війну.
3. Двосторонні російсько-словацькі відносини після 2014 року та після масштабного вторгнення коаліції РФ-РБ на територію України.
4. Оборонна угода із США та атака проросійських сил на західну орієнтацію країни.
5. Проросійські політики СР та агресія РФ проти України.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Позиція Словаччини щодо агресії Росії проти України та її вплив на двосторонні російсько-словацькі відносини.
2. Позиціонування словацьких політичних партій щодо російсько-української війни.
3. Російсько-словацькі відносини після 2014 року та агресії Росії проти України.
4. Оборонна угода СР із США та дії проросійських сил проти західної орієнтації Словаччини.
5. Діяльність проросійських політиків СР в умовах агресії РФ проти України.

Тема 7

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ: ПОЗИЦІЯ ТА ДІЇ ЄВРОСОЮЗУ

План

1. *Фактори формування та зрушення в міграційній ситуації в Центральній Азії (на прикладі Республіки Казахстан).
Казахстанський кейс.
Імміграція.
Етнічна імміграція.
Казахи за кордоном.
Міграційне законодавство РК.*
2. *Європейський Союз у системі міграційних процесів у ЦАР: підходи, вплив, нові тренди.
Празький процес.
Бачення ЄС міграційної ситуації у ЦАР.
Позиція та дії ЄС щодо актуальних питань міграційних процесів у ЦАР.
Вплив коронавірусної пандемії.
Важливість управління міграцією за умов нестабільності в Афганістані.*

Тема висвітлює своєрідну субрегіональну систему міграційних зв'язків Центральної Азії, в якій можна відзначити помітну роль Казахстану, який через свій ресурсний потенціал зміг виділитися за показниками соціально-економічного розвитку і став привабливим для трудових мігрантів

з регіону. Тому важливо розглянути особливості формування та поточний стан міграційної ситуації в Казахстані. До одного із суттєвих специфічних показників Казахстану у сфері міграції можна віднести багатонаціональний склад його населення, що склався під впливом історичних чинників. В імміграційному потоці істотну частку становлять етнічні казахи – репатріанти, які повертаються до Казахстану з країн Центральної Азії, Росії, Китаю, Монголії та інших країн. Зберігається рівень високої представленості серед іммігрантів громадян Центральної Азії як трудових мігрантів.

Залежність ЄС від зовнішніх енергетичних ресурсів та потреба у диверсифікованій політиці енергозабезпечення для підвищення рівня енергетичної безпеки спонукає ЄС приділяти постійну увагу взаємовідносинам з країнами Центральної Азії. Основна увага у новій стратегії ЄС для ЦАР від 2019 року у сфері міграції та мобільності, як і раніше, приділяється розширенню комплексного управління кордонами, боротьбі з торгівлею людьми та боротьбі з нерегульованою міграцією. З погляду ЄС, Центральна Азія тривалий час сприймалася головним чином як транзитний регіон, враховуючи його близькість до Афганістану. Хоча побоювання масштабної транзитної міграції через Центральну Азію так і не матеріалізувалися, питання забезпечення безпечних кордонів з Афганістаном залишається головною метою зовнішньої політики ЄС у регіоні. Надзвичайно успішна Програма сприяння управлінню кордонами в Центральній Азії (BOMCA), що завершила вже 9-у стадію реалізації та розпочала 10-у стадію, стала уособленням участі ЄС у регіоні. Зростаючий вплив афганського фактору в міграційних процесах було враховано Євросоюзом, і це активізувало сприяння управлінню кордонами як важливого інструменту контролю міграційних потоків.

1. Фактори формування та зрушення у міграційній ситуації в Центральній Азії (на прикладі Республіки Казахстан).

Зі здобуттям незалежності радянськими республіками Центральної Азії (колишня назва – Казахстан і Середня Азія) у регіоні став формуватися своєрідний тип міграційних процесів, обумовлених особливостями первинного періоду будівництва суверенних держав. Формування міграційної субсистеми в Центральній Азії обумовлено нерівномірністю економічного розвитку в республіках регіону, різницею демографічних потенціалів, дисбалансом на національних ринках праці. Важливу роль у формуванні регіональної міграційної системи відіграє лібералізація міграційних режимів, географічна близькість країн Центральної Азії, сприятливі природно-кліматичні умови. Додатковим фактором є етнокультурна схожість (при всьому її національному різноманітті), спільність мовного простору. У всіх п'яти країнах регіону населення сповідує іслам суннітського штибу і говорить на різних варіантах тюркської мови (крім Таджикистану).

Міграційні зв'язки кожної країни Центральної Азії слабші із сусідами по регіону, ніж із Росією, яка є центром пострадянської міграційної системи. Як найбільш економічно розвинена, вона приваблює мігрантів із усіх країн СНД. Країни СНД є сьогодні єдиною міграційною системою, що склалася після розпаду СРСР. Вони, як і раніше, об'єднані загальною інфраструктурою, комунікаціями, економічними, фінансовими, соціально-культурними та гуманітарними зв'язками. Безвізовий простір між більшістю держав СНД активізує міждержавну мобільність робочої сили, що робить внесок у формування єдиного ринку праці, нехай поки що і стихійне. Загальний мовний простір (знання російської мови було обов'язковим у радянській школі) робить мігрантів з колишніх країн Союзу «русофонами», за анало-

гією з «англофонами» та «франкофонами», що полегшує пошук роботи, адаптацію та інтеграцію в інших країнах СНД. Поряд з цим, можна відзначити помітну роль Казахстану, який через свій ресурсний потенціал зміг виділитися за показниками соціально-економічного розвитку і став привабливим для трудових мігрантів з Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану.

Казахстанський кейс. Міграційна ситуація в Республіці Казахстан формується з поєднання двох факторів: 1) **фактор історичного шляху**, у результаті якого у країні склалася своєрідна рухлива платформа, складові якої залежно від конкретної ситуації можуть змінити параметри. Багато представників етносів, які опинилися на території Казахстану з різних історичних причин, часом мають схильність до того, щоб залишити країну; 2) **обстановка в республіці**, що складається з конкретної соціально-економічної, політичної ситуації, зрушень у міграційній політиці країни. Також ситуація у світовій політиці, регіональному оточенні, макроекономічні фактори впливають на міграційні процеси в Казахстані.

Аналіз міграційної ситуації в країні з 1991 року показує зміни в напрямках і формах міграційних потоків. Можна виділити кілька основних етапів, що відбивають ключові тенденції міграційних процесів. Так, у 1991-1998 рр. міграція переважно мала масштабний та стихійний характер. Набуття Казахстаном суверенітету, перехід держави від адміністративно-командної до ринкової економіки, що проходив за умов глибокої економічної кризи, спричинили масові еміграційні потоки з країни. Вони не були однорідними і включали виїзд некорінного населення (переважно слов'ян), а також трудову міграцію казахстанців (внутрішню і за межі Казахстану). Починаючи з 1991 року, Казахстан проводить державну політику щодо повернення етнічних казахів на їхню історичну батьківщину.

Період 1999-2003 років характеризувався стабілізацією економічної ситуації в Казахстані, і, як наслідок, скороченням обсягів еміграції, і одночасно активізацією процесів трудової імміграції в Казахстан, насамперед із країн центрально-азіатського регіону. Протягом 2004-2008 років у країні спостерігається зростання кількості трудових мігрантів, що спонукало державу до пошуку та формування ефективних механізмів щодо регулювання міграційних переміщень та вжиття заходів щодо протидії нелегальній міграції.

З 2009 року по теперішній час на міграційні процеси впливають негативні наслідки світової фінансової та економічної кризи, погіршення ситуації на ринку праці. Відбувається скорочення обсягів трудових імміграційних потоків. Іншим важливим фактором, що впливає на хід розвитку та особливості міграційних процесів, є інтеграційні об'єднання (Митний союз (МС), згодом Євразійський економічний союз (САЕС)), що створюють простір для вільного переміщення трудових мігрантів з однієї країни до іншої. Зростання економічної присутності Китаю в регіоні також може розглядатися як один із істотних факторів, що впливають на багато сфер життєдіяльності.

Еміграція. Специфічний показник Казахстану у сфері міграції – багатонаціональний склад населення, що склався під впливом історичних чинників. У ХХ столітті до Казахстану було насильно переселено 5,6 млн. осіб. На території Республіки знаходились великі табори – ГУЛАГ, АЛЖИР, Степлаг, Карлаг. У 1930-1940-ті роки в Казахстан було масово депортовано сотні тисяч корейців, турків, іранців, курдів, азербайджанців. У роки Вітчизняної війни у країну депортували німців, кавказців та інші народи. Тоді власне місцеве населення становило близько 6 млн. чоловік. Після здобуття незалежності багато хто з депортованих та їхніх нащадків виїхали на постійне місце проживання на свою

історичну батьківщину. Переважно країнами призначення були Росія, Німеччина, Ізраїль, США, Канада, Австралія.

У 1994 році територію Казахстану залишила максимальна за всі роки існування незалежної держави кількість осіб – 481 000. Скорочення обсягів еміграції почалося з 1999-2000 років. Цьому сприяло поліпшення економічної ситуації в країні, а також запровадження жорсткіших умов прийому співвітчизників країнами призначення. Кількість емігруючих із країни неухильно зменшувалася: у 1999 році показники були майже вдвічі меншими порівняно з 1995 роком (з 208 366 у 1995 році до 120 724 у 1999 році), у 2004 році еміграція скоротилася до 47 17 (більш ніж у 4 рази порівняно з 1995 роком), і з 2009 року по сьогодні щорічні показники тримаються практично на одному рівні – близько 30 000 осіб. У структурі еміграційних потоків, як і раніше, домінують слов'янські етноси (росіяни, українці, білоруси), а також німці і татари. У Казахстані проживала велика німецька діаспора: згідно з переписом 1989 року її чисельність становила 956 000 осіб. На початок 2019 року кількість проживаючих не перевищувала 180 тисяч осіб. Важливо підкреслити, що в останні роки зросла кількість етнічних казахів, що емігрують за кордон. Серед тих, хто виїжджає, велика частка припадає на фахівців, які мають вищу, незакінчену вищу і середню спеціальну освіту.

Останніми роками спостерігається тенденція до зростання еміграційного настрою серед казахстанського населення. Згідно з наявними статистичними даними, у 2018 році з Казахстану виїхало 41 868 осіб, що перевищує майже на 10% аналогічні показники 2017 року (37 725 осіб) та на 16,5% кількість громадян країни, що виїхали у 2016 році (34 965 осіб). Найбільш популярними країнами призначення для тих, хто виїхав у 2018 році з країни, стали Росія (87,8% від загальної кількості емігрантів), Німеччина (6,4%), Білорусь та США (по 0,8%). Казахстанські політологи з по-

силанням на офіційні статистичні дані звертають увагу на низку тенденцій, що викликають стурбованість. Так, незважаючи на щорічне зростання населення за рахунок природного приросту та імміграції, дедалі частіше з країни їде молодь. За даними Міжнародної організації з міграції, кожен третій, хто виїжджає з країни назавжди, – етнічний казах. Чверть емігрантів – дуже молоді (від 15 до 28 років). За даними 2021 року абсолютна більшість тих, хто залишає країну (77%), мають вищу освіту. А за показниками 2017 року особи цієї категорії становили 29,9% (11 290 осіб). Такі обставини викликають особливе занепокоєння, адже емігрують люди, які могли б зробити значний внесок у розвиток Казахстану. При тому, що з числа мігрантів, що прибули в Казахстан, вищу освіту мали лише 2736 осіб (17,5%). Як з'ясували казахстанські вчені, міграційні настрої складаються під впливом таких факторів, як зниження соціально-економічного розвитку держави; стан внутрішнього дискомфорту, зумовлений негативними очікуваннями від мовної політики; занепокоєння, пов'язані з несприятливими сценаріями внаслідок транзиту влади; створення третіми країнами сприятливих умов залучення мігрантів, заохочення іноземними державами освітньої міграції. Як ще один фактор названо відносно «слабкі показники» за індексом громадянства: дослідники акцентують увагу на рейтингу країни за якістю громадянства – Казахстан посідає 91 позицію (тоді як, наприклад, Росія – 63 місце).

Імміграція. Зберігається рівень високої представленості серед іммігрантів громадян Центральної Азії: будучи найчисленнішою категорією, вони становлять близько 44% від загальної кількості іммігрантів (з яких приблизно 35% – з Узбекистану, 4% – з Киргизстану, 3% – з Туркменістану, 2% – з Таджикистану). Наявність у Казахстані досить великої етнічної діаспори росіян (на початок 2019 року чисельність росіян становила 3 553 232 осіб, або 19,3% від населення

країни) сприяє розвитку та підтримці міграційних потоків з Росії: іммігранти з Росії становлять близько 38% від громадян СНД, або 31% від загальної кількості іммігрантів. Істотну групу мігрантів утворюють громадяни Китаю – 50% від кількості громадян із країн далекого зарубіжжя чи майже 11% від загальної кількості всіх іноземців у Казахстані.

Відчутним фактором у міжнародній міграції в Казахстані та Центральній Азії в цілому стала зростаюча геополітична та економічна роль Китаю завдяки його динамічному економічному зростанню, торговій експансії, гігантському демографічному потенціалу. Привабливість держав Центральної Азії як регіональних ринків збуту китайських товарів, зацікавленість КНР в енергоресурсах, насамперед у нафті та газі, готовність вкладати інвестиції в їх розробку і транспортування вуглеводнів з Казахстану, Узбекистану та Туркменістану, потенційні можливості територій «транзитних коридорів» для постачання товарів до Європи, а також розвитку бізнесу та комунікацій – всі ці фактори є стратегічно важливими для розвитку співпраці між Китаєм та країнами Центральної Азії. Із запуском проекту «Один пояс – Один шлях» Китай почав активніше здійснювати великі інфраструктурні проекти у регіоні – енергетичні, транспортні, на реалізацію яких залучаються китайські робітники та спеціалісти. У зв'язку з цим можна прогнозувати подальше зростання чисельності китайської робочої сили в регіоні. Китайська імміграція в Казахстан та інші країни ЦАР відбувається на тлі безробіття, що викликає побоювання з приводу «китайської експансії», збільшується кількість публікацій у ЗМІ про «загрозу китаїзації».

До найважливіших чинників, які впливають на імміграційну ситуацію в країні, можна віднести, передусім, порівняно непогану соціально-економічну ситуацію та політичну стабільність. Період інтенсивного економічного зростання (1999-2008) охарактеризувався наростанням потреби в

іноземній робочій силі (переважно низькокваліфікованій) у сферах будівництва, обробної та гірничодобувної промисловості, надання послуг, а також на сільськогосподарських роботах. З громадян країн Центральноазіатського регіону за окремими оцінками, законно працевлаштовані лише близько 15%, решта 85% працюють нелегально, здебільшого виконуючи будівельні роботи або працюючи у домашніх господарствах. Кількість незаконних мігрантів у Казахстані дуже значна. За деякими оцінками, чисельність незаконних мігрантів приблизно становить від 200-300 тис. до 700 тис. осіб на рік. Однією з характеристик незаконної міграції є законний в'їзд у країну та подальше незаконне працевлаштування. За даними Міністерства праці та соціального захисту населення РК при квоті для залучення іноземної робочої сили в 47 тисяч осіб у країні працюють 21 300 зарубіжних фахівців, які отримали офіційний дозвіл. У галузевому розрізі близько 50% мігрантів залучаються до будівельної галузі, досить висока частка іноземних громадян працює у гірничодобувній та обробній промисловості, торгівлі, не більше 2-3% – у сільському господарстві. У сфері залучення компаніями іноземної робочої сили серйозними проблемами, що привертають увагу і держави, і суспільства, є диспропорції в оплаті праці, умовах проживання, які надаються мігрантам на шкоду інтересам національних кадрів.

Етнічна імміграція. В імміграційному потоці істотну частку становлять етнічні казахи – репатріанти, які повертаються до Казахстану з країн Центральної Азії, Росії, Китаю, Монголії та інших країн. Усього з 1991 року до Казахстану повернулися 1,8 млн людей. Нині репатріанти становлять приблизно 6% загальної чисельності населення. Найбільше оралманів (поверненців) прибуло з Узбекистану (близько 60%). Країнами виходу етнічних казахів також є Китай (14%), Монголія (9%), Туркменістан (7%), Росія (5%)

та інші. Державну політику з репатріації етнічних казахів було розпочато 1991 року, і вона досі є важливим напрямом міграційної політики країни. Казахстан заохочує повернення своїх співвітчизників, надаючи численні пільги та преференції незалежно від рівня існуючої освіти, кваліфікації, віку казахів-переселенців. Казахстанський експерт з міграції О.Ю. Садовська вказує на схожість казахстанської репатріаційної політики з політикою, яка проводиться Ізраїлем щодо повернення в країну етнічних євреїв, на відміну, наприклад, від Німеччини, більше націленої на залучення в країну висококваліфікованих співвітчизників з-за кордону. З метою заохочення повернення етнічних казахів на історичну батьківщину в Казахстані в 2008 році було прийнято спеціальну державну програму, яка продовжує реалізовуватися нині. Поряд з іншими питаннями, ця програма охоплює комплекс питань, пов'язаних із переселенням співвітчизників з-за кордону: їхнє розселення за принципом раціональності та добровільності, допомога у працевлаштуванні та налагодженні життя на новому місці. Оралмани можуть розраховувати на отримання соціальної підтримки, передбаченої чинним законодавством, і навіть надання кредиту для облаштування житла.

У 2020 році поняття «оралман» було замінене на «кандас», що означає «єдинокровний», що виражає близьку спорідненість з казахами за кордоном, ніж просто оралман – «поверненець». У Казахстан у 2021 році приїхали жити понад 12,5 тис. етнічних казахів, які набули статусу кандасів.

Казахи за кордоном. За деякими даними, на сьогоднішній день близько 5 мільйонів казахів проживають за межами Казахстану. Слід зазначити, що останніми роками державою дедалі більше уваги приділяється роботі із співвітчизниками та діаспорами за кордоном. У країні створені спеціальні організації, націлені на сприяння співвітчизникам, які проживають за кордоном. Проводяться всесвітні

курултаї казахів, участь у яких беруть етнічні казахи з різних країн. На підставі рішення першого такого курултаю 29 вересня 1992 року створено Всесвітню асоціацію казахів – міжнародну неурядову організацію, що має республіканський статус, головне завдання якої полягає у налагодженні зв'язків із співвітчизниками, які проживають за кордоном. Пріоритетними сферами взаємодії є духовно-культурні питання, наука та освіта, а також підприємництво. Асоціація має свої філії та представництва, які здійснюють діяльність у всіх регіонах Казахстану та у 19 країнах. Чинний прийнятий на 2018-2022 роки план заходів щодо підтримки етнічних казахів за кордоном; серед іншого передбачено розробку стипендіальних програм, за якими етнічні казахи, котрі живуть там, зможуть навчатися у Казахстані. Під реалізацію заплановані кошти у розмірі 47 мільйонів тенге у 2019 році, 219 мільйонів тенге у 2020, 407 мільйонів тенге у 2021 році. Іншим об'єднанням, покликаним згуртувати казахів за кордоном, є КазАльянс (заснований у березні 2015 року під егідою загальнонаціонального руху «Казахстан-2050», включає численні товариства студентів та представників казахських діаспор з 25 держави Азії, Америки та Європи). Основна мета КазАльянсу полягає у просуванні позитивного іміджу Казахстану за кордоном за допомогою спільних зусиль казахстанського студентства, внеску у залучення інвестицій у країну, стимулювання зростання ділової активності та рівня туризму в Казахстан, а також підтримка студентів, які навчаються за межами Казахстану. Реалізація поставлених завдань здійснюється у співпраці з державними казахстанськими органами, національними компаніями, навчальними закладами, планується проведення спільних виставок, презентацій, освітніх проєктів. Казахи, які проживають за кордоном і знають місцевий менталітет, за роки життя обросли контактами і сьогодні можуть бути сполучною ланкою, «мостом» для більш

ефективної взаємодії Казахстану з іноземними державами з великого кола питань, що становлять взаємний інтерес.

Міграційне законодавство РК. Аналіз міграційного законодавства Республіки Казахстан свідчить про динамічну зміну підходів держави до міграційних процесів та їх регулювання. Ключовими нормативно-правовими актами, що регулюють сферу міграції, є закони Республіки Казахстан «Про міграцію населення», «Про зайнятість населення», «Про правове становище іноземців». Виходячи з необхідності розширення концептуальних основ міграційної політики та адекватного реагування на сучасні виклики, в країні прийнято важливий програмний документ: Концепцію міграційної політики Республіки Казахстан на 2017-2021 роки та план заходів щодо її реалізації. Концепцією визначено стратегію, цілі та завдання міграційної політики, враховуючи поточну ситуацію та перспективне бачення в таких сферах: соціально-економічний розвиток країни, демографічна ситуація, політичний курс, що реалізовується, інтеграційні процеси, що відбуваються в регіоні, зовнішня політика (в т.ч. у рамках взятих на себе міжнародних зобов'язань за двосторонніми та багатосторонніми договорами). У Концепції зазначено, що системність міграційної політики забезпечується з допомогою трьох взаємозалежних стратегій, реалізованих паралельно. Перша стратегія має на меті залучення тимчасових мігрантів для роботи у певних секторах економіки, а також конкретних пріоритетних проектах. Друга стратегія спрямована на залучення у країну кваліфікованої робочої сили на довгостроковій основі. Третя стратегія має на меті підвищення кваліфікації власних громадян у рамках реалізації відповідної національної програми.

На думку експертів, основною тенденцією міграційних процесів у Казахстані за останні роки стає зміщення від етнічної міграції до трудової.

Таблиця 7.1

Основні показники міграційних процесів у РК за 2000-2020 роки

(осіб)

	Емігру- вало в 2000 р.	Іммігру- вало в 2000 р.	Емігру- вало в 2010 р.	Іммігру- вало в 2010 р.	Емігру- вало в 2019 р.	Іммі- грувало в 2019 р.
Загалом	155 749	47 442	26 541	42 057	45 225	12 255
Вірменія	24	106	1	219	6	34
Азербайджан	217	285	47	699	39	199
Білорусь	3 265	427	705	131	355	75
Киргизстан	736	1 673	83	1 501	177	374
Молдова	93	88	22	41	6	15
Узбекистан	1 277	12 810	318	21 160	440	4 174
Росія	108 724	23 941	23 499	8 239	39 774	3 378
Таджикистан	76	617	5	297	5	172
Туркменістан	85	2 058	18	1 371	44	879
Україна	2 172	1 381	258	258	81	101
США	528	27	173	43	273	83
Німеччина	35 938	548	974	366	2 803	230
Греція	152	44	1	9	5	3
Грузія	38	74	7	333	3	43
Ізраїль	1 278	85	90	43	150	12
Іран	7	875	0	49	3	130
Канада	236	10	145	21	82	18
Китай	1	189	32	4 020	92	1 492
Латвія	6	14	2	11	3	0
Литва	20	7	0	17	2	5
Монголія	207	658	4	2 607	11	270
Туреччина	28	919	6	286	83	136
Естонія	4	2	0	6	1	1
Інші	637	604	151	330	787	431

2. Європейський Союз у системі міграційних процесів у ЦАР: підходи, вплив, нові тренди

Багато проблем, з якими стикається світ, сьогодні однаково впливають на Європу і Центральну Азію і потребують спільного вирішення. Питання безпеки та регіонального економічного розвитку вимагають тісної співпраці ЄС з кожною країною Центральної Азії, беручи до уваги їх географічне розташування, що є, по суті, буферною зоною між Півднем і Північчю. Сусідство регіону з Афганістаном, яке стало джерелом виходу великої кількості мігрантів, ще раз підкреслює значення ЦАР. Питання безпеки в регіоні безпосередньо залежать від стану сфери управління кордонами, міграції, боротьби з організованою злочинністю та міжнародним тероризмом, а також торгівлі людьми, наркотиками та зброєю. Залежність від зовнішніх енергетичних ресурсів та потреба у диверсифікованій політиці енергозабезпечення для підвищення рівня енергетичної безпеки спонукає ЄС приділяти постійну увагу взаємовідносинам з країнами Центральної Азії та їх можливостям контролювати, керувати міграційними процесами. Казахстан, з яким ЄС встановив розгалужені партнерські відносини, зацікавлений у подальшому розширенні двосторонніх та багатосторонніх контактів із ним. Концепцією зовнішньої політики РК на 2014-2020 роки як пріоритет і завдання зовнішньої політики країни визначено зміцнення стратегічного партнерства Казахстану з країнами Європи, а також лібералізація візового режиму з перспективою поступового переходу на безвізовий режим. Слід наголосити, що лібералізація візового режиму є одним із інструментів управління міграційними процесами, що має на меті залучення в Казахстан інвесторів, туристів з-поміж громадян економічно розвинених країн світу. Громадянам понад 45 держав не потрібна віза для відвідування Казахстану терміном до 30 днів (зокрема з кра-

їн ЄС). Чинне законодавство Республіки Казахстан у сфері міграції узгоджується із зобов'язаннями, взятими країною через приєднання до міжнародних договорів.

У рамках Угоди про розширене партнерство та співробітництво Республіка Казахстан-Європейський Союз (далі – УРПС), підписаної в Астані 21 грудня 2015 року, продовжується робота з лібералізації з боку держав-членів ЄС візового режиму для громадян Казахстану. З європейської точки зору, спрощення процедур отримання шенгенських віз створюватиметься для громадян Казахстану, які часто виїжджають до європейських країн. МЗС РК спільно з Європейською службою зовнішніх дій дійшли згоди про впровадження інструменту ЄС «PartnershipInstrument», що передбачає сприяння з боку європейських експертів у адаптації міграційного та візового законодавства Казахстану до відповідних вимог та стандартів ЄС. Очікується, що в результаті проведеної роботи в цьому напрямі європейською стороною буде ухвалено рішення про старт переговорного процесу щодо спрощення візового режиму для громадян Казахстану. Угода (УРПС) містить норми, що передбачають співпрацю сторін у сфері зайнятості, трудових відносин та забезпечення прав для громадян, що законно проживають і здійснюють трудову діяльність на території іншої Сторони (статті 230-232). Наголошується на зацікавленості обох сторін у взаємодії з міграційних питань, включаючи протидію нелегальній міграції, співпрацю у сфері управління кордонами, реадмісії (стаття 238). Слід зазначити, що реадмісія є важливим напрямом співпраці Республіки Казахстан із країнами ЄС та іншими державами. Домовленості про реадмісію дозволяють без рішення суду за мінімальних витрат і в стислий термін вислати із країни іноземних громадян, які порушили міграційне законодавство. Укладаючи договір про реадмісію, договірні сторони беруть взаємні зобов'язання щодо прийому назад своїх громадян, і навіть громадян

третіх країн і осіб без громадянства, якщо вони прибули з їхньої території на територію іншої договірної сторони. Казахстаном укладено 17 таких угод (зокрема з ФРН, Швейцарією, Латвією, Литвою, Норвегією, Угорщиною, Польщею, Чехією, країнами Бенілюксу та ін.) та ще 14 перебувають на стадії узгодження.

Празький процес. У сприянні управлінню міграцією Казахстану та іншим країнам ЦАР з боку ЄС можна відзначити надання такої важливої платформи, як Празький процес, у фінансуванні якого бере участь Євросоюз. Празький процес – це міграційний діалог, що просуває міграційне партнерство між країнами ЄС, Шенгенської зони, Східного партнерства, Західних Балкан, Центральної Азії, Росії, Туреччини. Після того, як у Празі у квітні 2009 року міністерська конференція «Побудова міграційних партнерств» ухвалила Спільну декларацію, в рамках ініціативи «Побудова міграційних партнерств» (ПМП) розпочалася робота над створенням Базисних знань ПМП. Цільова ініціатива Празького процесу (ЦІ ПП) – це проект, реалізований за фінансової підтримки ЄС, який ґрунтується на ініціативі «Побудова міграційних партнерств» та має на меті здійснення обраних пріоритетів із Плану дій Празького процесу, прийнятого у Познані в листопаді 2011 року. Одним із завдань Цільової ініціативи Празького процесу є подальша розробка, оновлення та вдосконалення Базисних знань. Продовжуючи працювати над оновленням та подальшою підготовкою Розширених міграційних профілів, Цільова ініціатива Празького процесу взяла до уваги зауваження та побажання держав-учасниць Празького процесу та запропонувала концепцію Базового міграційного профілю. На відміну від Розширеного міграційного профілю, сама назва якого вказує на обширність і детальність інформації, що міститься в ньому, Базовий міграційний профіль повинен стати практичним інструментом з обмеженою кількістю сторінок, який охоплює питання, що

становлять тільки взаємний інтерес. Базовий міграційний профіль Казахстану було складено та оприлюднено у 2015 році за прямої фінансової підтримки ЄС.

Бачення ЄС міграційної ситуації у ЦАР. В цілому сприяння ЄС процесу управління міграцією в Казахстані тісно пов'язане із загальноєвропейським баченням міграції у Центральній Азії. Міграція, як правило, не розглядається як окремий пріоритет у загальній стратегії співпраці ЄС з Центральною Азією. Хоча у Стратегії ЄС у сфері міграції 2007 року вона згадується як виклик для регіону, основна увага щодо мобільності та міграції приділялася безпеці та ефективному управлінню. Показово, що цілі, пов'язані з міграцією, перелічені у багаторічній індикативній програмі для країн Центральної Азії на 2014-2020 роки в рамках сектора, який має назву «Регіональна безпека з метою розвитку». Цей правозастосовний підхід до управління міграцією значною мірою акцентує увагу на безпеці кордонів та співпраці правоохоронних органів. Питання безпеки давно мають пріоритет над іншими проблемами через ставлення ЄС до Центральної Азії як до буферної зони між Європою та Афганістаном. Європейський Союз чітко дав зрозуміти, що частиною його основного порядку денного в Центральній Азії є усунення можливих загроз з боку Афганістану, збільшення потоків міграції з Афганістану, а також корінних причин радикалізації молоді та тероризму за допомогою кількох інструментів фінансування, включаючи Інструмент сприяння стабільності та миру (ICSP).

У той час, як Стратегія ЄС 2007 року щодо Центральної Азії була зосереджена головним чином на питаннях сталого регіонального розвитку та безпеки, Стратегія ЄС 2019 року щодо Центральної Азії зміщує акцент на три широкі пріоритетні галузі, що перетинаються: стійкість, процвітання та поліпшення співпраці. Міграція враховується в категорії стійкості, при цьому необхідність «нарошувати співпрацю

в галузі міграції» чітко вказується як одна з всеосяжних цілей стратегії.

Порівняно з попередньою (2007 року), нова Стратегія містить більш детальну інформацію про тип співпраці, яку ЄС прагне розвивати в майбутньому у сфері міграції, мобільності та управління кордонами в Центральній Азії. Документ наголошує на тісній співпраці з державами Центральної Азії з метою впровадження національної міграційної політики, яка відповідає передовим практикам у галузі управління міграцією та співробітництва. Крім того, співробітництво в галузі міграції та мобільності включено до структури вже укладених двосторонніх Угод про розширене партнерство та співробітництво між ЄС та Казахстаном, а також ЄС та Киргизстаном, які він зацікавлений розширити і на інші держави Центральної Азії. Якщо Стратегія 2007 року лише дуже стисло порушила питання, пов'язані з міграцією, то Стратегія ЄС 2019 року є більш широкою та включає нові пріоритети, у т.ч. поліпшення міграції та мобільності не тільки в Центральній Азії, але також з ЄС та країнами-партнерами. Більше уваги також приділяється усуненню корінних причин трудової міграції та постійному прагненню до створення гідних умов праці в регіоні у тісній співпраці з Міжнародною організацією праці. Хоча все це є довгоочікуваним доповненням до стратегії, основна увага нової стратегії у сфері міграції та мобільності, як і раніше, приділяється розширенню комплексного управління кордонами, боротьбі з торгівлею людьми та боротьбі з нерегульованою міграцією.

Позиція та дії ЄС щодо актуальних питань міграційних процесів у ЦАР. ЄС завжди наголошував на важливості спільних зусиль щодо співпраці в управлінні міграцією в регіоні, вважаючи міграцію багатофункціональним, міжнаціональним та міжурядовим явищем. Європейська позиція щодо регулювання міграції в ЦАР виходила з того, що країнам регіону необхідно налагодити консультації,

співпрацю з питань міграційних процесів. У 2008 році ЄС реалізував проєкт «Консолідація зусиль країн Центральної Азії для розробки єдиного міграційного законодавства», у процесі реалізації якого було надано практичну та матеріальну допомогу державам регіону з контролю за нелегальною міграцією.

За минулі роки ЄС висловив конкретні побоювання з окремих питань, пов'язаних з міграцією, що зачіпають Центральну Азію в цілому. Оскільки Киргизстан і Таджикистан є одними з найбільш залежних від грошових переказів країн у світі, ЄС та міжнародне співтовариство ширше висвітлювали недоліки, пов'язані з такою значною залежністю від грошових переказів, і зобов'язалися підтримувати зусилля з розвитку економічних можливостей у країнах Центральної Азії, в яких спостерігаються високі темпи зовнішньої трудової міграції. Більшість цих зусиль мали дуже обмежений характер, оскільки втручання на рівні окремих проєктів навряд чи може нівелювати такі масштабні тенденції, оскільки ці міграційні потоки залежать від ширших соціально-економічних факторів, тісно пов'язаних із ситуацією в Росії. Підхід до управління міграцією в Центральній Азії, в основі якого лежать питання безпеки, не враховує прагнень дедалі більш глобалізованої молоді регіону, яка активно шукає можливості для професійного та освітнього розвитку за кордоном.

ЄС може і повинен активно прагнути розширювати свої програми в Центральній Азії, коли йдеться про освіту, культуру та вирішення конфліктів. У контексті зростання диверсифікації міграційних потоків з Центральної Азії держави-члени ЄС мають можливість залучати необхідних працівників для заповнення існуючих прогалин на ринку праці. Без офіційних двосторонніх трудових угод між державами Центральної Азії та ЄС приватні компанії та агентства зайнятості вже доставляють робітників із Центральної

Азії до Європи, але це часто відбувається без необхідних механізмів державного нагляду. В результаті фінська влада нещодавно депортувала 140 узбецьких будівельників за звинуваченням у використанні підроблених документів, що, на думку фінських роботодавців, загрожувало «паралізувати вітчизняний будівельний сектор». У Чехії вже працює кілька тисяч киргизьких трудових мігрантів, але можна зробити значно більше для сприяння мобільності робочої сили на двосторонньому рівні. Хоча Росія залишалася основною країною призначення для трудових мігрантів із Центральної Азії протягом останніх двох десятиліть, погіршення економічної ситуації в Росії у поєднанні зі значними зловживаннями щодо трудящих-мігрантів змусило мігрантів із Центральної Азії замислитися над роботою в таких місцях, як Південна Корея, Японія, країни Перської затоки та потенційно країни ЄС.

ЄС Центральну Азію тривалий час сприймав головним чином як транзитний регіон, враховуючи його близькість до Афганістану. Хоча побоювання масштабної транзитної міграції через Центральну Азію так і не матеріалізувалися, питання забезпечення безпечних кордонів з Афганістаном залишається головною метою зовнішньої політики ЄС у регіоні. Надзвичайно успішна Програма сприяння управлінню кордонами в Центральній Азії (ВОМСА), як уже наголошувалося, стала уособленням участі ЄС у регіоні. Хоча сприяння комплексному управлінню кордонами (КУГ) вважається основною місією «ВОМСА», серед політиків ЄС зростає розуміння того, що «ВОМСА» може відігравати лише порівняно невелику роль у забезпеченні безпеки кордонів з Афганістаном. Незважаючи на успіх проєкту «ВОМСА» та його позитивну репутацію серед країн Центральної Азії щодо безпеки кордонів, вплив починають набувати інші геополітичні гравці. Оскільки США вийшли з Центральної Азії та Афганістану, Китай і Російська Федерація вкладають

як фінансові, так і військові кошти в забезпечення безпеки південного кордону Центральної Азії з Афганістаном. Китай та Таджикистан вже уклали угоди, які дозволяють китайським прикордонникам самостійно патрулювати великі ділянки таджицько-афганського кордону. Оскільки так багато зовнішніх суб'єктів – Китай, Росія та, меншою мірою, США – змагаються за вплив у регіоні, для ЄС дуже важливо виділити себе як суб'єкт іншого типу, який більше акцентує увагу на захисті прав людини, підтримці громадянського суспільства та розширенні можливостей для молодих поколінь.

Важливо, щоб ЄС виконав свою обіцянку створити умови для розширення людських контактів між громадянами країн Центральної Азії та ЄС шляхом активної підтримки розвитку нових легальних каналів міграції та різних форм міжнародної мобільності, особливо щодо молодого населення Центральної Азії. Поліпшення мобільності між ЄС та Центральною Азією може бути життєво важливим інструментом політики поглиблення співпраці між двома регіонами. Такий підхід спричиняє необхідність розробки широкого портфелю заходів та стимулів у галузі мобільності, що враховують конкретні потреби держав-членів ЄС та окремих держав Центральної Азії. Так, для Казахстану це може передбачати діяльність з лібералізації візового режиму, тоді як в інших випадках держави-члени ЄС можуть відігравати активнішу роль у популяризації схем тимчасової трудової міграції між ЄС та Центральною Азією.

Щодо трудової міграції, то для ЄС важливо працювати у напрямі забезпечення законних каналів міграції, які будуть прозорими, доступними та захищеними від можливого шахрайства та зловживань. Хоча трудова міграція з Центральної Азії до ЄС все ще незначна, вона вже стала реальністю – кілька агенцій зайнятості з держав-членів ЄС перебувають у стадії підписання попередніх угод із державами Централь-

ної Азії. У цьому контексті важливо, щоб ЄС активно контролював відповідність цих форм мобільності робочої сили існуючим законам та правилам. Розробка чітких процедур вербування та найму трудових мігрантів із Центральної Азії не лише захистить майбутніх мігрантів, а й зміцнить репутацію ЄС як надійного партнера.

Вплив коронавірусної пандемії. На політику ЄС у сфері міграції на своїй території та за межами сильний вплив справила пандемія COVID-19, яка застала європейські країни, як і вся світову спільноту, зненацька. На момент початку пандемії, за даними Евростату, на 446.8 млн осіб, які проживали в ЄС-27, на 1 січня 2019 р. припадало 21.8 млн мігрантів (4.9 %). Крім того, 2.4 млн мігрантів із третіх країн в'їжджали до ЄС на роботу щорічно (2018 р.). І щороку близько 670 тис. мігрантів набували громадянство країн ЄС (2018 р.). Число неавторизованих мігрантів у ЄС станом на 2018 р. оцінювалося від 3 до 5 млн осіб. Особливе занепокоєння ЄС викликає стабільно високий і погано контрольований потік біженців і тих, хто шукає притулок з країн, що розвиваються. У 2014-2019 роках притулок або тимчасовий захист отримали у країнах ЄС понад 2 млн. осіб. Невипадково у трійці найважливіших проблем, які існували в ЄС на той момент, були названі міграція, тероризм та соціально-економічні проблеми.

На вебінарі Празького процесу, проведеного в травні 2020 року, були визначені такі прогнозовані наслідки COVID-19 на міграційні процеси в глобальному масштабі:

– станом на кінець квітня 2020 року 167 країн частково або повністю закрили кордони. У всьому світі 93% населення зазнали серйозних обмежень у мобільності;

– мігранти, які мають неврегульований правовий статус, зіштовхнулися з проблемою забезпечення медичною допомогою, особливо у великих містах;

– з метою зменшення залежності від глобального виробництва прискориться процес регіоналізації виробничих

ланцюжків. Деглобалізація знизить масштаби міжрегіональної трудової міграції;

– на тлі прийнятих обмежень зросте потреба у створенні механізмів організованого набору працівників. Ці механізми дозволять перенаправити робочу силу, що вивільнилася, з великих міст в аграрний сектор, що особливо актуально з початком сільськогосподарських робіт.

Таким чином, ситуація з COVID-19 вказала на необхідність вироблення нових підходів у сфері міграції на глобальному та регіональному рівні.

Нині можна виділити кілька основних напрямів політики країн ЄС у сфері міграції та безпеки в умовах COVID-19:

- Відновлення прикордонного контролю всередині ЄС.
- Заморожування міграції всередині ЄС, за його межами та з-за меж.
- Зміни процедури у видачі віз та документів.
- Зміни у процедурі та системі обробки даних та аплікацій тих, хто шукає притулок, системи повернення тих, хто шукає притулок (прийняття Пакту з міграції та притулку у вересні 2020 р.).
- Зміни у системі охорони кордонів та категоризація всіх країн у зв'язку з епідеміологічною обстановкою.
- Прийняття п'ятирічного плану інтеграції на 2021-2025 роки (грудень 2020 р.).
- Заходи щодо підтримки освітньої мобільності.

Розкол у баченні та застосуванні міграційної політики між країнами ЄС, що розпочався ще під час міграційної кризи 2015 року, продовжується і з приводу подолання наслідків COVID-19. Країни «наздоганяючого розвитку ЄС» або периферійного капіталізму (Вишеградська група 4) плюс Австрія та Південна Європа активно виступають проти міграційної політики Брюсселя. Між країнами ЄС немає консенсусу і є суперечності щодо системи вакцинації та контролю переміщень усередині ЄС, щодо нового Пакту з мігра-

ції та притулку (вересень 2020 р.), щодо заходів охорони кордонів та використання фінансових ресурсів на постковідну політику відновлення.

Разом з тим, з прийняттям Нового пакту ЄС про міграцію та притулок держави-члени ЄС просунулися з низки ключових питань. У другому кварталі 2021 року було прийнято першу Стратегію ЄС у галузі добровільного повернення та реінтеграції, а також дано старт ініціативам – Партнерству в галузі талантів та Новим можливостям для легальної трудової міграції.

Звичайно, наслідки пандемії, що несприятливо позначилися на міграційній ситуації в самому ЄС, обмежують його активність у таких регіонах, як ЦАР, у питаннях регулювання пересування мігрантів. Але інституційні зв'язки, що розширюються, налагоджені двосторонні відносини з країнами Центральної Азії дозволяють ЄС продовжувати впливати на контрольованість міграційної ситуації. Наприклад, у 2021 році ЄС профінансував програму створення кімнат «дружніх до дитини», яка була здійснена за допомогою ЮНІСЕФ. Програма спрямована на посилення системи ефективного захисту за допомогою послуг кейс-менеджменту – комплексної соціальної, психологічної та юридичної допомоги дітям, які перебувають у процесі міграції. Ці послуги гарантують дотримання інтересів дітей під час перебування в Казахстані. «Багато дітей у міграційних процесах стикаються із серйозними ризиками, особливо коли вони вирушають у дорогу поодиночці. Дуже важливо створити дружню атмосферу, і подібні «дружні кімнати» для дітей призначені для того, щоб показати дітям, що вони захищені, і що це безпечне місце для тимчасового перебування», – зазначив Посол ЄС у Казахстані Свен-Олов Карлссон, який брав участь у відкритті такої кімнати у столиці Казахстану Нур-Султані. У Казахстані програма охопила міста Нур-Султан, Алмати, Шимкент та Туркестанську область. Професійні послуги кейс-менеджменту

для дітей, зачеплених міграцією, були протестовані організаціями громадянського суспільства, такими, як ОФ «Казахстанське міжнародне бюро з прав людини та дотримання законності», ОФ «Джерельце» та ОФ «Правовий центр жіночих ініціатив «Сана Сезім» спільно з регіональними центрами підтримки дітей та адаптації. Понад 250 дітей уже скористалися послугами, наданими у вищезгаданих регіонах фахівцями, які пройшли підготовку у рамках програми.

Важливість управління міграцією за умов нестабільності в Афганістані. Вплив афганського фактора, що зростає, в міграційних процесах було враховано Євросоюзом, і це торкнулося сприяння управлінню кордонами як важливого інструменту контролю міграційними потоками. У квітні 2021 року Програма сприяння управлінню кордонами в Центральній Азії та Афганістані (ВОМСА) увійшла до своєї 10-ї фази. Ця довгострокова фінансована ЄС флагманська ініціатива, що охоплює п'ять країн Центральної Азії, розширила географію своєї діяльності на Афганістан. ВОМСА-10 спрямована на підвищення безпеки та стабільності у регіоні шляхом сприяння сталому економічному розвитку за допомогою інтегрованого управління кордонами. Поточна фаза також підтримуватиме транскордонну співпрацю та спрямована на поліпшення умов життя людей, які мешкають у прикордонних районах Центральної Азії. Загальний бюджет у 21 млн євро є безпрецедентним, що викликає великі очікування від ВОМСА-10 у найближчі п'ять років.

ЄС підписав Спільну декларацію про міграційне співробітництво (JDMC) з Афганістаном для сприяння депортації афганців, які не мають регулярного статусу, в квітні 2021 року. 31 серпня Рада ЄС прийняла заяву щодо ситуації в Афганістані, в якій пообіцяла, що посилить підтримку великої кількості біженців. Водночас у заяві йшлося, що «на основі уроків минулого» члени Євросоюзу діятимуть разом для «запобігання повторенню неконтрольованих великомасш-

табних незаконних міграційних потоків». Рада заявила також, що «зробить усе можливе, щоб ситуація в Афганістані не призвела до нових загроз безпеці для громадян ЄС». Подолавши розбіжності, у грудні 2021 року 15 держав-членів Європейського Союзу погодилися прийняти 40 тисяч афганських біженців на постійне проживання.

Глава європейської дипломатії Жозеп Боррель за підсумками неформальної зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС у вересні 2021 року заявив, що Брюссель має намір зміцнювати взаємодію із сусідами Афганістану, зокрема для «управління потоком людей» із цієї країни. У цьому ключі є можливим розширення участі ЄС в управлінні міграційними процесами в Центральній Азії, невід'ємною частиною якої є Афганістан.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Міграційні процеси в Євросоюзі: сучасні проблеми та виклики / за ред. О.Є. Трофімової. М.: ICЕМО РАН, 2019. 211 с.
2. Бістріна М.Г. Міграційна політика Європейського Союзу. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnaya-politika-evropeyskogo-soyuza/viewer>
3. Демографія та міграція Казахстану: виклик і можливості для країни. URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/demografiya-i-migratsiya-kazakhstana-vyzov-i-vozmozhnosti-dlya-strany/>
4. Внутрішня міграція молоді в Казахстані: на прикладі м. Алмати. URL: https://www.soros.kz/wpcontent/uploads/2013/02/internal_migration_of_young_people_in_kazakhstan.pdf
5. Оцінка факторів внутрішньої міграції у регіонах Казахстану. URL: <https://economy.kz/ru/Mnenija/id=47>
6. Розширений міграційний профіль Республіки Казахстан. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/kazakhstan_advanced-migration-profile-2014-2019-ua.pdf
7. Празький процес. URL: <https://www.pragueprocess.eu/ru/>

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. У чому полягають особливості міграційних процесів у Азії?
2. Яке місце займає Казахстан у регіональній системі міграційних процесів у ЦАР?
3. Яка тенденція у міграційних процесах простежується останнім часом у Казахстані?
4. Яким є бачення Європейського Союзу міграційних процесів у ЦАР?
5. Що таке Празький процес?
6. Що конкретно робить ЄС, щоб сприяти управлінню міграцією до ЦАР?
7. Які фактори впливають на позицію ЄС щодо міграції в ЦАР останнім часом?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Роль Казахстану у міграційних процесах в Азії.
2. Центральна Азія як буферна зона у забезпеченні європейської безпеки.
3. ВОМСА як дієвий інструмент сприяння управлінню міграцією до ЦАР.
4. Празький процес як інструмент управління міграцією.
5. Позиція та дії ЄС щодо актуальних питань міграційних процесів у ЦАР.
6. Вплив коронавірусної пандемії на дії ЄС щодо управління міграцією до ЦАР.
7. Важливість управління міграцією в ЦАР за умов нестабільності в Афганістані.

Тема 8

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА І ВИКЛИКИ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА: ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІВ

*А Ви думали, що Україна так просто? Україна – це супер.
Україна – це ексклюзив. По ній пройшли всі катки історії.
На ній відпрацьовані всі види випробувань.
Вона загартована найвищим гартom.
В умовах сучасного світу Україні немає ціни.
Ліна Костенко*

План

1. Об'єкт, предмет і завдання соціології армії в структурі соціологічного знання.
2. Соціологія війни: сутність та місце цього напрямку серед інших напрямів досліджень.
3. Соціологічні оцінки війни в Україні та настроїв щодо майбутнього.
4. Ситуація в Словаччині та ставлення її громадян до агресії РФ проти України.
5. Чи є альтернатива НАТО у свідомості українців? Рівень і тенденції підтримки серед українців вступу України до Європейського Союзу.
6. Оцінка ситуації в громадській думці за результатами грудневого 2022 року соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології.

При висвітленні теми здійснено спробу нового підходу до проблеми модернізації структури соціологічного знання в контексті нових глобальних трансформацій та змін внутрішньої політики в Україні, які спричинені повномасштабною агресією РФ. Збройні сили України демонструють небачений у XXI ст. героїзм народу у боротьбі проти північного агресора. Українці отримують безпрецедентну військову підтримку США і Британії, відчутну допомогу від понад 50 країн (формула Рамштайн), військово-політичну від країн Євросоюзу (окрім прихистку для мільйонів біженців), а також політичну від понад 140 країн світу (голосування в ООН та Європарламенті).

Війна і все те, що відбувається в Україні і навколо неї після початку повномасштабної агресії, змінило не лише менталітет української народу, але й усієї цивілізації, світовий порядок, світову політичну систему. І в цьому новому світі новим є вплив, роль і місце України.

З цих позицій здійснено спробу обґрунтувати місце і завдання в існуючій структурі соціологічного знання такого напрямку, як соціологія війни, яка зможе зайняти своє місце в числі інших напрямів досліджень, найперше таких, як соціологія армії, яку Ю.І. Яковенко та А.В. Гринчук назвали альтернативою військовій чи военній соціології [1]. З нашої точки зору кожний із названих напрямів соціології за нових обставин та за умови системного їх застосування може знайти свою «нішу» у дослідженні проблеми війни в існуючій структурі соціологічного знання, серед них і соціологія війни.

Актуальність проблеми **соціології війни** очевидна і динамічно зростатиме. Нині такі дослідження потребують системного підходу щодо осмислення причин, мотивів, приводів і рішень стосовно початку і причин агресії, ходу бойових дій, стратегії і тактики суб'єктів протистояння, здійснення військових операцій та їх наслідків, а також по-

ведінки усіх суб'єктів війни, зокрема ворога, політико-військового керівництва держави та регіонів, місця і ролі українського воїна і ЗСУ в цілому, волонтера, колаборанта, олігарха, корупціонера, зрадника, злодія та інших причетних.

Тема війни є надзвичайно багатоплановою, об'єктом дослідження багатьох гуманітарних, воєнних і не тільки наук, серед яких особливо виокремлюються сфери соціології і суспільних відносин. Вона є генератором формування нової суспільної свідомості, дзеркалом громадської думки, джерелом відповідей на багато назрілих питань, модернізації всього суспільного устрою, індикатором діяльності всіх суб'єктів української громади та позиціонування громадян усіх країн світу.

Отже, в контексті тлумачення напряму **Соціологія війни** (далі – СВ) звернемося до поняття **Військова соціологія** (далі – ВС) та особливостей їх застосування. Українські соціологи трактують ВС як таку галузь соціологічного знання, що забезпечуватиме дослідження і вирішення проблеми у військовій сфері, яких накопичилося чимало. Розвиватись активно ВС, як і соціологія армії, почалася від 2014 р. – після анексії Криму та окупації частини Донбасу. До початку повномасштабної війни в Україні ці напрями досліджували причини стрімкого зниження числа бажаючих нести службу в армії, престижу військового професійного працівника, падіння довіри суспільства та віри в армію, наявність нестатутних відносин і слабого соціального захисту військовослужбовців тощо. ВС вивчала проблеми армії, формувала поняття війни як однієї з форм відносин, розкривала її сутність. Але розвивається цей напрям з великими труднощами, оскільки його розвиток відбувається більшою мірою в стінах відомств і не є відкритим, тобто результати наукових досліджень не є доступними для соціологів. Станом на 2014р., на їх же думку, саме Україна (поряд з Сирією) стала країною, яка зробила найбільший внесок у погіршення сві-

тової ситуації зі збройних конфліктів [11]. Це обумовлює необхідність соціологічного аналізу війни та її наслідків, але у вітчизняній соціології відповідна традиція тільки починає формуватися та розвиватися. Досвід науковців ЛНУ ім. Тараса Шевченка та очевидців подій є особливо корисним. Зокрема, І. Кононов запропонував ідею концептуалізації подій на Донбасі весни 2014 р. як збій почуття громадянськості, названий ним «Луганським синдромом». А. Яковенко окреслив такі соціальні наслідки військового конфлікту, як втрата народної довіри, мілітаризація свідомості населення, зростання агресивності мешканців Донбасу і їх стигматизація та ін. Ними були представлені передумови конфлікту на Донбасі в громадській думці регіону, проаналізовано контактну і бар'єрну функції кордону в східному прикордонні України. Вивчається проблема соціальної адаптації внутрішніх переселенців з Криму і Донбасу. З'явилися дослідження учасників бойових дій, що ґрунтуються на аналізі глибинних інтерв'ю учасників незаконних збройних формувань окупованих районів Донецької та Луганської областей і добровольців українських військових формувань [11] та ін. У 2015 р. відбувся круглий стіл, на якому розглядалась проблема проведення соціологічних опитувань на окупованих територіях і в зоні АТО. Разом з тим, представники ЛНУ вважають, що часто матеріали того періоду, присвячені проблемі війни, носять описовий або ідеологічний характер. Це актуалізує вивчення теоретичного досвіду соціологічного співтовариства у цій царині. Таким чином, у сучасній соціології розрізняють «**соціологію війни**» і «**військову соціологію**». У військовій соціології досліджуються військові організації (структури, створені для координації діяльності, яка має на меті досягнення перемоги на полях битв) та військовики (службовці, основним заняттям яких є професійна кар'єра у Збройних силах, кваліфіковані професіонали, здатні оволодіти знаннями і на-

вичками, необхідними для вміння управляти процесами в рамках військової організації у мирний час і для участі в керівництві бойовими операціями).

Предмет військової соціології у загальному сенсі – зовнішні і внутрішні соціальні зв'язки людей, зайнятих у Збройних силах. Крім того, в цій галузі організоване насильство визнається в якості легітимного засобу досягнення соціальних цілей, тому аналіз системи взаємодії армії і громадянського суспільства – особлива тема військової соціології. Частіше ж за все досліджуються соціальні аспекти життя людини в Збройних силах, поведінка солдат в умовах бойових дій. Центральною проблемою вивчення поведінки людей безпосередньо в бойових умовах є моральний стан, підтримка боєздатності. Вивчаються такі форми девіантної поведінки, як невиконане зобов'язання, психоневрологічні зриви, умисне членушкодження, здача в полон, дезертирство та інші форми ескапізму. За більш сучасними підходами **предмет соціології війни** визначається як аналіз причин виникнення війни і умов підтримки або досягнення миру, а сама війна – як «конфлікт між політичними групами, особливо між суверенними державами, що ведеться за допомогою збройних сил значної величини протягом значного періоду часу» (К. Райт/ О. Wright). У ВС прийнято виділяти **предмет у широкому і вузькому сенсі**. У широкому сенсі предмет ВС являє собою закономірності розвитку воєнної сфери в мирний і воєнний час, діяльність військових організацій як соціального інституту та його взаємодію з суспільством, причини і наслідки воєн. У вузькому сенсі предмет ВС характеризується як система знань про військово-суспільні відносини, які існують у процесі діяльності і розвитку Збройних сил (далі – ЗС), тобто у вузькому сенсі ВС займається дослідженням законів та інструментів відносин між державами, соціальними групами, класами і відносинами всередині ЗС.

Об'єкт ВС у вузькому сенсі, на думку науковців – це ЗС, армія в цілому, а також їх підрозділи та інші одиниці ЗС. До числа об'єктів ВС відносять військово-суспільні відносини як інститут суспільних відносин, взагалі армію як інститут соціології, а також її вплив на інші сфери суспільного життя і, навпаки, вплив суспільного життя на діяльність і розвиток ЗС, характер взаємин військового інституту та інших інституцій громадянського суспільства. Об'єкт ВС розглядається ними на трьох рівнях.

На рівні загальної теорії ВС вивчає ставлення суспільства до війни і військових організацій. На рівні приватних військово-соціологічних теорій ВС вивчає проблеми функціонування і розвитку армії як соціального організму, а також її підрозділів та одиниць. На рівні конкретних військово-соціологічних досліджень ВС досліджує поведінку військових службовців, специфіку їх служби, свідомість військових, настрій та ін. Ці твердження дають підстави виділити теоретичний і емпіричний рівні розуміння об'єкта ВС. На теоретичному рівні ВС охоплює питання взаємодії ЗС і соціуму, війни і військових підрозділів з суспільними інституціями. На практичному рівні – займається збиранням і систематизацією фактів та відомостей про стан ЗС, анкетуванням, аналізом статистичних даних і т.д. Отже, на думку прихильників цього підходу, ВС є однією із галузей соціології, яка обіймається дослідженнями закономірностей функціонування і розвитку ЗС як соціального інституту як під час війни, так і в мирний час, а також вивчає взаємодію військової організації з іншими соціоінститутами, соціогрупами та індивідами всередині ЗС, соціальну сторону війни і збройних конфліктів. Також виокремлюють такі функції ВС: теоретико-пізнавальну, описово-діагностичну, прогностичну, світоглядну та інформаційно-аналітичну.

Соціологія війни – теоретично орієнтована галузь дослідження. Саме в її розвитку має потребу вітчизняна соціо-

логія для розуміння і передбачення впливу війни на головні складові суспільств: свого, союзників і ворожого. Стосовно поняття **соціології війни** (СВ), то воно значно ширше, за сутністю масштабніше, це майже те ж саме, що соціологія світу, світу всього людського існування, тільки навиворіт, світу в зміненому стані свідомості, світу, який з точки зору нинішньої війни збожеволів. Це соціологія всього, що відбувається нині на війні, і всього, що є війною в соціальному і людському вимірі. Так, люди тисячі років воювали, війна була звичайною справою, і гинути на війні сотнями тисяч і мільйонами людей теж ставало звичайним. Чого ж зараз ми так вражені й розгублені? І це перше соціологічне питання. Втім, вражені й розгублені не всі – і це ще одне соціологічне питання.

Словники визначають війну як форму організованої збройної боротьби між державами, націями та народами. Метою війн, як правило, є досягнення політичних цілей, і робиться це за допомогою нав'язування супротивникові своєї волі. Якщо йдеться про громадянську війну, противниками стають соціальні групи усередині держави. Ми бачимо, що соціальний аспект з'являється вже у самому визначенні того, що таке війна, і у відповідь на необхідність її наукового та соціального осмислення практично сформувалася спеціальна наукова дисципліна – ВС. Вона будується навколо вивчення питань функціонування та розвитку військової сфери суспільства. Однак стани війни, в які вступають країни та держави, підпорядковують собі все їх існування, ставлять проблему військової реальності всього суспільства, і тоді виникає запит до соціології – вивчати не лише військову структуру всередині суспільств і держав, а й війну як стан всього соціуму – як немирну, парадоксальну, патологічну соціальну реальність, яку потрібно детально описувати, аналізувати та пояснювати. Одне з центральних питань СВ – особливості нового етапу розвитку війн, пов'язаного з

глобалізацією, розвитком новітніх інформаційних технологій. Можна помітити, що якщо серед військових теоретиків початку 20-го ст. дискусії щодо нових форм війн фокусувались навколо використання нових технологічних розробок збройних сил, то останнім часом фокус зміщується на використання інформаційних технологій. У соціологічних концепціях сучасних війн ними акцентується зміна суб'єктів військових конфліктів та стратегії встановлення контролю. Таких концепцій та підходів до дослідження цієї проблеми є чимало, але жоден з авторів не абсолютизує відмінності сучасних і минулих війн, а використовує розрізнення аналітичних цілей. Вони не ставлять перед собою завдання описати історію таких підходів, як, зрештою, і вдаватися в сутність минулих досліджень військової соціології, а окреслюють ще деякі важливі аспекти сучасної проблематики СВ з метою чіткого уявлення про об'єкт і предмет аналізу сучасної соціології війни [11].

Якщо відштовхнутися від поняття класичної війни, а також традиційних війн, які мали на меті перекроювання кордонів після 1945 р., то згодом з'являються нові поняття, такі, як нові війни, які ще мають і інші назви: гібридні, комплексного ведення бойових дій, мультिवаріантні, проксі-війни тощо. В Україні військовий конфлікт на Донбасі прийнято було називати гібридною війною. З цього питання є консенсус вчених, політиків і практиків. Визначення війни як гібридної набуло офіційного визнання. Зокрема Верховна Рада України надала перелік ознак цієї війни. Основною формою реалізації воєнно-політичних інтересів РФ стосовно України, як показали останні роки до початку повномасштабного вторгнення, є гібридна війна, яка поєднує в собі елементи інформаційної, торговельної, газової війни, воєнної агресії, окупації, активізації криміналітету, тероризму, партизанської, диверсійної та громадянської війн [12]. При соціологічному аналізі «гібридна війна» роз-

глядається як певний соціальний проект, в якому визначально мають місце маніпулятивні соціальні технології, з використанням мирного населення. Наші науковці дають досить детальний і глибокий аналіз цієї проблематики на прикладі, як вони її називають, «дивної війни» на Донбасі [13], але ця війна велася до 24 лютого 2022 р. в умовах, коли сучасні національні держави існували у межах усталеної системи міждержавних відносин, закріплених певними домовленостями (наприклад Ялтинсько-Постдамська система, Будапештський меморандум) і умовно залежали від їх дотримання. Не дотримуватися певних правил було майже неможливо, хоча РФ спромоглася досягти певних політичних утворень на території інших суверенних держав пострадянського простору, які, до речі, мовчазно чи фактично підтримувалися Заходом, як у випадку Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, ЛНР, ДНР, зухвалих війн і на інших територіях, типу Сирії. Нині ситуація цілком змінилася після повномасштабного вторгнення РФ на територію України і окупації значної її частини, що є порушенням усіх існуючих міжнародних відносин, поправленням усіх можливих прав суверенних держав, соціальних спільнот та людини.

Отже, у дослідженні війни розрізняють, як ми зазначили вище, військову соціологію та соціологію війни. Військова соціологія вивчає зовнішні і внутрішні соціальні зв'язки людей, зайнятих у Збройних силах. Її теоретичною основою виступають теорії соціальної поведінки та людських стосунків. Вона емпірично орієнтована і часто обмежується військово-соціологічними дослідженнями, лишаючи осторонь теоретичні розробки. Соціологія війни – теоретично орієнтована галузь дослідження. Вона розглядається як найгостріша форма конфлікту, а природа її може пояснюватися з різних методологічних позицій. Позиція світо-системного підходу видається плідною для розуміння війни, військового конфлікту в Україні. Пояснення конфлікту на Донбасі треба

шукати не тільки у площині Донбас – Україна чи Україна – РФ, а у більш широкому контексті відносин центра і периферії. Одне з центральних питань сучасної соціології війни – еволюція війни, особливості нового етапу, пов'язаного з глобалізацією. Сучасні війни, в тому числі і війну на Донбасі, називають гібридними, в них визначну роль відіграють інформаційні технології і несилова робота з населенням. У цьому важливу роль відіграє політика ідентичностей. Наслідки просторових змін у країнах конфлікту соціологічними методами до цього часу не вивчаються, втім, вони стосуються ідентифікаційних практик, є одним із напрямів війни за уми. Війна фрагментувала простір країни. Це стосується як підконтрольних територій України, так і її непідконтрольних теренів. Формально країна лишається унітарною. Однак лінія розмежування є кордоном, який донині відсікає ОРДЛО від решти України. Простір Донбасу порізаний таким чином, що окремі практики виявилися пов'язаними, з одного боку, з різними фрагментами регіонального простору (підконтрольні – непідконтрольні території), а з іншого – з різними перспективними просторами (Україною або РФ). Нові кордони викликають нові життєві практики і практики ідентифікації по обидві лінії розмежування. Наскільки це відповідало офіційній політиці України стосовно Донбасу та плану подальшої інтеграції непідконтрольних територій до складу України – питання риторичне. Конфлікт у Донбасі набув затяжного характеру і знаходився в одному ряду з конфліктами у Придністров'ї, Нагірному Карабасі, Південній Осетії і Абхазії і т.п. Тобто зміни, викликані війною, будуть, на превеликий жаль, визначати життя України і особливо її Сходу найближчими роками, а у разі продовження теперішньої політики – десятиліттями [див. 11]. Нинішня масштабна війна ці процеси різко прискорила. Соціологічний її супровід має зробити вплив війни більш зрозумілим і передбачуваним. Для цього у вітчизняній соці-

ології має отримати розвиток як окремий напрям СВ, а дослідження просторового аспекту війни стати однією з важливих її складових.

Сьогодні ця проблема полягає в тому, що після майже 80 років мирного співіснування держав з різним соціально – політичним устроєм, суспільства яких вже звикли до думки, що війна не повинна бути способом вирішення політичних проблем, у самому центрі Європи знову виникла велика війна. Офіційна позиція агресора – називати цю війну спеціальною військовою операцією (далі – СВО). Але відколи їй вчинився такий неймовірно героїчний опір українців, коли протистоїть їй спроможна сила, то це не може бути «операцією», тому що, згідно із словниковими визначеннями, поточні події є саме боротьбою держав за свої політичні цілі. Це стверджують і прогресивні соціологи РФ, які досліджують цю проблематику, вони є і прагнуть співпрацювати з українськими та європейськими науковцями. Частково це їм вдається. Вони ж і пишуть, що російське суспільство не одностайне у ставленні до СВО, але все ж таки чи не більша частина населення країни, здається, цілком спокійна і не бачить нічого поганого в тому, що їхня країна воює («це ж з ворогами, – це так природно»), що ворогом виявилася колишня братська країна («там засіли нацисти, не дають жити російським людям, ми повинні їх захистити»), що в обох країнах гинуть люди («шкода, звичайно, а що ви хочете – на війні як на війні»), що сотні тисяч громадян тікають із Росії, відмовляючись вважати себе її частиною («так це зрадники Батьківщини, не патріоти, нехай не повертаються, ми їх не любимо»). Отже, визначимо проблеми, які частково уже вивчає і мала б ґрунтовно досліджувати СВ.

Серед них такі трагічні наслідки війни, як міграція і гірка доля вітчизняної демографії, сімейні драми, зруйновані дружби, почуття відчуження з близькими та рідними людьми. Це ще один шар драми, що перетворює соціальну ткани-

ну на діряве полотно. З одного боку, для українців війна – це героїзм воїнів і взаємопідтримка суспільства, яка викликає подив і захоплення світу, підвищена соціальна щільність та відповідальність громад і монолітна етнідентичність, яку принесла війна, а з іншого – глибока трагічність їхніх дол та родин. Для країни – агресора сама соціальність зникає у цих множинних розривах. Але і це ще не вся картина їхньої соціальної деформації, логіка якої – подальший розпад заasad і регулятивних механізмів суспільства, які скріплюють соціум, правил, норм, моралі, втрата більш/менш загальноприйнятих цінностей і в цілому репрезентації реальності у свідомості суспільства. Нашим науковцям доведеться ці проблемами вивчати, бо від сусідства з таким рівнем свідомості, де суспільство давно почало прискорено деградувати, з т.з. *пошкодженнями нормальності (аномальності)*, нам нікуди не дітися, більше того, доведеться відбудовувати транскордонне співжиття, доводити утвердженням демократичних цінностей та гідним способом життя нашу європейськість. Це також проблема (і предмет) СВ, але уже її наслідків та майбутнього. Вже сьогодні є науковці, які досліджують процеси соціуму агресора, попереджають про них їх країну, яка є актором агресії і яка не розуміє руйнівних соціальних наслідків для неї ж самої.

Так, соціологи Вільного університету провели дослідження проблеми *«Соціологія війни. Війна як соціальна та ментальна катастрофа»*, яке завершили у безпечні та опублікували в квітні 2022 року (Див. <https://freemoscowuniversity.pubpub.org/palladium-3?fbclid=IwAR1R2tKxJvoPYtWPQHaQWF6FGTzsFu8jM5G4lvUy2JYbY5FcgM6rNB9H5xE>). Вони дають свій висновок «сакраментального опитування» про те, що стосовно колективної провини і колективної відповідальності росіян за трагедію України треба ці б поняття розмежовувати, і вважають, що вина може бути лише індивідуальною, і кожен винний у злочині має бути покараний, *але*

відповідальність, може, і є в нашій ситуації колективною – через причетність до тієї культури, яка виховала агресивність і мілітаризм, що впливли на поверхню масової свідомості країни. Адже навіть великі культурні діячі називають СВО природним і надихаючим станом суспільства, що сприяє його самоствердженню. І задаємось питанням, що ж це за культура така, яка захоплено дивиться на жахи, породжені спецоперацією війни?

Потрібна узагальнююча наукова картина, потреба в ній величезна, і, можливо, саме СВ зможе інтегрувати необхідну безліч різних підходів, тому що пояснити і зрозуміти потрібно не лише їхнє суспільство, а й власне саме суспільство військової реальності з його культурою як його особливий стан, – роблять висновки названі соціологи. Нарешті, за їхніми висновками на боці України – *людська особистість та суб'єктність*, а на боці Росії – *фактично латентний комплекс соціальної неповноцінності*. Соціологи знають, що особистість народжується у практиках. Високий статус особистості – у практиках високого статусу людини в державі, в іншому соціальному та правовому устрої суспільства, яке є в РФ – майже зруйноване. Відомо й таке, що, окрім прийняття СВО, у ньому так само статистично значуще присуття і позиція її неприйняття, є тисячі людей, які виїхали з країни через небажання військову спецоперацію підтримати і побоюючись її наслідків, і тисячі інших, які залишилися, хоча теж її не підтримують. Дослідники знають також, що після початку СВО в Україні росіяни почали проводити більше часу на інтернет-ресурсах новин, доповнюючи ними телевізійні новини: наприкінці лютого-2022 аудиторія новин в інтернеті зросла вдвічі порівняно зі значеннями початку року. Потім був спад, але у квітні населення РФ продовжувало витрачати на новини в інтернеті більше часу, ніж на початку року; за даними ІА ТАРС, кількість користувачів VPN – сервісами з початку 2022 року зросла в 53,5 разу. І при цьому

цифри підтримки /непідтримки не змінюються? Явище, що вимагає поглибленого вивчення, вважають виконавці проекту. Вони дійшли загального судження про підсумки дослідження цього дивного і страшного об'єкта – війни як СВО. Під однією обкладинкою тут зішлись роботи представників різних проектів у галузі соціології, але потрібні зусилля експертів та інших галузей знання – політологів, психологів, юристів, культурологів, антропологів, науковців зі сфери когнітивної науки, навіть нейрофізіології. Об'єднання зусиль усіх наук, що знаходять свій предмет дослідження у війні та військовій реальності суспільства, – знамення часу, тому що пояснити їх засобами лише якоїсь однієї галузі знання не є можливим. Цього вимагає й адресат таких досліджень – сучасна людина. Бути сьогодні сучасною людиною означає долати межі багатьох професійних монополій – медичних, педагогічних, політичних, економічних, правових – і тепер військових. Дисциплінарно розгалужена наука далеко просунулась у пізнанні людини і суспільства, здобувши глибокі, але часом вузькоспеціалізовані знання про різноманітні прояви людської природи та природи суспільства.

Для публікацій результатів досліджень цієї групи із РФ необхідна була надійна інфраструктура та канал. Ним став ExtremeScan, – міжнародне некомерційне неурядове співробітництво незалежних дослідників та науковців, які вважали своєю місією надавати неупереджені дані про проблеми, погляди та тенденції у суспільствах України, Росії та Білорусі та можливих інших країн у військовій зоні. Ними проведено шість хвиль дослідження методом телефонних опитувань зі стандартною вибіркою не менше 1600 інтерв'ю в кожній хвилі, що репрезентує доросле населення Росії, та кілька хвиль проектів «Афіна» та «Досліди» з аналогічною методологією, власними дослідницькими інструментами. Ось такі підходи в СВ, які автономно і ризиковано працюють

у РФ. Додамо, що надавати неупереджені дані про проблеми, погляди та тенденції треба не лише стосовно суспільств України, Росії та Білорусі, а й інших країн, найперше – наших сусідів – Словаччини, Болгарії, Угорщини, Балканських країн, де ситуація надто непроста [2 – 8], а ще бажано порівняно із вивченням таких проблем в інших, найперше країнах Західної Європи, в яких підтримка України уже вища, ніж в окремих наших сусідів.

Наприклад, як люди відповіли на цю нову реальність у Словаччині? Після військової агресії Росії проти України в рейтингу загрозливих проблем словацького суспільства відбулися радикальні зміни. Згідно з висновками їх досліджень, зокрема зі страхом війни з початком агресії були пов'язані страхи недостатньої медичної допомоги, збройного конфлікту в Словаччині, спалаху третьої світової війни. Під впливом нових загроз та викликів, пов'язаних з війною та економічною кризою, занепокоєння щодо пандемії відійшли на другий план. Більшість респондентів не приходили до занепокоєння саме щодо приходу хвилі біженців, майже такою ж мірою, як і занепокоєння щодо популярності екстремістських та антисистемних сил у Словаччині. Присутність екстремістів у суспільстві вже була підкреслена під час пандемії, проте після спалаху російської агресії та наступної хвилі біженців страх від пандемії відійшов на другий, а ставлення до біженців на перший план. Зараз у ставленні до конкретних людей, біженців із сусідньої держави, особливо жінок та дітей, відбулися цілком позитивні зміни. Уже в березні-квітні майже 86% опитаних висловилися за надання допомоги біженцям, а також не проти сталого сусідства з ними [7]. І цілком зрозумілими є ціннісні орієнтири, які визначилися під час міжнародного соціологічного дослідження, зокрема серед студентської молоді, щодо міграції та інших глобальних викликів, проведене у грудні 2021 року напередодні російсько-української війни [9].

Вважаємо за доцільне дати короткий огляд останніх досліджень українських соціологів щодо ціннісних орієнтацій, самопочуття та уподобань [9 – 10], а також про те, які проблеми хвилюють наших громадян. Цитування досить розлоге, але матеріал цікавий і того заслуговує.

Отже, **загальні висновки** щодо порушених вище проблем. Так, за результатами опитування у макрорегіонах України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» з 13 по 21 грудня 2022 року, основною подією 2022 року для 79% українців став початок повномасштабної війни в Україні, а для 38% респондентів і основною світовою подією року. 9% опитаних основною політичною подією у світі визначили те, що інші країни згуртувалися задля допомоги Україні. У 2022 році 30% українців найбільше надихали та мотивували пережити цей складний рік їхні рідні та кохані люди. Для 14% головною рольовою моделлю незламності стали ЗСУ, 11% громадян надихала надія на перемогу України у війні, а стільки ж (11%), що проживати цей рік вони були змушені самі на самі з проблемами та труднощами. Наприкінці 2022 року українці йдуть з надією у краще власне майбутнє (54%) та майбутнє країни (60%), хоча найчастіше відчували, окрім надії, оптимізм (36%) та тривогу (33%). У той же час у майбутнє держави українці дивляться переважно з оптимізмом (40%) та упевненістю (27%). У порівнянні з серпневим, думаючи про майбутнє країни, респонденти почали рідше відчувати надію (-5%), але зросла впевненість (+3%), відчутно знизилася тривога (-7%) та страх (-4%). Абсолютна більшість (74%) населення України підтримує рішення Президента України про накладення санкцій на вище духовенство УПЦ МП, з них 54% безпелляційно підтримують це рішення, 12% проти і ще 14% українців не визначилися. Найменша підтримка санкцій серед мешканців Півдня (34%) та серед парафіян самої ж УПЦ МП (30%), а серед інших християн, зокрема православних, та

атеїстів – вище 60%. Найбільшу підтримку санкцій виявляють парафіяни ПЦУ – 88%. Це перше.

Друге. 93% українців вірять у перемогу України у війні, серед них 39% вважає, що перемога настане до літа 2023 року, 22% – через 1-2 роки, а ще 20% – що її можна досягти найближчими місяцями. Переважна більшість українців (54%) вбачає перемогу у вигнанні російських військ з усієї території України та відновленні кордонів станом на січень 2014 року. 22% вважають, що на цьому не можна зупинитися і домагатися повного знищення російської армії та розпаду РФ зсередини. Поступитися певними частинами окупованих територій в обмін на припинення бойових дій і вважати це перемогою готові 18% опитаних, із них 8% готові поступитися лише АР Крим, а 6% – територіями, окупованими до 23 лютого 2022 року, і 3% – усіма територіями, які станом на сьогодні окуповані армією РФ. Припинити війну, навіть якщо ворог втримається на територіях, окупованих після 24 лютого 2022 року, готові 7% населення західних та південних областей України, 62% опитаних вважають, що війна може припинитися лише у разі перемоги. 26% респондентів готові піти на поступки РФ, якщо це допоможе досягти миру. Порівняно з жовтнем частка українців, які вважають неприйнятними будь-які поступки РФ, зросла на 4%. Найбільшу готовність йти на поступки продемонстрували мешканці Півдня (35%) та Сходу (39%). Із них 16% на Півдні та 12% на Сході вважають, що заради миру варто йти на будь-які компроміси. Більшість українців (60%) вважає, що переговори про мир з Росією неможливі навіть заради врятування життів, бо РФ однаково не дотримується домовленостей. Думку про те, що заради збереження життя наших військових, цивільних, полонених та депортованих варто вести переговори з Росією про припинення війни, поділяють 23%, а 17% опитаних не визначилися. Найважливішою воєнною подією року для 39% українців стала оборо-

на Маріуполя, 37% – звільнення Херсона. Для решти 33% – звільнення Чернігівської, Київської та Сумської областей.

Третє. Щодо запитання **«Чи є альтернатива НАТО у свідомості українців»** 49% опитаних вважають вступ до НАТО найкращим гарантом безпеки України. 9% – надійніше б укласти угоду про стратегічну оборону з декількома країнами, за винятком США, а 7%, що угоду про стратегічну оборону варто укладати винятково із США. 17% українців переконані, що найкращим гарантом безпеки України може стати лише сама Україна, шляхом розвитку власних ЗСУ, а 9% надалі підтримують позаблоковий статус України з міжнародними безпековими гарантіями. Стосовно вступу України до НАТО, то думки українців розділилися. 1/4 вважає, що Україна зможе стати повноправним членом НАТО одразу після перемоги у війні. Стільки ж – що, окрім перемоги, Україні ще доведеться реалізувати необхідні для вступу реформи. 19% вірить, що Україну візьмуть до НАТО ще до закінчення війни, а 16% – взагалі не дуже вірять в те, що Україна коли-небудь увійде до НАТО. Абсолютна більшість українців вважає, що військово-політичне керівництво країни має продовжувати війну навіть якщо допомога з боку західних держав зменшиться чи припиниться повністю. 15% – що краще було б за таких умов спробувати заморозити конфлікт, але не приймати умови РФ. 11% опитаних погодилися, що в такому разі керівництву країни варто почати переговори з РФ і бути готовими йти на поступки заради досягнення миру.

4. Рекордна частка українців підтримує вступ України до ЄС – 79%. Порівняно з груднем 2021 року частка громадян, які виступають за членство України в ЄС, зросла на 24%. Частка тих, хто проти, впала на 27%. Хоча 28% вважають, що Україна все одно не стане повноцінним членом ЄС: їй або запропонують альтернативний статус (16%), або Україна так і залишиться на віки вічні у статусі кандидата (12%).

60% українців вважають, що наша влада повинна виконувати всі вимоги європейських інституцій, якщо це зможе прискорити вступ України до ЄС. Українці очікують від ЄС насамперед кроків, спрямованих на: покарання та ізоляцію РФ за військову агресію (35%), підтримку економіки України (23%), допомогу з відновлення енергетичної інфраструктури (18%) та підтримку в деолігархізації та боротьбі з корупцією (13%). Лише 3% вважають, що ЄС насамперед повинна допомогти біженцям. (Див. Підсумки-2022: Під синьо-жовтим прапором свободи! <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2022-pid-sino-zhovtim-praporom-svobodi?fbclid=IwAR19TtjATp-WOB3IA dpdtdNwR8pHmL4zmFLONDaXed453ZBRSMoZW5oCmXY>).

5. В інтерв'ю РБК-Україна (Див. <https://www.rbc.ua/rus/news/volodimir-paniotto-aneksiyi-krimu-80-90-ukrayintsiv-1672408207.html?fbclid=IwAR1v1zUvT442bE9Glir96CYT5WNJ7oProx-p3WZBwFfQjDeSt3ZsMwcYETo>) генеральний директор КМІС Володимир Паніотто розповів, що з початком війни найбільший інтерес серед соціологічних досліджень привертають не політичні опитування, як це було раніше (щодо виборів і т.ін.). Фокус уваги перемістився на власні переживання, ставлення до війни, бачення її завершення, зокрема як змінилась Україна та українці протягом 2022 року. Соціолог розповідає про різкі зміни настроїв нашого населення у зв'язку з колосальними труднощами, втратами загиблих, мільйонами біженців.

Професор В.Паніотто висвітлює і проблемні питання, які дуже непокоять українців і світ, зокрема ризик виникнення нових протиріч і нової соціальної диференціації громадян України за поведінкою під час війни і зусиллями із захисту України, які можуть підірвати єдність і згуртованість суспільства, яка зараз є як ніколи високою. Це і ставлення до біженців (хоча переважна більшість – 83-90% їх розуміють і не засуджують, але решти для створення конфліктних ситуацій вистачить), до тих, хто залишився на

окупованих територіях, ймовірність нових хвиль еміграції тощо. Як сказав 27 грудня 2021 року в своєму інтерв'ю директор Інституту соціології НАН України Євген Головаха, що ми були пострадянським суспільством, а зараз будемо повоєнним. (Див. https://kp.ua/ua/life/a661742-sotsioloh-jevhen-holovakha-mi-buli-postradjanskim-suspilstvom-a-stanemo-povoennim?fbclid=IwAR2iRLdQXHIyqhGAJ3gaDUU17t4c-vNc_E052BNHFLIndoB3KhKHC0N3Kdw).

Стосовно впливу агресії на процеси міграції і демографії, воєнно-оборонну, соціально-економічну сферу, міжнародні відносини, суспільну свідомість громадян України та на багато інших процесів, відзначимо головне, адже трансформації тут відбулися радикальні, – вони у першу чергу є об'єктом дослідження соціології як науки загалом, так і соціології війни зокрема. Зупинимось на окремих чинниках змін.

1. Стосовно впливу війни на процеси міграції і демографії наведемо деякі дані, про які йшлося в попередніх розділах посібника, але які за обставин уже зазнали швидких змін: станом на 14 жовтня 2022 року 14 млн 373 тисячі 407 українців – переважно жінки та діти – залишили свої будинки, рятуючись від жахів війни. Це результат здійснюваної агресором і насильницької депортації дорослого населення та дітей України на територію злочинницької РФ.

Нагадаємо, що тимчасова міграція – це повсякденне і повсюдне явище, корисне і неоднозначне одночасно, яка несе у собі небезпечні виклики і загрози, а тому треба чітко розрізнити широкий спектр існуючих питань, які вимагають, щоб новий інструментарій створювався і застосовувався політиками, чиновниками, інтелектуальною елітою, міграційними службами, громадськими організаціями, дослідниками та іншими зацікавленими сторонами в цій галузі.

Адже раціональні, послідовні, ефективні і гуманні рішення повинні обговорюватися, створюватися, приймати-

ся, відтак впроваджуватися в усі складові управління міграцією-імміграцією: це і кордон, трудова міграція, притулок, інтеграція, натуралізація і повернення, політика, правові норми, інститути, а також розвиток якісного інформаційного середовища для усіх причетних осіб. Ми додали би ще вагомий вплив на економіку і демографію, а також транснаціоналізм, як наслідок змішування культур. Цей підхід, на думку низки вітчизняних та європейських авторів, з якою ми згодні, по-перше, добре зарекомендував себе в ході підготовки Глобального договору під егідою ООН про безпечну, упорядковану та регулярну міграцію в якості першого універсального інструменту, який охоплює всі аспекти міжнародної міграції цілісно та всеохоплююче, хоча і сприйнятий у країнах ЄС досить неоднозначно.

Рис. 8.1. Кількість біженців, які покинули свої будинки з початку війни

Моделі міжнародної міграції засновані на необхідності відображати неоднорідну сутність міграції, а також інформувати, порівнювати й оцінювати накопичений до цього часу досвід у різних географічних і соціальних вимірах. І, незважаючи на те, що міжнародна міграція є глобальною у взаємопов'язаному світі, вона, як і раніше, надає хороші можливості для зіставлення та оцінки різних видів практики, політики і підходів на рівні Євросоюзу, національному, регіональному та місцевому рівнях.

З огляду на існуючу надто складну міграційну ситуацію в Україні, можливість дослідження для нашої держави цієї проблематики актуалізується і тим, що з урахуванням європейського досвіду ми прагнемо подавати ретроспективний аналіз міграційних процесів в Україні та в різних регіонах країни, висвітлювати досвід Європейського Союзу у сфері інтеграції, інтеграційні процеси іммігрантів і пов'язану з цим колективну політику країн ЄС і в окремих країнах поза Європою, роздуми про деякі аспекти та підходи до міграції, зокрема у Словаччині, Польщі, Чехії та Румунії, імміграційну політику в Канаді, Великобританії, досвід громадських інститутів, які орієнтовані на користувача та інформаційних брокерів і волонтерів для мігрантів, а також деякі зауваження щодо т.зв. міграційного плану Сороса.

Нині міграційна проблематика в ЄС надзвичайно ускладнена через розв'язану Росією війну проти України, яка спричинила нову, небачену дотепер глобальну міграційну кризу, внаслідок якої мільйони українських біженців знайшли притулок у країнах Європи або переселилися в західні регіони країни. Тому вивчення досвіду країн ЄС є актуальним для усього пострадянського простору як у прикладному, так і науковому аспекті. В Україні тема міграції загострилася як ніколи раніше, ще з 2014 року, після анексії Росією Криму і початку її агресії на Донбасі, відтак вторгнення 24 лютого 2022 року спричинило масштабні переселення громадян, активізувало

зовнішню міграцію, що привело до її неконтрольованості та необхідності реалізації нової міграційної політики України, країн ЄС та Євросоюзу в цілому. Ця проблема актуалізується й тим, що в усіх країнах ЄС, за винятком Норвегії, Німеччини та Польщі, ми спостерігаємо тенденцію більш жорстких заходів, що ускладнюють міграційну політику щодо біженців із України та їх соціального захисту.

2. Спробуємо з'ясувати, як змінила українське суспільство війна, як відіб'ється на країні демографічна криза, від вирішення яких проблем залежить майбутнє України. З цією метою коротко коментуємо та викладемо посилення на позиції вітчизняних соціологів і демографів. На загальнонаціональному рівні названа проблематика досліджується кількома професійними соціологічними групами. Доктор психологічних наук, директор дослідницької лабораторії «Рейтинг Лаб» Маріанна Ткалич підкреслює, як змінились українці за часів війни і на які подальші зміни треба чекати у майбутньому:

- зростає впевненість суспільства в тому, що країна рухається в правильному напрямі, майже 90% українців підтримують українську владу та її дії і впевненість (92%) у перемозі ЗСУ. З кожним днем війни ця впевненість зростає і завдяки зовнішній загрозі відбулося гуртування країни з принципових питань, зокрема щодо агресора та міжнародних інституцій, чи повинні ми повертати Крим та окуповану частину Донбасу;
- доволі сильно зросла підтримка вступу України в ЄС і НАТО [14].

Цікавою є точка зору іншої психологині щодо тривоги та дистресу, тобто стану, коли людина не здатна повністю адаптуватися до стресових ситуацій і спричинених ними наслідків та що можна зробити. [Див. Як зберігати спокій у неспокійні часи. <https://psychologie.cz/ukr/keep-calm-and-love-ukraine/>] Прогноз: можна стверджувати, що після війни ця проблема

торкнеться мільйонів наших громадян, які потребуватимуть професійної допомоги і підтримки, й не лише психологів.

3. Стосовно демографії, то відома український демограф професор Елла Лібанова наголошує, що війна й евакуація скоротять населення України і впевнена, що на повоєнний бебі-бум розраховувати не варто. Адже на той час в Україні загинуло щонайменше 4 тис. цивільних, близько 5 млн рятувались від смерті за кордоном, частина цих людей вже не повернеться додому. Отже, у купі із довоєнним спадом народжуваності, міграцією молодих кадрів та старінням нації на Україну очікує нова демографічна яма, що в перспективі підірве ринок праці та спричинить дефіцит бюджету. Проте найбільші втрати зараз пов'язані передусім з міграцією (див. https://t.me/uzhgorod_today/17361). Разом з тим, експерти пишуть і говорять про те, що українці – нація, що стоїть на межі вимирання через власне ж небажання народжуватися і жити! Війна не головна причина. Суть її криється у закономірностях репродуктивності населення (див. <http://hai-nyzhnyk.in.ua/.../2019doc-ukrainian-national...>).

Додамо, що не менш драматична демографічна ситуація наявна і в країні-агресорці: збільшується смертність, щорічно зменшується в середньому на 1 млн кількість працездатного населення, як і загальна чисельність; нестача робочих рук, зростає еміграція, інвалідність, спадає продуктивний вік народжуваності. У жовтні 2022 року народжуваність в РФ впала на 11% порівняно з жовтнем 2021 року. Спад населення від початку цього року – уже 500 тис. чол.

4. Директор Інституту соціології НАН України Євген Головаха наголошує, що за час війни українське суспільство змінилося більше, ніж за 30 років незалежності. На його думку, йдеться про тектонічні зміни, що відбулися із українським суспільством через війну, яка об'єднала українське суспільство проти ворога та поліпшила ставлення українців і до своєї держави [16].

Табл. 8.1.

Реагування на біженців в окремих країнах, осіб

Країна	Дата даних	Біженці з України, зареєстровані для тимчас. захисту або аналогіч нац. схем захисту	В країні зафіксовано біженців з України	Переходи кордону з України	Переходи кордону до України
Болгарія	13.12.2022	148 451	51 140	не застосов.	не застосовується
Чеська Республіка	01.01.2023	475 030	476 025	не застосов.	не застосовується
Угорщина	01.01.2023	33 316	33 316	2 007 706	дані недоступні
Польща	01.01.2023	1 553 707	1 553 707	8 683 718	6 585 535
Республіка Молдова	01.01.2023	не застосов-ся	102 103	739 438	371 718
Румунія	01.01.2023	103 825	106 786	1 770 992	1 416 215
Словаччина	01.01.2023	104 959	105 205	1 068 828	807 211
Усього		2 419 288	2 428 282	14 270 682	9 180 679

5. Вище ми подали цікаві думки Володимира Паніотто, гендиректора Київського міжнародного інституту соціології (KMIC) щодо підсумків 2022 року, та того, якими будуть точки зору українців на політику й життя після війни. Рекомендуємо для ознайомлення надзвичайно актуальне опитування, проведене 4-27 грудня 2022 року стосовно мови [17] та щодо наявності в суспільстві наративу розколу, адже проти України постійно з високою інтенсивністю продовжується інформаційна війна і спроба насадження проросійських наративів серед населення [18].

6. Щодо впливу війни на соціально-економічну ситуацію в Україні, то ВПК України було практично знищено, наразі в цих умовах він відновлюється, але РФ може воювати ще дуже довго, прагне цього, в неї величезна територія і величезний ресурсний запас. Експорт російської нафти став найнижчим, Мінекономіки ФРН і ЄС (крім Угорщини) заявили, що не будуть купувати роснафту у 2023 році, наразі нарощується імпорт із Казахстану та інших постачальників. Підтримка Палатою представників США оборонного бюджету для України надає впевненості нашим ЗСУ і народу. Світовій економіці загрожує найважчий рік за останні три десятиліття, оскільки енергетичні потрясіння, викликані війною в Україні, продовжують даватися знати. Економіст Скотт Джонсон прогнозує зростання економіки лише на 2,4% у 2023 році. Це менше, ніж 3,2% у цьому і є найнижчим показником від 1993р., без кризових 2009 та 2020 років, що позначатиметься і на українській економіці.

7. Короткий соціолого-дипломатичний аналіз міжнародної політики України під час війни. З нашої точки зору та на підставі аналізу найбільш ефективними, сміливими та рішучими під час війни стали такі кроки української влади: виступи Президента України Володимира Зеленського перед парламентарями багатьох країн світу; подання заявки щодо вступу України в НАТО. Сутність в пропозиції

про надання гарантій Україні на період розгляду заявки в НАТО. Не 2-й «Будапешт», а саме міжнародних, юридичних зобов'язуючих (з ратифікаціями в парламентах). Конкретні пункти, в яких прописані обов'язки країн, логістика, фінанси і часові рамки на кшталт 5-ї статті НАТО, зокрема військово-промислові корпорації країн НАТО подорожчали за рік на 22%, де мали б себе знайти і українські; отримання статусу кандидата до вступу в ЄС; візити Президента України Володимира Зеленського у США та Британію. Підтримка Палатою представників США оборонного бюджету-2023 для України; ЄС схвалив 10-й пакет санкцій. Під новий удар підпадають Білорусь та Іран. Також включені санкції проти атомної галузі РФ; офіційна відмова влади КНР від підтримки РФ у війні проти України.

Щодо проблем, то їх на теренах союзників України, найперше в країнах ЄС, є чимало. На прикладі Болгарії можна переконатися в існуючих проблемах низки цих країн, особливо молодих членів ЄС, де «рука Кремля» надто помітна. Так, лише 46% громадян Болгарії вважають, що Росія несе повну відповідальність за війну. В інших державах ЄС таку думку розділяють 88%. Про це свідчать результати опитування громадської думки, представлені 19 грудня 2023 р. Єврокомісією. Відповідно лише 44% болгар підтримують санкції, запроваджені ЄС проти Росії через війну в Україні, тоді як у решті ЄС цей показник дорівнює 80%. У Болгарії 24% громадян повністю схвалюють санкції (55% в ЄС) і 20% схильні схвалювати (25% в ЄС). Європейську фінансову підтримку Україні схвалюють 55% болгарських респондентів і 80% в інших країнах ЄС. На думку 85% громадян ЄС і 63% болгар, ЄС повинен якнайшвидше зменшити свою залежність від російського газу та нафти. 33% болгар і 66% мешканців решти країн ЄС схвалюють заборону мовлення державних російських ЗМІ в ЄС. Близько 30% болгар схвалюють фінансування закупівлі та постачання військової техніки в Україну – це вдвічі менше (60%), ніж у ЄС. Надання

гуманітарної допомоги людям, які постраждали від війни, на думку абсолютної більшості болгар (90%), як і європейців (93%), є правильним. На думку 89% в ЄС і 76% респондентів у Болгарії, Європа повинна привітно ставитися до людей, які тікають від війни. Симпатію до України відчують 73% болгар і 89% громадян ЄС. 48% мешканців Болгарії і 71% інших держав ЄС вважають, що Україна є частиною європейської родини.

8. Цікавими є й експертні підсумки 2022 року (<https://t.me/uiaamp/3507>):

I. Хід війни. 1. Перша фаза війни: російське вторгнення (24 лютого – до квітня 2022 р.). 2. Друга фаза війни: відведення російських військ з-під Києва та наступ на Донбасі (квітень – початок вересня 2022 р.). 3. Третя фаза війни: контрнаступ ЗСУ та звільнення Харківської області та Херсона (вересень – листопад 2022 р.). 4. Четверта фаза війни: стабілізація лінії фронту, боротьба за військову ініціативу (від середини листопада 2022 р.).

II. Переговорний процес. 1. Мінсько-Стамбульський формат (з 24 лютого – квітень 2022 р.). 2. Зупинення переговорного процесу та анексія захоплених РФ територій (квітень – кінець вересня 2022 р.). 3. Переговорні ультиматуми (жовтень 2022 р. і досі).

III. Внутрішня ситуація в Україні. Внутрішня політика: 1. Максимальна консолідація суспільства (24 лютого – червень 2022 р.). 2. Кадрове переформатування (червень – жовтень 2022 р. та лютий 2023 р.). 3. Посилення президентської вертикалі влади (жовтень 2022 р. і досі). Економічна ситуація: початковий шок (24 лютого–квітень); стабілізація після відступу російських військ з-під Києва (квітень–жовтень); енергетичний шок, завдання ударів по критичній інфраструктурі України (жовтень 2022 р. – по сьогодні).

IV. Ситуація довкола України. 1. Санкції проти РФ. 2. Фінансова та військова допомога Україні. 3. Зернова угода. 4. Україна набула статусу кандидата в члени ЄС.

Отже, нинішні загострення конфліктів на пострадянському просторі, наймасштабніший із яких є війна РФ проти України, свідчать про симптоми неспроможності й занепаду імперії. На думку директора НІСД О. Богомоллова, те, що на поверхні виглядає як множина непов'язаних між собою конфліктів і війн, насправді є складниками єдиного історичного процесу – остаточного розпаду другого видання Російської імперії, відомого під назвою «Радянський Союз», яка у прихованому вигляді вже містила в собі потенціал подальшої дезінтеграції (<https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/dyrektor-nisd-oleksandr-bohomolov-pro-rozpad-rosiyskoyi-imperiyi-rosiysko?fbclid=IwAR24cRbIGBlthLpVsAM-eaols1692IryscrXWLSAdGsUg9MsC9VzRTx-XjQ>). З іншого боку, виявлено факти розкрадання державних коштів, гуманітарної допомоги, злочинів на кордоні і т.п., – отже, треба системно досліджувати проблеми корупції та поведінки державних осіб під час війни. Україна дає шанс світу різко загальмувати швидкість руху до загибелі цивілізації в результаті перемоги над ворогом та його імперією зла, але для цього треба навести лад у себе, реформувати усі сфери суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ю.І. Яковенко, А.В. Гринчук. Соціологія армії як альтернатива військовій чи альтернативній соціології // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2015. Вип. 9. С. 67-78.
2. Slovensko a agresia Ruska proti Ukrajine: politika a verejnost. Grigorij Mesežnikov, Zora Bútorová. <https://www.ivo.sk/8870/sk/projekty/slovensko-a-agresia-ruska-proti-ukrajine-politika-a-verejnost>. Silná Európska únia je pre Rusko problém (rozhovor) o vzťahoch EÚ s Ruskom a Čínou.
3. Ольга Крокинская. О социологии войны. <https://freemoscwuniversity.pubpub.org/pub/p-3-1-krokinskaja/release/>

- 2?readingCollection=54fbd417. Там же: Журнал Свободного університету «Палладіум №3».
4. Kto hrá ruskú ruletu na Slovensku. Grigorij Mesežnikov, Ján Bartoš. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2021. http://www.ivo.sk/8765/sk/aktuality/nova-publikacia-ivo-kto-hra-rusku-ruletu-na-slovensku?utm_source=mailing_sk&utm_content=8765&utm_campaign=20210312.
 5. Grigorij Mesežnikov. Российские нарративы в Словакии: кто и как их здесь распространяет. 8.12.2020, reform.by, а також: Григорий Месежников. Политические аспекты проблематики миграции в Словакии в период эскалации европейского кризиса с беженцами // Міжн. наук. зб.: Вип. 1 (21). Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2020. – С. 24-42.
 6. Месежников Гр. Неліберальний регрес демократії і піднесення правого екстремізму у Словаччині: взаємопов'язані тенденції? // Геополітика України: історія і сучасність: зб.н.пр. Вип. 2 (25). Ужгород, 2020. С. 91-107.
 7. Vojna Ruska proti Ukrajine. Pohľad zo Slovenska. Zora Bútorová, Grigorij Mesežnikov. Vydavateľ: Inštitút pre verejné otázky, Bratislava 2022. https://www.ivo.sk/buxus/docs/publikacie/subory/Vojna_Ruska_proti_Ukrajine_2022.pdf
 8. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. URL: https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintsiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi?fbclid=IwAR1EV6TOFQ9gaB4Xty_m9kliDZu2-T0v44chqkKBB5F74IaVlvXeKes9WBk. (Дата звернення: 07.07.2022).
 9. Токар Петро. Ціннісні орієнтири студентської молоді щодо міграції та інших глобальних викликів напередодні російсько-української війни (за результатами соціологічних досліджень) // Геополітика України: історія і сучасність: зб.н.пр. Вип. 1 (28). Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. С. 89-97.
 10. Артьомов І.В., Віднянський С.В., Тодоров, І.Я, Токар П.В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014-2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 284 с.
 11. Хобта С.В. Соціологія війни як завдання української соціології. Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Вип. 5 (302). Травень 2016. С. 129-146.

12. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Обороздатність України у ХХІ столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання». Схвалено постановою Верховної Ради України від 12 серпня 2014 року № 1639-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/443-2015-%D1%80>.
13. Кононов И. «События в Украине – это война элит на поражение» // Реальная газета. 2014. 29 мая. URL: realgazeta.com.ua.
14. Як змінились українці через війну. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyna-v-ukrajini-yak-zminilosya-suspilstvo-rozpovidaye-doslidnitsya-interv-yu-nv-50229391.html>
15. У 2030 році нас буде 30 млн. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyna-v-ukrajini-ta-evakuaciya-meshkanciv-skorotit-naselennya-do-30-mln-novini-ukrajini-50247390.html>
16. Високий рівень національної стійкості. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chim-vidriznyayutsya-rosiyani-ta-ukrajinci-sociolog-pro-te-shcho-viyavila-viyna-novini-ukrajini-50248594.html> та https://m.youtube.com/results?search_query=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3DA7XvTkzsvY8&fbclid=IwAR0YoeKD8ku7mmiFj9jbKOKrPksFEgw_yU53JPGtcOJKDciN5bKPPSohVt0
17. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022 р. URL: https://zbruc.eu/node/114247?fbclid=IwAR3hYhHRekiYpy5Q_0BCwtZlOC TbDxeJEoL8ewFNOGsei1T7eF6si7_R3E
18. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1171&page=1&fbclid=IwAR1pdHwVJstJRJKzqcKi6TcNZH2se6R1caDvYTyZ6TA44nL5qOn-ms5SNyI>.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення об'єкта, предмету і назвіть завдання соціології армії в загальній структурі соціологічного знання.
2. Чому автори напряму «Соціологія армії» назвали його альтернативою військовій чи військовій соціології? Як ви ставитеся до такого підходу? Обґрунтуйте своє бачення цієї проблеми.

3. Сутність та місце соціології війни серед інших напрямів досліджень. Сформулюйте об'єкт і предмет та завдання цього напрямку.
4. Соціологічні оцінки війни в Україні та настроїв щодо майбутнього за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова.
5. Ситуація в Словаччині та ставлення їхніх громадян до агресії РФ проти України.
6. Чи є альтернатива НАТО у свідомості українців? Які тенденції підтримки серед українців вступу України до Європейського Союзу?
7. Назвіть головні підсумки 2022 року за результати грудневого соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології.
8. Які загрози і протиріччя після війни можуть очікувати наших громадян?
9. Яка ситуація на початку 2023 року в економіці та міжнародних відносинах України?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Соціологія війни та її місце в загальній структурі соціологічних знань.
2. Трансформація громадської думки в українському суспільстві з початку повномасштабної агресії РФ проти України.
3. Словацько-російські відносини та позиція СР щодо війни в Україні.
4. Заходи ЄС зі сприяння управлінню міграцією в Україні.
5. Українське суспільство під час війни: зміни у свідомості спільноти і людини.

Тема 9

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ І ВНУТРІШНЬОЇ МІГРАЦІЇ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ (1991-1997 рр.)

План

1. *Особливості зовнішньої і внутрішньої міграції населення регіону після проголошення незалежності України.*
2. *Соціально-економічна ситуація в області та її вплив на міграцію і відносини з сусідніми країнами.*
3. *Класифікація потоків і категорій мігрантів у регіональному вимірі: теорія і практика.*
4. *Соціально-економічна складова міграційних хвиль та її вплив на структуру населення Закарпаття.*
5. *Формування державної міграційної політики та особливості її реалізації в регіоні.*

На фоні тих міграційних процесів, які активно відбувалися в Україні в епоху незалежності, регіональна міграція має суттєві особливості, але чи не найкolorитніше, з помітним закарпатським «забарвленням» вони відбувалися у перші 5 років, а нині, в умовах війни – одні з найпомітніших у країні. Сучасні дослідження або взагалі обходять ситуацію та розвиток цієї проблеми в краї, або трактують її поверхово. Зауважимо, що автор був безпосереднім учасником формування та становлення регіональної міграційної політики і займався разом із тодішніми колегами орга-

нізацією міграційної служби в Закарпатській обласній державній адміністрації, предметним аналізом цих процесів у ті буремні роки.

Геополітична реальність, що склалася після розпаду СРСР, зумовила появу нових явищ суспільного життя, з якими раніше не стикалась жодна республіка колишнього союзу. Одне із них – значне посилення зовнішньої і внутрішньої міграції населення. Сама проблема виникла, звичайно, не спонтанно, скоріше очікувано, ніж ні. Її передумовою стало утворення на пострадянському просторі суверенних держав з переважно прозорими внутрішніми кордонами. Економічна криза, територіальні суперечки, збройні конфлікти як всередині колишніх республік, так і між ними, націоналістична забарвленість законотворчої діяльності в державах нового зарубіжжя, масове повернення представників некорінних національностей та депортованих народів у місця свого історичного проживання – все це підняло потужні міграційні хвилі, різні за своїм походженням, причинами, напрямками і кінцевою метою. За тодішніми оцінками спеціалістів, активність міграційних потоків мала б зростати досить тривалий час, хоча темпи їх в регіоні були вищими, ніж у середньому по Україні. Так, ця кількість значно зростала за рахунок нелегальних мігрантів з далекого зарубіжжя, які прагнули проникнути на захід через територію СНД. Інтенсивність цих потоків залежала від багатьох як соціально-економічних, так і політичних факторів. Наприклад, нестабільною була ситуація в республіках Закавказзя, Таджикистані, війна у Чечні, Карабаський та Придністровський конфлікти. До цього додамо досить жорстку внутрішню політику стосовно нетитульних національностей в окремих країнах СНД та встановлення візового режиму у країнах Прибалтики.

Складність, багатогранність, а в дечому і стихійність міграційних процесів вимагали перш за все їх державного

регулювання, розробки і впровадження відповідного міграційного законодавства. Дещо в цьому напрямі на початку дев'яностих було зроблено, хоча, особливо з нинішнього нашого погляду, за перші п'ять років, що минули після розпаду союзу, можна було пройти значно більшу відстань у формуванні власної державної міграційної політики. Зокрема, для тих державних посадовців, які у ті роки всіляко намагалися регулювати питання у прикордонні, був очевидним хаос, який мав місце на кордонах зі Словаччиною та Угорщиною з боку Закарпаття.

У попередніх розділах ми свідомо не акцентували увагу на понятійному апараті, доречно це зробити тут, здійснюючи ретроспективний аналіз минулих років на початку незалежності України. Спробуємо з'ясувати, який тоді зміст вкладала соціологія в поняття «міграція». Тим більше, що і понині майже кожний, з ким доводиться спілкуватися на цю тему, розуміють її по-різному, здебільшого однобоко. Отже, під загальним терміном «міграція» треба розуміти сукупність різноманітних за своєю природою територіальних переміщень населення, що супроводжуються зміною місця проживання. Використовуючи загальноприйнятну класифікацію, слід мати на увазі, що головні міграційні потоки перетинаються за причинами: в'їзд-виїзд (імміграція, еміграція); типом: зовнішня – внутрішня (міждержавна, міжрегіональна, внутрішньорегіональна); видом: з поверненням – без повернення; характером: добровільна – вимушена; терміном: довготривала – короткострокова. Дослідження різних категорій мігрантів передбачає врахування різних факторів, до прикладу: зовнішня міграція може бути добровільна (в т.ч. трудова) або вимушена, тобто з поверненням чи без повернення. В свою чергу вимушена міграція може бути зовнішня (шукачі притулку, біженці), або внутрішня (переміщені особи, вимушені переселенці). Серед міграційних потоків – зовнішньої, вимушеної, вну-

трішньої, нелегальної, трудової та інших – виділяють різні категорії мігрантів: емігранти та іммігранти, біженці та шукачі притулку, переміщені особи та вимушені переселенці, трудові мігранти, транзитні, нелегальні мігранти та інші. Звичайно, в цьому розподілі є певна доля умовності і дублювання. Класифікація потоків і категорій мігрантів вимагає від кожного автора щоразу вдосконалювати існуюче або пропонувати власне тлумачення застосованих понять чи систематизації наявного наукового або нормативного апарату.

Для Закарпаття, з його високою щільністю на той час населення, малоземеллям та високим рівнем безробіття, наявністю районів компактного проживання національних меншин, міграційні проблеми ніколи не були другорядними, а зі сталим поглибленням економічної кризи набули дедалі більшої гостроти. Не вдаючись детально у міграційне минуле, відмітимо тільки те, що населення краю в післявоєнні роки активно збільшувалась як за рахунок природного, так і міграційного приросту, причому темпи механічного приросту, особливо з кінця 50-х – початку 60-х років випереджали природний. Пік міграційної активності в області припадає на кінець 80-х – початок 90-х років, у 1990 р. всіма потоками міграції було охоплено понад 38,6 тис. чоловік. На той же період припадає і найбільший механічний приріст населення: за 3 роки (1990-92) він становив майже 6 тис. чоловік. З 1993р. міграційна хвиля починає поступово зменшуватись. Порівняно з 1990 р. у 1995 р. вона зменшилась на 60,2 % і становила 15,4 тис. чол., з яких 4,43 тис. чол. припадало на міждержавну, 6,85 тис. чол. на міжрегіональну і 3,91 тис. чол. – на внутрішньорегіональну (під терміном міграційної активності слід розуміти сумарну кількість прибулих і вибулих на постійне місце проживання). Скорочення відбувалося переважно за рахунок міждержавної та міжрегіональної міграції. Порівняно лише з

1994 р. міждержавна міграція в 1995 р. скоротилась на 19 %, а міжрегіональна – на 30,6 %. Помітне скорочення загальної міграційної активності має кілька суттєвих причин, перш за все економічного характеру: багаторазове зростання вартості житла та транспортних витрат, невпевненість у поліпшенні матеріального стану та працевлаштуванні на новому місці; стримуючими, крім вказаних, факторами для колишніх громадян союзу, які б хотіли в'їхати до Закарпаття, або виїхати за межі України, були також проблеми, пов'язані з набуттям громадянства або відповідного статусу (натуралізації), поступовим впровадженням міграційного законодавства в колишніх радянських республіках. До прикладу, якщо режим в'їзду – виїзду між країнами СНД залишався спрощеним, то Латвія, Литва та Естонія запровадили візовий режим для громадян Співдружності. У розрізі міждержавної міграції в межах СНД найбільший міграційний обмін склався з РФ: 75,6 % з усіх прибулих, 90,5 % з усіх вибулих, Казахстаном: 6,15 % з усіх прибулих, 4,7% з усіх вибулих, Білорусією: 3,9 % серед прибулих, 3,6 % серед вибулих. Серед усіх міграційних потоків за терміном переважає довгострокова (більше року) міграція: у 1995 р. вона становила 88,3 % серед прибулих і 89,3% – серед вибулих.

Наступна особливість полягає в тому, що у 1994-995 рр., на відміну від попередніх, крім абсолютного зменшення, міграційні потоки позначені від'ємним сальдо міграції. Уже в 1995р. кількість вибулих з області перевищила кількість прибулих на 2,5 тис. чол. З огляду на складну економічну ситуацію, напруженість на ринку праці, гостроту житлової проблеми в такому співвідношенні міграційного обліку можна вбачати щось позитивне. Але слід враховувати і той факт, що від'ємне співвідношення в'їзду-виїзду виникло за рахунок виїзду закарпатців у країни так званого старого зарубіжжя: Угорщину, США, Ізраїль, Німеччину.

Еміграційний потік збільшився в 1995 р. порівняно з 1994 р. на 23,3 % і становив 1148 осіб. Причому виїзд у ці країни відбувався, як правило, без повернення і охоплював переважно людей з досить високим освітнім та професійним рівнем у найбільш дієдатних вікових категоріях. Головними «виштовхуючими» мотивами знову ж таки були воз'єднання з родиною та пошуки роботи.

Крім того, скорочення населення краю за рахунок міграції уже тоді було відчутним, хоча загалом по Україні ще був приріст, і ця тенденція продовжувалась на фоні щорічного зменшення природного приросту, а це призвело до негативних демографічних наслідків. У 1995р. в області вперше за весь післявоєнний період склалася ситуація, коли при природному прирості населення у 2305 чоловік загальна чисельність населення не зросла, а залишилася на рівні 1 січня 1995р. – 1288,1 тис. чоловік. У той же час ми прогнозували, що від'ємне міграційне сальдо буде і надалі зростати, або стабілізується на якомусь рівні на певний час, а природний приріст, навпаки, зменшуватись. Станом на 1 січня 1997 р. абсолютна чисельність закарпатців вперше зменшилась. У цілому серед усіх, хто виїхав у 1995р. з області за межі України, українці становили 43,9 %, росіяни – 26,1%, угорці – 13,8 %, німці – 6,5 %, євреї – 2,8%. З іншого боку, міждержавна міграція в розрізі основних напрямів та національних груп має переважно етнічний характер. Із усіх вибулих за межі України росіян безпосередньо в Росію виїхало 677 чоловік, або 85,6%, серед угорців ця частка становила у 1995р. 85,4 %, німців – 86,4 %, євреїв (виїзд до США та Ізраїлю) – 79,7%. Серед найбільших національних груп винятки становили румуни Закарпаття – із 54 вибулих того ж року за межі держави жоден не емігрував до Румунії.

Серед прибулих в область на постійне місце проживання з-за меж держави частина українців становить 62,0%, росіян – 23,7%, угорців – 2,6%, румунів – 2,4%, словаків –

0,6 %, або разом 91,7 %. Причому серед усіх іммігрантів, які прибули в область з-за кордону, частка тих, хто народився в Україні, становила 71,2%.

Стосовно міжрегіональної та обласної міграції відміти-мо тільки кілька характерних ознак, особливостей. Найперша – щорічна тенденція зростання питомої ваги міжрегіональної міграції. У 1990р. вона становила 24,3% всіх мігруючих, у 1993р. – 32,8%, у 1994 – 34,2%, у 1995р. вже 36,6%. Найбільший міграційний обмін відбувся із Львівською, Івано-Франківською, Дніпропетровською, Донецькою і Вінницькою областями, причому з Дніпропетровською та Донецькою склалося позитивне міграційне сальдо. І нарешті, в межах обласної міграції продовжується відтік населення з гірських районів у низинні, найбільшим він був у Міжгірському, Воловецькому, Перечинському та Тячівському районах.

Стосовно трудової міграції, то слід зазначити, що питання міграції трудових ресурсів, у тому числі за кордон, знаходились у віданні Мінпраці України та підвідомчих йому органах на місцях – управліннях праці та зайнятості населення та обласного центру зайнятості. Тоді панували різні точки зору на цю проблему, проте всі розуміли, що це велика біда, яка відбивається на долі багатьох тисяч закарпатців, але в той же час – це єдина можливість для багатьох вижити в скрутні часи. Масштаби і гострота цієї проблеми поступово мали б зменшуватися за умови загального економічного оздоровлення, а це стосується головним чином ролі держави в цьому процесі. Закарпатці вважали: якщо держава не здатна створити умови для забезпечення громадян роботою, то не варто їй втручатися у цю справу. Відомо, що трудова міграція як соціальне явище на Закарпатті сягає у далеке історичне минуле, вона є незмінним супутником життя для багатьох поколінь закарпатців. Тільки з кінця 19-го століття до початку Другої світової війни із За-

карпаття у пошуках заробітку назавжди емігрувало понад 140 тис. краян (є цифри 300 і навіть більше тис.).

Поряд із відхідництвом та внутрішньою міграцією поступово з'являється як постійний фактор еміграція жителів Закарпаття в «Новий світ». На перших етапах вона носила переважно стихійний, неорганізований характер. Кілька чоловік з'явилися в Сполучених Штатах ще в 1860-х роках. Деякі угорські документи вказують, що 59 жителів Закарпаття подалися на заробітки до вугільних копалень Пенсільванії в 1870 році.

Постійно існували труднощі аналізу статистики, адже багато вихідців із України не називали себе українцями. Фігурували назви «русини», «угорські русини», «карпато-русини» тощо. Ще один цікавий факт свідчить про те, як закарпатець після важкої подорожі через океан та незнання англійської мови не зміг назвати своє ім'я і сказав німецькою, що забув його (Schon vergessen). Урядові інспектори подумали, що це власне його ім'я, і так його записали – Шон Вергюсон (на американський манер). Багато вчених теж підтверджують, що проаналізувати статистику трудової міграції українців досить важко. Так, сучасник першої хвилі еміграції, російський історик О. Петров писав, що вже в 1892 р. у США та Канаді перебувало майже 100 тисяч угорських русинів. Американський автор Р. Господар подає дані Американської комісії з імміграції, за оцінками якої до 1897 р. в Америку прибуло близько 500 тисяч русинських емігрантів. Ще один його сучасник, В. Корольов, праця якого «Українці в Америці» була видана в Києві в 1909 р., пише, що в США й Канаді в 1907 р. знаходилося близько 700 тисяч українців.

Ще в 90-х роках в області мешкало чимало людей похилого віку, які пам'ятають, що їхні батьки отримували пенсії за роботу в шахтах Бельгії чи Франції, або на лісорозробках Канади. Навіть у період планової соціалістичної

економіки не вдалося цілком вирішити проблему зайнятості, особливо в гірській місцевості. Але таких масштабів трудової міграції, яку спостерігаємо в дев'яності роки, край не знав ніколи. Загострення цієї старої проблеми, на наш погляд, спричинено такими чинниками. По-перше, з падінням «залізної завіси» значно розширилась географія трудової міграції. Якщо раніше вона не виходила за межі єдиного економічного юридичного простору, то у ті часи дедалі більше закарпатців вимушені були дбати про пошуки заробітку і виїжджати за кордон. По-друге, не тільки збільшились масштаби, а й значно розширилась соціальна база робочих мігрантів, серед яких зростає питома вага представників розумової праці, посилився відтік за кордон носіїв дефіцитних робітничих професій, освітян і науковців. По-третє, якщо в докризовий період робоча міграція торкалась переважно мешканців гірської та передгірної зон, то з поглибленням кризи вона захопила і низинні райони, в тому числі міста Ужгород та Мукачево. І нарешті, у маси заробітчан, які виїжджали на роботу за фіктивними договорами, а інколи і без них, на свій страх і ризик, був відсутній будь-який соціальний і правовий захист як у тій державі, де вони працюють, так і при поверненні додому. Через напівлегальний статус перебування, незнання законів, місцевих звичаїв та мови наші земляки часто опинялися у найбільш несприятливих секторах економіки, в тому числі тіньової, піддавалися дискримінації, брутальному до себе ставленню, а також репресивним акціям з боку правоохоронних органів. Вони були джерелом незаконного збагачення різного роду ділків та комерційних фірм, що відігравали роль посередників між нелегальним трудовим мігрантом та роботодавцем. Багато з них або ставали жертвами різних злочинів, або, не знайшовши вигідної роботи, самі займалися кримінальним бізнесом, втягуючись у різні злочинні угруповання. Такого роду тенден-

ції іноді приводили до ускладнень міждержавних відносин України з державами, що приймають нелегальних мігрантів, посиленню негативного ставлення до українців з боку населення, особливо сусідніх країн, зміцненню кримінальних структур, що спеціалізуються на експорті нелегальної робочої сили за кордон, часто депортації мігрантів, примусовому видворенню без будь-яких зароблених коштів тощо. Про масштаби таких випадків можна здогадуватися, хоча офіційна статистика відсутня. Часом траплялися випадки, коли видворення відбувалися напередодні закінчення терміну договору і розрахунку, що наводить на вкрай сумні роздуми. Однак, попри всі негаразди, трудова міграція за кордоном мала і має понині свої позитивні сторони. Як уже відмічалось, це була єдина можливість для багатьох прогнати себе і сім'ю, люди вважали за краще бути за кордоном безправним наймитом, ніж сидіти вдома без роботи та коштів. Має вагомі вигоди і держава, адже трудова міграція була і є важливим джерелом надходження валюти. Саме тоді це джерело закладалося як головне з важливих доходів для держави, воно залишається таким і сьогодні. Окрім того, тимчасова трудова міграція – менше зло, ніж еміграція. Статистично достовірні дані про обсяги трудової міграції та якісну характеристику мігрантів тоді були відсутні, їх неможливо було виділити із усіх перетинаючих кордон. Ми спирались на оперативні дані місцевих органів виконавчої влади та власний аналіз, аби стверджувати, що нею було охоплено у 1995-96 роках понад 120 тис. осіб, що становить близько 18 відсотків трудового потенціалу області. На той час не зайнятих у суспільному виробництві станом на 01.01. 1996 р. нараховувалось 231,2 тис. чол., або 32 відсотки трудового потенціалу. Слід мати на увазі і те, що в цю кількість – 120 тис. осіб – входить також і внутрішня трудова міграція. Людина протягом року могла виїхати на роботу як за кордон, так і в одну з областей України.

Щодо ролі держави в цьому процесі, то ми були переконані, що регулювання зовнішньої трудової міграції повинно здійснюватися не на відомчому, Мінпраці України, а загальнодержавному та міждержавному рівнях. Для цього ми пропонували внести відповідні зміни до Закону України «Про зайнятість населення», який був прийнятий у 1991 р. і не враховував нової ситуації, яка склалася у молодій державі, Європі і світі. Зокрема закон не передбачав механізму контролю за дотриманням умов контрактів і правової відповідальності організацій за їх невиконання, не забезпечував правової основи для припинення діяльності організацій, що фактично займаються нелегальним експортом робочої сили за кордон, не маючи на це відповідної ліцензії тощо. Вимагалися максимально можливі зміни у співвідношенні нелегальної і законної зовнішньої трудової міграції на користь держави та мінімізації ризику, якому піддавалися наші громадяни. Активна роль у цьому також повинна була належати державі та її структурам, щоб спрямувати цей процес у цивілізоване русло, налагодити співпрацю з міжнародними організаціями, зокрема МОП, МОМ та іншими, на міждержавному рівні. Проте ні через рік, не через 10 і 20 ця проблема не зникла сама по собі, є актуальною та нагальною по сьогодні, і тому державна політика в області зовнішньої трудової міграції не сприяє підвищенню соціального статусу мігруючих працівників.

На підставі короткого соціолого-політологічного аналізу в історичний ретроспективі ми бачимо відсутність системного підходу на державному рівні і повну її хаотичність на регіональному.

Коротко розглянемо ще одну проблему тих часів щодо статистики і достовірності даних, оскільки було очевидно, що статистика знає багато, але далеко не все. До прикладу, було відомо, скільки іноземців побувало або знаходиться в

Україні у приватних або службових справах, на запрошення юридичних чи фізичних осіб, організованих туристів або тих, хто працює за контрактами, про тих, хто належним чином зареєструвався згідно з Правилами в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію, затвердженими Кабінетом Міністрів України лише у грудні 1995р. Проте дізнатись, скільки іноземців незаконно перебувають в Україні, звідки і коли вони прибули, які мотиви їх перебування, наміри, щодо термінів перебування та інше, було нереально. Отже, справа не у статистиці, а в тому, що в державі не було створено системи імміграційного контролю за в'їздом, перебуванням і виїздом іноземців. До речі, тоді діюче законодавство визнавало іноземцем кожного, хто не є громадянином України, незалежно від того, звідки він прибув – з країн колишнього союзу чи зі «старого зарубіжжя». За одними підрахунками, іноземців з невизначеним статусом тоді перебувало в Україні понад пів мільйона, за іншими-від 600 до 1000 чоловік. Головним чином вони зосереджувалися у великих містах, або поблизу кордонів, у тому числі і в нашій області. Хто ж ці люди? І в чому полягає визначення їх юридичного статусу? За нашими спостереженнями, серед них виокремлювалося кілька характерних груп, до кожної з яких потрібен окремий підхід. Назвемо головні. Це репатріанти, або вихідці із України, які прибули з держав СНД та Балтії на постійне проживання і, з тих чи інших причин, не набули громадянства України, хоча закон давав їм право спрощеного набуття громадянства, або не зареєструвались як іноземні громадяни. Друга група – це іноземці як з далекого, так і близького зарубіжжя, які вже тривалий час перебували в Україні, причому значна їх частина не мала наміру виїхати і не могла через відсутність правових засад набутти законний статус перебування, скажімо, іммігранта. Третя категорія – це ті, хто прибув із «гарячих» точок і шукали

в Україні притулку або прагнули набути статус біженця і, однак, через знову ж таки правові норми, не змогли цього зробити, оскільки закон про притулок був відсутній, а механізм реалізації Закону «Про біженців» тільки-но починав діяти, але не в повному обсязі. І четверта, найбільш складна категорія, – це транзитні нелегальні мігранти, більшість із яких не мала наміру надовго затримуватись в Україні, а прагнула проникнути в країни Західної Європи в пошуках кращої долі.

З першою групою вихідців з України, більшість яких і гадки не мала, що стануть колись іноземцями в рідній державі, справа поступово налагоджувалась, хоча процедура набуття громадянства, навіть у спрощеному порядку, була досить складною. Вона відбирала у людини багато нервів та грошей. Адже першою умовою набуття громадянства України була відмова від громадянства іншої держави. Наприклад, закарпатець, що переселяється із сім'єю з далекого Казахстану, витративши, можливо, останні кошти, щоб стати громадянином України, змушений особисто їхати в дипломатичне представництво тієї держави, звідки він прибув, і тільки заплативши мито, одержати довідку про те, що він не є громадяном іншої держави.

А між тим набагато складнішою була ситуація з іншими вищеназваними категоріями іноземців. Вирішення багатьох юридичних проблем з їх перебуванням в Україні було пов'язано головним чином з прийняттям закону про імміграцію, проект якого знаходився у Верховній Раді з 1994 р. і схвалений у 1997р. У більшості розвинутих країн світу міграційній політиці в цілому та імміграційному контролю зокрема приділяють винятково важливе значення, як надважливій складовій державного суверенітету та національної безпеки, а відповідні служби, що реалізують цю політику, як правило, належать до силових структур нарівні з прикордонною, митною та іншими схо-

жими відомствами. Європейська практика накопичила величезний досвід протидії неконтрольованій міграції, її країни мають чітку законодавчу базу, що визначає досить великий перелік умов та підстав, яким повинна відповідати особа, щоб виїхати на постійне місце проживання, або на тимчасове перебування в країну. Причому це законодавство з кожним роком ставало більш жорсткішим (із понад 10 тис. заяв, які надійшли від громадян України до Посольства Канади у 1994 р., дано дозвіл на імміграцію 363 особам, тобто 3,6%, хоча в Канаді одна із найбільших українських громад, а країна стимулює імміграційний приріст). Це зрозуміло з огляду на анексію Криму та Донбасу РФ, глобальні міграційні кризи 2015-17 рр., війну РФ-РБ проти України, яка спричинила нову, ще масштабнішу міграційну кризу.

До найбільш поширених підстав щодо в'їзду у країни Заходу належали (і дотепер належать): набуття статусу біженця, воз'єднання сім'ї, володіння дефіцитною професією, підприємницька діяльність (якщо буде доведена економічна доцільність), інвестиційна діяльність. Головні з умов – знання мови країни прибуття, стан здоров'я, законослухняність, наявність початкового капіталу для самозабезпечення, вік. Це не все. Практично повсюди існують квоти на імміграцію – це та кількість осіб, яка щорічно визначається державою як така, що може бути прийнята нею, виходячи з потреб та економічної ситуації. Навіть якщо іммігрант відповідає всім вимогам, то, як правило, спочатку отримує дозвіл на тимчасове проживання, через кілька років – на постійне, а через 5, а подеколи і 12 років, може звернутися з клопотанням про набуття громадянства. Безумовно, іммігранти збільшують тягар на суспільство, користуючись соціальними пільгами, школами, шляхами, транспортом, зв'язком, медичними послугами, іншими ланками інфраструктури, частина якої фінансована з державного бюджету.

ту. З іншого боку, якщо держава має чіткий механізм регуляції імміграційних процесів, іммігранти можуть зробити цю державу ще багатшою. Наприклад, у 1996 р. близько 11 млн. іммігрантів, які працювали на той час у США, заробляли на рік близько 240 млрд. дол., сплачуючи при цьому 90 млрд. податків, і лише на 5 млрд. дол. одержували соціальних виплат.

На той час Україна опинилась у центрі нелегальних міграційних потоків, у ролі своєрідної буферної зони між західноєвропейськими державами і країнами третього світу. Невипадково за кордоном, особливо у країнах Азії та Близького Сходу, відверто поширювалася інформація про відсутність в Україні відповідного законодавства та міграційної служби, про традиційно толерантне ставлення до іноземців, про фактично прозорий кордон, що створює умови для нелегального перебування і дає можливість без особливих проблем пересуватися нашою територією. За деякими експертними оцінками, транзитних нелегалів, які тоді осіли на нашій території, налічувалося 270 тис. При такій кількості Україна з повним правом могла б увійти в історію Європи як країна нелегальних іммігрантів. Цей потік не міг обійти Закарпаття, яке стало однією з кінцевих ланок, свого роду вигідним плацдармом для проникнення в економічно розвинені західні країни. Лише у 1995р. на Закарпатській ділянці державного кордону затримано близько тисячі осіб цієї категорії – вихідців з країн Південно-Східної Азії, Африки, Близького та Середнього Сходу – всього представників 28 держав. А скільки пройшли кордон і не були затримані?! 75 відсотків затриманих – представники тих країн, де активно діяли міжнародні наркомафіозні і терористичні організації, які використовували канали переправи нелегальних мігрантів для завезення і транзитного переміщення наркотиків і засобів вчинення диверсії, вивезення бойовиків, утворення опорних баз за усім маршрутом спряму-

вання. Організаторами нелегальної міграції, яка, до речі, за прибутками на той час посідала 2-е місце в кримінальному бізнесі і постійно вдосконалювала форми і методи підготовки до здійснення акцій з незаконного перетину кордонів, для чого ними підбиралися посібники із мешканців області та іноземців, які постійно перебували в Закарпатті, робилися спроби підкупу посадових осіб із числа військовослужбовців прикордонних військ України. Для незаконного перетину кордону відтоді і понині використовується великогабаритний транспорт із спеціально обладнаними сховищами, підроблені або фіктивні документи і звичайний прорив державного кордону. Відтоді наша держава опинилася практично один на один з цією проблемою. Україна несе на собі основний тягар матеріальних і моральних витрат, захищаючи західноєвропейські країни від напливу нелегальних мігрантів і всього того, що вони несуть із собою. Допомогати ж нам у цьому вони не поспішали. Проблема боротьби з нелегальною міграцією пов'язана не тільки з постійною потребою їх пошуку і затримання, але з їхнім утриманням, харчуванням, веденням слідства, встановленням у багатьох випадках особи «нелегала» та його громадянської приналежності, депортацією. Тільки пошуки перекладачів відповідної кваліфікації та витрати на їх послуги обходяться прикордонній службі в чималі кошти. Треба також було чітко розмежувати функції прикордонників та правоохоронних органів, створивши для роботи з цією категорією іноземців спеціальні підрозділи, щось на зразок міграційної поліції, яка функціонує у багатьох країнах, обладнати поблизу держкордону фільтраційний пункт для утримання «нелегалів» та багато іншого, не порушуючи при цьому права людини, дотримуючись норм і стандартів Ради Європи. Звичайно, щоб навести порядок у цій справі, потрібен був державний підхід, бо тільки зусиллями регіональних органів проблему не вирішити. Ка-

бінет Міністрів України у січні 1996 р. затвердив Програму боротьби з нелегальною міграцією на 1996-1997 роки, якою було передбачено низку важливих організаційно-практичних та нормативно-правових заходів, проте ця програма, як і багато інших, зависла в повітрі через хронічну нестачу коштів у державному бюджеті. Міграційні процеси, як бачимо, були і є надзвичайно складними та вельми специфічними для прикордонного регіону, а власних державних законів, що в тій чи іншій мірі їх мали врегулювати, було прийнято три: «Про громадянство», «Про правовий статус іноземців» та «Про біженців». Цей пакет охоплював лише частину проблем, що виникали у сфері міграційних процесів, і в ньому не вистачало головного закону – «Про імміграцію», який був схвалений аж у 1997 р.

Серед цих законів окремим рядком виділимо Закон «Про біженців», оскільки його реалізація безпосередньо була покладена на органи міграційної служби, тобто на відділ міграції, який за нашою ініціативою був створений як підрозділ управління у справах національностей, міграції та конфесій Закарпатської обласної державної адміністрації у серпні 1994р. у кількості 2 штатних одиниць. Оскільки Закон «Про біженців», схвалений Верховною Радою України ще у грудні 1993 р., не був законом прямої дії, а передбачав розробку відповідного механізму, тобто прийняття цілого пакету нормативних актів, його практична реалізація розпочалася тільки у лютому 1994 р., і далеко не в повному обсязі. Перш ніж пояснити цю обставину, треба з'ясувати питання про те, хто міг набути в Україні статус біженця. Згідно із статтею 1 цього закону, під біженцем розуміється іноземець, який внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань змушений залишити територію держави, громадянином якої він є, і

не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань. Статус біженця надавався на 3 місяці і передбачав можливість продовження цього терміну. Для реалізації цього закону урядом України було прийнято рішення про облаштування пунктів тимчасового розміщення біженців, хоча жоден з них ще не функціонував, визначено регіони розселення біженців. Було затверджено положення про посвідчення біженця та про порядок оформлення надання статусу біженця. Керівництво тодішньої обласної державної адміністрації відстояло позицію в Кабінеті Міністрів України про недоцільність створення в Закарпатті пунктів тимчасового розміщення біженців та іноземців, що претендують на цей статус, а тим більше їх розселення. Ми активно співпрацювали з управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців, яке тоді ж відкрило своє представництво у Києві, хоча це співробітництво обмежувалося лише наданням певних консультацій, методичної допомоги і навчанням кадрів. Річ у тім, що Україна через економічні труднощі на той час не приєдналася до Конвенції ООН 1951р. з прав біженців. Проте вступ України до Ради Європи, а також наступні євроінтеграційні наміри вимагали цивілізованого вирішення проблеми біженців та шукачів притулку, звідки б вони не прибули – Абхазії, Чечні, Таджикистану, Афганістану чи Ємену.

Тема біженців у нашій державі в умовах війни надзвичайно ускладнилася, викликає у сотень тисяч біженців – уже наших громадян – трагічні емоції, страх, неймовірні ризики. Проблема потребує всебічного аналізу, глибокого вивчення, обговорення, фундаментальних досліджень та наукових рекомендацій. Анексія Криму та окупація РФ Донбасу призвели до численних вимушених переміщень населення, особливо активних у перші роки конфлікту. Від 2017 р. процеси переселення з невідконтрольних урядові

України територій дещо стабілізувалися, а кількість ВПО становила близько 1,5 млн осіб. з невеликими коливаннями. Станом на жовтень 2019 р. на обліку в органах соціального захисту перебували 1,4 млн ВПО. Більшість із них розміщені в Донецькій (до півмільйона) та Луганській (до 300 тис.) областях і м. Києві та Київській області (до 200 тис. разом). Численними є ВПО також у Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій областях.

Нову хвилю міграційних потоків принесла масштабна війна коаліції РФ-РБ проти України з 24 лютого 2022 року, зокрема і в Закарпатську область. Тут перебувало понад півмільйона біженців, більша частина із них перемістилася до країн ЄС, частина повернулися до своїх областей, однак значна кількість перебувають у краї. Їх ще відносять до категорії тимчасових переселенців, оскільки вони не шукають притулку за межами України. Більша частина з них, за даними соціологічних опитувань, планує після відновлення можливостей повернутися додому.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Які особливості зовнішньої і внутрішньої міграції населення в регіоні на початку незалежності України?
2. Який вплив мала соціально-економічна ситуація в області на міграцію та стан відносин з сусідніми країнами?
3. Дайте класифікацію потоків і категорій мігрантів у регіоні.
4. Як впливала соціально-економічна складова на структуру населення Закарпаття на початку незалежності України?
5. Дайте характеристику формування та реалізації державної міграційної політики в регіоні в 1991-1997 роках та під час масштабної війни коаліції РФ-РБ проти України.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Міграція та міграційна політика на Закарпатті на початку незалежності.
2. Сучасні міграційні процеси в Україні та країнах ЄС: нові виклики та невизначеності в умовах війни
3. Особливості правового регулювання міграційної політики в регіоні: виклики та загрози.
4. Біженці та вимушені переселенці на Закарпатті: визначення поняття та їх захист в умовах війни.
5. Біженці та практика їх захисту в країнах Європи (на прикладі практики Євросоюзу та Словаччини).
6. Біженці та переселенці як наслідок агресії РФ проти України
7. Особливості зовнішньої і внутрішньої міграції в Закарпатській області України у перші роки незалежності (1990-1997).
8. Міграція на Закарпатті в умовах російсько-української війни.

ГЛОСАРІЙ

А

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА – взаємодія особи або соціальної групи із середовищем у процесі соціалізації й за допомогою механізмів соціального контролю індивідуальної та групової поведінки відповідно до пануючої в суспільстві, класі, соціальній групі системи норм та цінностей, а також зміна, перетворення самого середовища відповідно до нових умов і цілей діяльності.

АДМІСІЯ (ДОПУСК) – дозвіл в'їхати в країну. Іноземцю дозволено в'їхати, якщо він перетнув пункт пропуску (авіа-, морський або автомобільний) і йому було надано дозвіл посадовими особами, що здійснюють контроль на державному кордоні. В'їзд іноземця, який здійснено таємно, не вважається «дозволенним».

АКСІОЛОГІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНА (від грец. αξία – цінність і λογος – вчення, а також εθνος – народ, плем'я і πολιτιха – державні або суспільні справи) – система критеріїв аналізу та оціночних підходів до місця й ролі в політиці народу як етноісторичної спільноти, а не сукупності населення. Таку систему виробляє одна з нових соціально-політичних наук – політична етнологія, яка у теоретичному пізнанні етнополітичних реалій вперше порушує питання про народ – етнос як суб'єкт, а не тільки об'єкт політики. Означена система в пізнавальному сенсі є комплексною, складається з критеріїв і підходів, вироблених всесвітнім і вітчизняним політичним досвідом. А. е. здійснюють суб'єкти етнополітичних зносин – державні структури, компетентні органи, політичні партії, громадсько-політичні асоціації, друковані органи, функціонерські структури засобів масової інформації, науковці. Найчастіше А. е. являє собою поточний зондаж громадської думки з етноісторичних і політико

– етнічних проблем з метою виявлення істинного стану справ і глибинних настроїв в етнополітичній сфері напередодні електоральних кампаній і референдумів, під час і після завершення загальнодержавної і загальнонародної значущості політичних подій, соціально-економічних криз і стихійних лих.

АКУЛЬТУРИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – процес взаємовпливу, взаємозбагачення і взаємодосконалення різних культур, окремих осіб, груп, народів унаслідок тривалого спілкування, постійних контактів.

АМАЛЬГАМАЦІЯ – процес об'єднання, злиття гетерогенних етнокультурних, економічних, політичних елементів в єдине ціле (наприклад, етносів у націю, суверенних держав – у політичний союз).

АНАМНЕСТИЧНИЙ МЕТОД (гр. anamnesis – згадування) – один із видів ретроспективного вивчення демографічних процесів, під час якого інформація збирається шляхом опитування респондентів про минулі демографічні події (народження, шлюби, захворювання, смерті).

АНТИГУМАНІЗМ – нехтування потребами людини, заперечення цінності людини як особистості.

АПАТРИД – (від грец. άπατρις άπάτριδος – той, хто не має вітчизни) особи, які не мають громадянства й підданства жодної держави, проте мусять дотримуватися законів тієї країни, в якій перебувають.

АСИМІЛЯЦІЯ (assimilatio – подібність, схожість) – засіб досягнення етнічної однорідності; процес розчинення раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу. Асиміляція означає прийняття мови, традицій, цінностей і поведінки або навіть фундаментальних життєвих інтересів і зміна свідомості приналежності. Асиміляція – явище більш глибоке, ніж злиття культур.

Б

БЕЗГРОМАДЯНСТВО ДЕ-ФАКТО – ситуація, коли особа, яка має громадянство будь-якої держави, покинувши цю державу, не має її захисту через відмову вимагати цей захист або через

відмову держави захищати особу. Термін «безгромадянство де-факто» часто пов'язаний з терміном «біженець».

БЕЗПЕКА – діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення (вивчення), запобігання, послаблення, усунення (ліквідації) і відвернення загрози, здатної загубити їх, позбавити матеріальних і духовних цінностей, завдати невідшкодовних збитків, заблокувати шляхи для прогресивного розвитку.

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – сукупність внутрішніх та зовнішніх умов, які забезпечують стабільний розвиток суспільства, захист державних і суспільних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз, гарантії прав і свобод громадян.

БЕЗПЕЧНА КРАЇНА ПОХОДЖЕННЯ (англ. safe country of origin) – країна походження осіб, які шукають притулку, вважається безпечною, якщо вона не є джерелом біженців. Приймаючі країни можуть використати концепцію безпечної країни походження як підставу для відмови (без детального вивчення справи) певним групам або категоріям осіб, які шукають притулку. У праві ЄС «безпечну країну походження» визначено як країну, де «на підставі правової ситуації, виконання законів на демократичній основі і загальної політичної ситуації можна визначити, що не існує взагалі переслідування як такого, ні катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання та ніякої загрози з причини вибіркового насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту» (Директива ЄС 2013/32/EU «Про загальні процедури надання та позбавлення міжнародного захисту»).

БІЖЕНЕЦЬ – особа, яка через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань.

БІЖЕНЦІ В РУСІ – біженці, які (хоча їх і не повернули в країну, де вони можуть піддатися переслідуванням) отримали відмову в притулку, або не можуть знайти країну, яка могла б розглянути їх справу; пересуваються з однієї країни в іншу в пошуках притулку.

БІЖЕНЦІ ДЕ-ФАКТО – особи, які не визнані біженцями відповідно до Конвенції ООН про статус біженців 1951 р. і Протоколу щодо статусу біженців 1967 р., але не можуть або не хочуть з причин, визнаних обґрунтованими, повернутися в країну свого громадянства або в країну постійного проживання, якщо у них немає громадянства.

БІЖЕНЦІ СЮР ПЛАС – особи, які не є біженцями під час виїзду з країни свого походження, але стають такими пізніше (у разі, якщо у них з'являється цілком обґрунтоване побоювання стати жертвами переслідування: через військовий переворот на батьківщині, початок або наростання репресій після свого від'їзду. Визнання статусу біженця сюр плас залежить від політики держави, у якій особа просить притулку.

БІЛІНГВІЗМ – функціонування двох мов для обслуговування потреб етнічного колективу і його окремих членів. Б. відрізняється від простого знання ще однієї мови нарівні з рідною і припускає можливість користування різними мовами в різних життєвих ситуаціях.

БІПАТРИЗМ (множинне громадянство; англ. multiple citizenship) – одночасна належність особи до громадянства двох або більше держав.

БІОПОЛІТИКА – теоретична концепція в зарубіжній політології, яка розглядає політичні та соціальні відносини і причини різноманітних конфліктів крізь призму біологічних факторів і вроджених психологічних якостей окремих людей, етнічних груп.

БЛАКИТНА КАРТА ЄС – дозвіл на проживання, що видається висококваліфікованому працівнику, який не є громадянином ЄС, та надає право жити та працювати в державі ЄС, за умови, що він має високі професійні кваліфікації, як наприклад, вища освіта, а також трудовий договір або пропозицію на працевлаштування з заробітною платнею вище середнього рівня держави ЄС, в якій пропонується робота.

В

ВИЗНАННЯ СТАТУСУ БІЖЕНЦЯ – процедура, що проводиться УВКБ ООН та/або державою, з метою визначення, чи може людина бути визнана біженцем відповідно до національного або міжнародного права.

ВИДВОРЕННЯ – дії, що вчиняються державним органом з наміром та з метою забезпечення примусового видалення осіб / особи (іноземних громадян або осіб без громадянства) з території цієї країни.

ВИЛУЧЕННЯ (у міграції) – приведення у виконання зобов'язання про повернення, а саме фізичне транспортування з країни.

ВИТІК МІЗКІВ (ВІДТІК ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ ПРАЦІВНИКІВ) – збиток, нанесений країні внаслідок еміграції висококваліфікованих осіб.

ВІДЧУЖЕННЯ ПОЛІТИЧНЕ – ситуація, в якій людина сприймає політику, державу, владу як сторонні, чужі сили, які панують над нею, пригнічують її. В. п. – одна з форм соціального відчуження, що фіксує наявність розриву між суспільством (об'єкт) та людиною (суб'єкт) і, як наслідок, спотворення характеру взаємин між ними, їх дегуманізацію.

ВІЗА – 1) напис на документі, що надає йому юридичної сили, засвідчує його автентичність. 2) У міжнародному праві – відмітка в закордонному паспорті чи документі, що його замінює, про дозвіл особі, якій він належить, в'їздити на територію певної держави, перебувати на ній або проїздити через неї, а також виїздити за її межі.

ВІЙСЬКОВА ДЕМОГРАФІЯ – галузь, що вивчає мобілізаційні можливості держави, людські ресурси потенційних військових супротивників і союзників, втрати серед населення і міграційні процеси, викликані військовими діями, вплив воєн на здоров'я і відтворення населення.

ВНУТРІШНЯ МІГРАЦІЯ – переміщення людей з одного регіону країни в інший з метою або з результатом залишення у новому місці проживання.

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ – особи, групи осіб, яких змусили кинути або покинути свої домівки або місця звичай-

ного проживання, в тому числі в результаті або щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або викликаних діяльністю людини лих, і які не перетинали міжнародно визнані державні кордони.

ВПОРЯДКОВАНА МІГРАЦІЯ – рух особи з її звичайного місця проживання на нове місце проживання з дотриманням законів та правил щодо виїзду з країни походження та транзиту через або в'їзд на територію країни призначення або приймаючої країни.

ВОЗ'ЄДНАННЯ СІМ'Ї – процес, при якому члени сім'ї, вже розлучені в наслідок примусової або добровільної міграції, воз'єднуються за межами країни свого походження.

ВРАЗЛИВА ГРУПА – будь-яка група або частина суспільства з більш високим, порівняно з іншими групами або іншою частиною суспільства ризиком піддатися заходам дискримінаційного характеру, насильству, стати жертвами природних, техногенних катастроф чи економічних криз (напр., жінки, діти, літні люди). Уразливі групи також найчастіше піддаються ризику в періоди конфліктів чи криз.

Г

ГЕГЕМОНІЗМ (від грец. ἡγεμονία керівництво, панування) – політика, заснована на прагненні панувати над іншими народами і країнами світу.

ГЕНДЕРНА ДЕМОКРАТІЯ – система суспільних відносин, за якої жінки і чоловіки мають правовий та політичний статус як рівні між собою у правах, свободах, обов'язках, відповідальності та можливостях, закріплених і реально забезпечених у політико-правових і моральних принципах, діях, створенні суспільних і державних структур із урахуванням гендерних інтересів і потреб. Існуючі соціальні відмінності статей є наслідком культури, що складалася в ході історичного розвитку цивілізації. Г.д. передбачає зміну світогляду та ролей у суспільстві як жінки, так і чоловіка. Важливим аспектом Г.д. є участь чоловіків і жінок у політичному житті.

ГЕНОЦИД (від грец. γένος – рід, плем'я та лат. caedo – вбиваю) – цілеспрямовані дії, що мають на меті знищити будь-яку етнічну, расову або релігійну групу населення, є найтяжчим злочином проти людства.

ГЕОПОЛІТИКА (мистецтво управління державою) – політологічна концепція, що вбачає у політиці засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність, обмеженість природних ресурсів, клімат, кількість населення.

ГОРДІСТЬ НАЦІОНАЛЬНА – соціально-психологічна категорія, яка виражає патріотичне почуття відданості, любові і поваги до власної країни та народу на основі врахування їхнього реального внеску в світову культуру та цивілізацію. Це поняття не тотожне поняттю «патріотизм», а входить до нього як складова частина.

ГРОМАДЯНИН – особа, яка має права й обов'язки, визначені конституцією і законами, і бере участь у формуванні органів політичної влади.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА І СВОБОДИ – основа конституційно-правового статусу громадянина певної держави, яка визначає можливості його участі в політичному, соціальному і культурному житті суспільства. У найзагальнішому вигляді громадянські права і свободи закріплені у прийнятій ГА ООН Загальній декларації прав людини (1948), а також уточнені й розвинуті в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права (обидва 1966 р.). До основних громадянських прав і свобод належать: право на свободу і рівність; право на життя й особисту недоторканність, включаючи свободу від рабства і підневільного стану, від тортур і жорстокого поводження, від втручання в особисте й сімейне життя, свободу пересування, свободу думки, совісті, релігії і т. ін.; економічні, соціальні і культурні права, включаючи право на соціальне забезпечення, на працю, на відпочинок, на нормальний життєвий рівень, на освіту, на участь у культурному житті суспільства; право на соціальний і міжнародний порядок, за якого можуть бути повністю здійснені всі права і основні свободи.

ГРОМАДЯНИ ТРЕТЬОЇ ДЕРЖАВИ (КРАЇНИ) – будь-яка особа, яка не є громадянином Європейського Союзу (тобто не має громадянства країни-члена).

ГРОМАДЯНСТВО – правова належність особи до певної держави.

ГРОМАДЯНСТВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ – правовий зв'язок громадян держав – членів Союзу з цією організацією, який знаходить свій вияв у взаємних правах та обов'язках, установлених Маастрихтським договором – Договором про утворення Європейського Союзу (ЄС), підписаним 7.02.1992 р. За ним кожна особа, що володіє громадянством будь-якої держави-члена організації, є водночас і громадянином ЄС, має право вільно пересуватися і проживати в його межах. Кожен з них може голосувати і висувати свою кандидатуру на муніципальних виборах у державі – члені ЄС, де живе, не будучи її громадянином, на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави. Крім того, особа, що живе у державі, громадянином якої не є, голосує і висуває свою кандидатуру на виборах до Європейського Парламенту на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави. Кожний громадянин Союзу на території третьої країни, в якій його держава не представлена, має право на захист з боку дипломатичних і консульських служб будь-якого члена ЄС у цій країні. Зазначені права можуть бути обмежені лише у встановленому договором порядку. Кожен громадянин Союзу може звертатися зі скаргами на порушення його права до Європейського Парламенту або до омбудсмена ЄС. Громадяни Союзу зобов'язані дотримуватися законодавства країн – членів ЄС і відповідних союзних договорів.

ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО – правила міжнародного права, спеціально призначені для захисту людини в період військових дій або збройного конфлікту.

Д

ДЕМАГОГІЯ – обман народу брехливими обіцянками, гаслами, навмисним перекручуванням фактів задля досягнення політичної чи корисливої мети.

ДЕМОГРАФІЯ (від др.-греч. δῆμος – народ, др.-греч. γράφω – пишу) – наука про народонаселення, що досліджує його чисельність, щільність, географічний розподіл, склад та демографічну статистику.

ДЕПОРТАЦІЯ (від лат. deportation – вигнання, вислання) – примусове виселення, переміщення з місця постійного проживання або навіть вигнання за межі держави особи чи групи осіб, навіть частини населення, які визнані правлячим режимом «соціально небезпечними», «небажаними».

ДІАСПОРА – перебування значної частини народу (етнічної спільноти) поза країною її походження.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за ознакою расової або національної приналежності, ознакою статі, релігійними і політичними переконаннями тощо.

ДОБРОВІЛЬНЕ ПОВЕРНЕННЯ – організоване або незалежне повернення в країну походження, транзитну або іншу третю країну на підставі вільно вираженого бажання особи, яка повертається.

ДОВГОСТРОКОВИЙ МІГРАНТ – особа, яка переїжджає в країну іншу, ніж свого звичайного проживання щонайменше на один рік таким чином, що країна призначення, по суті, стає її новою країною звичайного проживання. З точки зору країни походження ця людина буде довгостроковим емігрантом, а з точки зору країни прибуття – довгостроковим іммігрантом.

ДОГОВІР ПРО РЕАДМІСІЮ – угода між державами на основі взаємності, яка укладається з метою створення швидкої та ефективної процедури ідентифікації та безпечного впорядкованого повернення осіб, які більше не виконують умови для в'їзду або проживання на території держав, що є сторонами угоди, та з метою сприяння транзиту таких осіб на умовах співпраці.

ДОЗВІЛ НА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАЦІ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА – юридичний документ, виданий компетентним органом держави працедавцю, що дає дозвіл на застосування праці трудівників-мігрантів в приймаючій країні на період дії такого дозволу.

ДОЗВІЛ НА ПРОЖИВАННЯ – 1) Визначення в Україні: посвідка на тимчасове проживання – документ, що посвідчує особу іноземця або особу без громадянства та підтверджує законні підстави для тимчасового проживання в Україні. 2) В контексті ЄС: «Дозвіл на проживання» означає дозвіл, виданий органами влади держави-члена, який дозволяє громадянину третьої країни перебувати законно на її території.

Е

ЕКСПАТРІАЦІЯ (від лат. ex patria – «за межами батьківщини») – залишення батьківщини (еміграція), висилка за кордон, добровільний вихід з громадянства, позбавлення громадянства. Умови і наслідки цих актів визначаються національними законами окремих держав (про громадянство) і міжнародними договорами.

ЕКСТРАДИЦІЯ – офіційна передача, зазвичай на основі угоди або інших взаємних домовленостей, однією державою іншій державі особи, обвинуваченої чи засудженої за злочин, здійснений за межами території однієї держави і знаходиться в юрисдикції іншої, з метою проведення судового розслідування та здійснення покарання. Процес екстрадиції звичайно ґрунтується на поєднанні національного законодавства, двосторонніх договорів, а в деяких випадках багатосторонніх конвенцій (наприклад, Європейська конвенція про видачу 1957 року).

ЕКСПЛУАТАЦІЯ (від французької exploitation – використання, отримання вигоди) – акт несправедливого використання іншої особи чи її праці з метою отримання власної вигоди (наприклад, примусова праця або примусові послуги, рабство або практики, схожі з рабством та ін).

ЕМІГРАНТ (від лат. emigro – той, що виселяється) – особа, що залишила батьківщину і виїхала в іншу країну на постійне чи тривале проживання.

ЕМІГРАЦІЯ (від лат. emigratio – «виселення», «переселення») – вимушена чи добровільна зміна місця проживання окремих груп людей (емігрантів, переселенців), переселення зі своєї батьківщини, країни, де вони народилися і виросли, в інші

країни глобального суспільства з економічних, політичних або релігійних причин.

ЕТНІЧНЕ ПРОФІЛЮВАННЯ – прийняття висновків, що ґрунтуються на етнічній приналежності, расі, національному походженні чи релігії, а не об'єктивних даних або індивідуальній поведінці в якості основи для створення правоохоронних та/або слідчих рішень про те, хто був або може бути залучений в злочинну діяльність.

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ – представники етнічної групи, які проживають на території будь-якої держави, є її громадянами, але не належать до корінної етнічності та усвідомлюють себе національною громадою.

ЕТНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА – одна з нових соціально-політичних наук, яка вивчає місце і роль у політичному житті народів як етноісторичних спільнот.

ЕТНОС – (від грецьк. *έθνος* – плем'я, народ) культурно-духовна спільність людей, які споріднені походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов і державними утвореннями.

ЕТНОЦИД – різновид етнонаціональної політики (політичної поведінки), спрямованої на знищення конкретного народу (етносу). На відміну від геноциду, який прагне до тієї ж мети шляхом фізичного винищення етносу, етноцид спрямований на її досягнення за допомогою комплексу заходів із зруйнування системних зв'язків всередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість. Головна лінія в політиці етноциду – знищення основних ознак етносу (етнічної території, мови, культури, історичної пам'яті і, нарешті, самосвідомості).

ЕТНОПОЛІТИКА – система тактико-стратегічних дій, заходів і накреслень певного політичного суб'єкта (держави, політичної партії, громадсько-політичного руху та ін.) в галузі етноісторичних, етнокультурних та інших взаємин народів-етносів між собою та в їхніх стосунках з державою. Об'єктом етнополітики є досить складна сукупність політико-етнічних (етнополітичних) явищ, а саме: політичне життя народів-етносів, що є громадянами цієї держави (державотворчість, електоральні

кампанії, референдуми, плебісцити, місцево-регіональне самоврядування, муніципальна громадсько-політична діяльність); геополітичне розташування народів-етносів і етногруп на юрисдикційному терені держави; соціально-економічні і політико-культурні взаємини самих народів-етносів і етногруп між собою, з одного боку, та їхні взаємини з державою – з іншого; стосунки народів-етносів і етногруп, підданих певної держави, з їхніми етнородичами, геополітичними сусідами і суміжними етносуб'єктами, тобто «міжнародне життя» у широкому значенні цього поняття.

Є

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ – інтеграція України до Організації Північноатлантичного договору (НАТО), яка передбачає визнання і зобов'язання виконувати положення Північноатлантичного договору від 4 квітня 1949 р. Він зобов'язує країни-учасниці взяти на себе частину ризиків і відповідальності за колективну безпеку, а також утримуватись від приєднання до будь-яких інших міжнародних зобов'язань, які можуть суперечити договору. За Договором головна роль НАТО полягає у забезпеченні свободи і безпеки країн-членів за допомогою політичних і військових засобів. НАТО дотримується спільних для Альянсу цінностей демократії, індивідуальної свободи, верховенства права та мирного розв'язання суперечок і підтримує ці цінності в усьому євроатлантичному регіоні. Альянс залишається міжурядовою організацією, в якій кожен член зберігає свій суверенітет, а усі рішення приймаються спільно на основі консенсусу.

ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ БЕЗПЕКОВИЙ ПРОСТІР – військово-політична система, яка склалася та існує в межах території країн-членів євроатлантичного регіону, спрямована на комплекс заходів, які здійснюються всіма зацікавленими державами з підтримки стану нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз миру в світі. Формування Є.б.п. є закономірним результатом політичного шляху розвитку, через який пройшли країни Північноатлантичного регіону починаючи з середини ХХ ст. до

сьогодні. У результаті розпаду соціалістичної системи політичні й географічні межі Є.б.п. розширилися. Сьогодні подальший розвиток Є.б.п. йде шляхом розширення традиційних західних організацій. У першу чергу саме цей напрям знаходить свій вияв у розширенні ЄС та НАТО.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ БЮРО З НАДАННЯ ПРИТУЛКУ – бюро, створене з метою сприяння реалізації Єдиної європейської системи притулку, зміцнення практичної співпраці між державами-членами з питань надання притулку та надання і/або координації надання підтримки для держав-членів зі збільшеним навантаженням на їх системи притулку.

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ – складний та суперечливий соціально-економічний процес налагодження тісного співробітництва європейських держав. Є одним із проявів провідної тенденції сучасного історичного розвитку – посилення всебічної взаємозалежності держав, передусім в економічній сфері, та подальшого зближення цивілізаційно споріднених національних спільнот.

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ – підписана в Римі під егідою Ради Європи 4 листопада 1950 року конвенція, яка ввела безпрецедентну систему міжнародного захисту прав людини з можливістю для осіб звернення до суду для примусового виконання їх прав.

ЄВРОПЕЙСЬКА МІГРАЦІЙНА МЕРЕЖА (ЕММ) – орган, заснований з метою забезпечення органів ЄС та держав-членів актуальною, об'єктивною і достовірною інформацією з питань міграції та притулку, з точки зору вироблення політичного курсу ЄС. Мережа також надає інформацію для громадськості. ЕММ співпрацює з Національними контактними пунктами, що створюються в кожній державі-члені.

ЄВРОПЕЙСЬКА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА – політика Європейського Союзу з метою виявлення та визначення спрямованості міграційних процесів, тенденцій їх подальшого розвитку; визначення взаємозв'язку цих процесів та явищ; вироблення ефективних, практичних рекомендацій для їх регулювання; прогнозування розвитку міграції; управління міграційним рухом населення за допомогою спеціальних методів і засобів,

впорядкування і регулювання стихійних міграційних процесів.

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ – ідеологічна концепція, відповідно до якої провідну роль у розвитку сучасної цивілізації й культури відіграла Європа.

ЄДИНИЙ ДОЗВІЛ – дозвіл на проживання, виданий відповідними компетентними органами держави-члена ЄС, що дозволяє громадянину третьої країни легально проживати на її території в цілях роботи.

Ж

ЖЕНЕВСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО СТАТУС БІЖЕНЦЯ – конвенція про статус біженців, підписана в Женеві 28 липня 1951, з поправками, внесеними Нью-Йоркським протоколом від 31 січня 1967 року. Конвенція дає визначення поняття «біженець» та встановлює загальні підстави, на яких надається статус біженця. Конвенція забороняє будь-яку дискримінацію щодо біженців. Частиною прав біженці користуються нарівні з громадянами країни, яка їх приймає, частиною – на тих же умовах, що й іноземці. Конвенція допускає висилку біженця на користь державної безпеки, але забороняє їх повернення до держави, з якої вони втекли, побоюючись переслідування.

З

ЗАБОРОНА ЩОДО ПОДАЛЬШОГО В'ЇЗДУ В КРАЇНУ – адміністративне або юридичне рішення, що на певний період забороняє в'їзд та перебування на території держави, що видала таке рішення.

ЗАКОРДОННИЙ УКРАЇНЕЦЬ – особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України.

ЗАКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, в основі якого є не буття людини як найбільшої цінності, а організоване пригнічення її життєвості і природності, знеособлення й збайдужіння особистості. Закрите суспільство в найзагальнішому розумінні – це: монополізація влади в одних руках, однопар-

тійність політичної системи, контроль партійно-державною елітою економічної сфери життя, монополія на інформацію; поліцейський терор, мілітаризація суспільства; відсутність мобільності, жорстка структурованість і консолідованість суспільства на основі масової міфології; культ жорсткої централізованої влади, одержавлення (етатизація) з відчуженим світом культури. У політичній сфері закритість суспільства означає: ліквідацію інститутів публічної влади і реальної виборності; самозамикання апарату на самому собі й відірваність від потреб народу; партократизацію соціальних зв'язків; вождизм і кастову стратифікацію суспільства; бюрократизацію суспільного життя, протекціонізм, корупцію, відчуження особи від влади і політики; зміцнення антигромадянської всепоглинаючої держави.

ЗАПИТ СТОСОВНО ЗДІЙСНЕННЯ РЕАДМІСІЇ – письмове клопотання про реадмісію особи, що надсилається компетентними органами запитуючої держави компетентним органам запитуваної держави разом зі всіма документами та довідками, що містять інформацію про особу.

ЗВОРОТНА МІГРАЦІЯ – переміщення особи, що повертається в свою країну походження або місце постійного проживання, зазвичай після хоча б річного перебування в іншій країні. Таке повернення може бути або не бути добровільним. Зворотна міграція також включає добровільну репатріацію.

ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНИЙ – система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя.

ЗМІШАНА МІГРАЦІЯ – змішані рухи населення, що включають біженців, шукачів притулку, трудових мігрантів та інших мігрантів.

I

ІММІГРАНТ (від лат. *immigrans* (*immigrantis*) – той, що вселяється) – іноземець, що прибув у будь-яку країну на постійне проживання.

ІММІГРАЦІЯ (від лат. *immigro* – «вселяюся», «в'їжджаю») – процес, відповідно до якого іноземці приїжджають в країну, з метою подальшого в ній поселення та проживання.

ІММІГРАЦІЙНЕ ЗАТРИМАННЯ – адміністративна некаральна міра, що обмежує свободу пересування іммігрантів з неврегульованим статусом, яка є необхідною для запобігання їх можливої втечі і забезпечення з ними співпраці в період, коли рішення про повернення перебуває в стані підготовки. У деяких країнах шукач притулку може бути затриманий під час проведення процедури визначення статусу біженця, так само як і іноземець до прийняття рішення про допуск в країну.

ІНОЗЕМЕЦЬ – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

ІНТЕГРАЦІЯ МІГРАЦІЙНА – процес, при якому іноземних громадян приймають в суспільство в індивідуальному порядку і як групу. Конкретні вимоги до прийняття суспільством приймаючої країни можуть суттєво змінюватися в залежності від країни; відповідальність за інтеграцію лежить не лише на одній конкретній групі, а швидше на декількох сторонах: самих іммігрантах, уряді, організаціях і населенні приймаючої країни. Інтеграція не обов'язково передбачає постійне поселення. Тим не менше, вона передбачає взяття до уваги прав та обов'язків мігрантів та приймаючих суспільств, доступу до різноманітних послуг та ринку праці, визначення та поваги до цінностей, які пов'язують мігрантів та приймаючі суспільства спільною метою.

ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. *integratio* – відновлення, об'єднання у ціле) – сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів у рамках однієї держави або кількох держав з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам. Інтеграція політична є наслідком і формою прояву інтернаціоналізації всього суспільного життя – однієї з провідних тенденцій світового цивілізаційного розвитку, що прискорюється науково-технічним прогресом, поліпшенням інформаційного обміну, усвідомленням необхідності спільного вирішення глобальних проблем сучасності

тощо. Інтеграція політична – складне і суперечливе явище, яке торує собі шлях у протистоянні різних соціально-політичних сил, партій і держав. Держави, які беруть участь в інтеграційних процесах, частково передають окремі свої повноваження спеціально створюваним інтернаціональним (міждержавним або наддержавним) політичним інститутам, іншим транснаціональним структурам.

ІНТЕГРОВАНЕ УПРАВЛІННЯ КОРДОНАМИ – комплекс заходів, що передбачає: 1) координацію діяльності компетентних державних органів із забезпечення безпеки і відкритості державного кордону; 2) забезпечення охорони державного кордону, пропуску в установленому порядку через державний кордон осіб, транспортних засобів і товарів, провадження інформаційної та оперативно-розшукової діяльності, проведення аналізу ризиків та здійснення запобіжних заходів; 3) провадження суб'єктами інтегрованого управління кордонами діяльності із запобігання, виявлення, розкриття (розслідування) транскордонних злочинів; 4) створення чотирирівневої системи контролю за в'їздом та перебуванням в Україні іноземців та осіб без громадянства; забезпечення міжнародного, прикордонного та міжвідомчого співробітництва.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МІГРАЦІЯ – міграція осіб, що мають науковий ступінь кандидата або доктора наук, виїжджають закордон з власної волі або за запрошенням, працюють переважно у високоінтелектуальних сферах: освіта, наука, технології.

ІНТЕРКУЛЬТУРАЛІЗМ – достатньо новий термін, яким називають намагання знайти компроміс між двома полярними підходами асиміляції та мультикультуралізму. Цей підхід є достатньо доброзичливим до поваги етнокультурно-релігійних особливостей меншин та направлений на врахування та вирівнювання деяких ситуацій нерівного поводження, однак при цьому встановлює чіткі критерії для забезпечення виконання зобов'язань стосовно цінностей, історії та традицій приймаючої країни.

ІСЛАМОФОБІЯ (від англ. islamophobia) – різновид ксенофобії, сукупне визначення для різних форм негативної реакції на іслам, а також на пов'язані з ним суспільні явища. Перше

згадування терміну «І.» – в есе сходознавця Е. Діне «Схід очима Заходу». І. притаманні абсолютизування окремих несистемних негативних фактів діяльності мусульман; накидання ярликів, пов'язаних із проблемою тероризму та релігійного екстремізму; продукування ідей про «відсталість» і жорстокість мусульман; генерація та гіперболізація негативних упереджень у суспільстві, які є рудиментами колишніх протистоянь із ісламськими країнами, а також відверто насильницькі дії проти мусульманського населення. Функціональний зміст І. акцентує увагу на релігійно-політичних відносинах у суспільствах зі значною кількістю мусульман.

К

КВОТА ІММІГРАЦІЇ – кількісне обмеження. У контексті міграції в багатьох країнах встановлюються квоти або граничні показники кількості мігрантів, яким щорічно дозволяється в'їжджати в країну.

КОНСУЛЬСЬКИЙ ЗАХИСТ – консульські функції, націлені на надання допомоги громадянам, які перебувають за кордоном, у захисті їх прав та інтересів у місцевих судах. Зокрема захист поширюється на мігрантів, заарештованих або ув'язнених, затриманих під нагляд в очікуванні суду, або затриманих в будь-який інший формі. Такі мігранти повинні бути негайно інформовані про право зв'язатись з консульським представництвом.

КОНФЛІКТОЛОГІЯ (від лат. conflictus – зіткнення) – галузь науки, що займається вивченням конфліктів у різних сферах суспільного життя та свідомості людини. Основними проблемами сучасної конфліктології є: механізми, діагностика конфліктів і запобігання їм, закономірності їх виникнення і розгортання, структура і особливості. За тією сферою, де розгортається конфлікт, конфліктологія поділяється на відповідні дисципліни: соціальну конфліктологію, політичну конфліктологію, психологічну конфліктологію, педагогічну конфліктологію тощо. Названі дисципліни належать до тих наукових галузей, які вивчають усі аспекти відповідної сфери реальності.

КОРДОН – лінія, що визначає межі державної території та проведена на земній поверхні та карті. К. визначає просторові межі дії державного суверенітету. Морські К. встановлюються законодавчим шляхом по зовнішніх межах територіальних вод. Типи К.: орографічні – лінія, проведена з врахуванням рельєфу місцевості; геометричні – лінія проведена без прив'язки до природних об'єктів; астрономічні або географічні – лінія проходить через певні географічні координати і прив'язана до географічної сітки; комбіновані – лінія є поєднанням трьох попередніх типів. У разі геополітичних змін для визначення лінії К. застосовуються кілька основних принципів: легітимізм; ревізйонізм; федералізм; лібералізація; пролонгація.

КОРОТКОСТРОКОВИЙ МІГРАНТ – особа, яка переїжджає в країну іншу, ніж свого звичайного проживання щонайменше на три місяці (але не більше, ніж на один рік), за винятком випадків, коли міграція в цю країну відбувається з метою відпочинку, відпустки, відвідування друзів або родичів, службової потреби або лікування. Для цілей статистики з міжнародної міграції вважається, що країна звичайного проживання короткострокових мігрантів є країною призначення протягом періоду часу, який вони в ній проводять.

КОСМОПОЛІТИЗМ (від грец. *kosmopolites* – громадянин світу) – ідеологія, яка відстоює пріоритет глобальних, загальнолюдських цінностей над національними і класовими, а також великих міжнародних союзів над національним суверенітетом.

КРАЇНА ПОХОДЖЕННЯ – країна, яка служить джерелом міграційних потоків (законних або незаконних).

КРАЇНА ПРИЗНАЧЕННЯ – країна, що є основним місцем призначення міграційних потоків (врегульованих або нерегульованих).

КСЕНОФОБИЯ (від грец. *ξένος* (ксенос), що означає «чужинець», «незнайомець», та *φόβος* (фобос), що означає «страх») – різке несприйняття особою чи національною лінгвокультурною спільнотою чужої культури, мови, поведінки, манери спілкування тощо. На рівні державної політики може виявлятися як дискримінація за національно-культурними ознаками. Розрізняють дві основні форми ксенофобії. Перша

спрямована на групу всередині суспільства, що вважається чужою та шкідливою для суспільства, наприклад, нові іммігранти, біженці, трудові мігранти, євреї, цигани. Об'єктом другої форми ксенофобії є головним чином культурні елементи, що вважаються чужими. Вперше цей термін з'явився у словнику Вебстера (1841р.).

КУЛЬТУРНА ОРІЄНТАЦІЯ – навчальні курси, що надаються мігрантам, які хочуть отримати відомості про приймаючу країну, до яких може входити вивчення історії, географії, культури і т.д.

Л

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ МІГРАНТІВ З НЕВРЕГУЛЬОВАНИМ СТАТУСОМ – державна процедура або програма, за допомогою якої країна дозволяє іноземцям, що перебувають в ній з порушенням законодавства, отримати законний статус.

ЛІБЕРАЛІЗМ (від фр. *libéralisme*) – філософська, політична та економічна теорія, а також ідеологія, яка виходить з положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного ладу.

ЛІГА – союз, спілка, товариство, асоціація, об'єднання окремих осіб, організацій або держав.

ЛІМІТРОФ (лат. *limitrophus* – прикордонний) – категорія геополітики, що застосовується для означення прикордонної держави, геополітичний простір якої зазнає домінуючого впливу і контролю з боку могутнішого геополітичного актора (держави, альянсу держав, недержавних акторів). Сучасне позиціонування Л. відбувається в контексті з'ясування геополітичної, гео економічної і геокультурної динаміки світу, модель якої вибудовується як вертикаль взаємодій від надпотужних суб'єктів геополітики («геополітичні тьютори») до периферійних малих держав із найнижчим геополітичним статусом. Політична орієнтація Л. визначається державою, під патронатом якої він знаходиться. Л. не є самостійним суб'єктом геополітики, він радше є об'єктом геополітичних маніпуляцій великих держав та інших акторів міжнародних відносин.

ЛОБІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ – сукупність форм і методів артикуляції (представництва) політичних, економічних та інших інтересів суспільних агентів (формальних і неформальних груп інтересів), що відображає модальність (спрямованість) взаємин між групами інтересів і владними структурами та має системний характер. Л.п. значною мірою сприяє формуванню стійкого «балансу сил» у суспільстві, який створюють групи інтересів, сприяє досягненню політичного консенсусу в суспільстві. Сучасний Л.п. визначається як процес агрегування інтересів та організованого впливу на прийняття рішень структурами законодавчої і виконавчої влади за допомогою спеціально призначених для цього професійних груп – «посередників» (лобістів).

ЛОЯЛЬНІСТЬ (від англ. loyal – відданий) – прихильне ставлення до влади й чинних законів. У жорстких суспільствах з авторитарними й тоталітарними політичними режимами лояльність трактується як суто зовнішня прихильність до законності. Демократичне розуміння лояльності засноване на вірі в переваги законотворчого типу поведінки. Лояльною називають людину, котра сприймає загальноприйняті принципи політичного життя як свої власні норми політичної поведінки. Лояльним громадянином вважається людина, яка живе згідно з традиційно існуючими структурами влади на макро-, мезо- і мікрорівнях.

М

МАСОВИЙ НАПЛИВ – 1) раптове прибуття іноземців до країни, у великій їх кількості; 2) у контексті ЄС: прибуття до держав-членів ЄС великої кількості переселенців із певної країни або географічного регіону, незалежно від того, чи їх прибуття було спонтанним або в рамках допомоги, наприклад, через програму евакуації.

МАЯТНИКОВА МІГРАЦІЯ – у деяких країнах цим терміном визначають регулярні (зазвичай – щоденні) поїздки населення з одного населеного пункту (місця проживання) в інший – на роботу або навчання і назад. Це є результатом невідповідності розміщення виробництва та розселення людей. Особливо роз-

винена в приміських зонах великих міст, міських агломераціях, мегаполісах. Однак це поняття характеризує мобільність населення, а не міграцію.

МЕНТАЛЬНІСТЬ (від лат. mens – пов'язаний з духом, духовністю) – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальновизнані цінності, суспільна психологія. М. означає щось спільне, яке лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій. М. формують географічне середовище, політичні інститути і соціальні структури суспільства, культура, традиції.

МЕХАНІЗМ МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ – система міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у разі порушення. Схематично всі правозахисні міжнародні організації можна розділити на дві групи: універсальні та регіональні. Універсальні правозахисні механізми – це органи й організації, які поширюють свою діяльність на увесь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів. Ці механізми тією чи іншою мірою пов'язані з основною міжнародною організацією світу – ООН. Це не випадково: по-перше, її членами є майже всі держави світу, по-друге, відповідно до Статуту ООН однією з основних цілей діяльності цієї організації є «утвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості». Статут зобов'язує головний орган ООН – Генеральну Асамблею ООН – приділяти особливу увагу захистові прав людини. У 1948 р. вона прийняла Всезагальну декларацію прав людини, а після цього низку міжнародно-правових актів, які торкаються різноманітних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборону геноциду, апартеїду, расової дискримінації тощо). Питання прав людини розглядають у Головних комітетах Асамблеї, а також у її допоміжних органах (наприклад, у спеціальних комітетах з дискримінації, проти апартеїду тощо).

МІГРАНТ (від лат. *migrans, migrantis* – переселенець; той, хто переселяється) – термін, який застосовується до окремих осіб, або членів сімей, що переїжджають до країни або регіону з метою покращення їх матеріальних або соціальних умов проживання та поліпшення перспектив для себе та членів сім'ї.

МІГРАНТ З НЕВРЕГУЛЬОВАНИМ СТАТУСОМ – особа, яка внаслідок незаконного в'їзду або закінчення встановлених строків перебування не має законного статусу в транзитній або приймаючій країні. Також поняття включає тих осіб, які законно прибули в транз. країну або країну признач., але лишились на триваліший час, ніж дозволено або, як наслідок, незаконно працевлаштовані.

МІГРАЦІЙНА АМНІСТІЯ – державна програма, відповідно до якої держава надасть можливість іноземцям, що перебувають на її території з порушенням законодавства, отримати законний статус.

МІГРАЦІЙНИЙ ПРОФІЛЬ – інструмент збору та аналізу всієї необхідної інформації для формування політики у сфері міграції та розвитку і моніторингу впливу її реалізації.

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ – переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання.

МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ – у широкому розумінні – взаємодія етносів, етнічних груп у різних сферах (політиці, культурі, економіці тощо); у вузькому – міжособові відносини людей різних національностей, які відбуваються як на офіційному, так і на неформальному рівнях. Визначальною передумовою першого напрямку розвитку є рівноправний статус контактуючих етносуб'єктів, закріплений у правовому полі і впроваджений державою у власній етнополітиці. Це відбувається за таких умов: створення політико-правової бази, яка забезпечує рівні можливості усім громадянам брати участь в управлінні державними і громадськими справами, зміцнення гарантій, що виключають прояви дискримінації осіб за етнічною, релігійною або мовною ознаками; досягнення у міжетнічних відносинах стану злагоди, атмосфери толерантності, високої довіри, поваги до мов, культур, традицій, звичаїв і релігій; перетворення поліетнічності суспільства, його багатокультурності в кон-

солідуючий фактор творення демократичної, правової держави; забезпечення у всій повноті духовно-культурного розвитку як титульного етносу, так і представників інших народів, що проживають у країні тощо.

МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА – підтримка, що надається міжнародним співтовариством: гуманітарна допомога, фінансові відрахування та послуги навченого персоналу.

МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО – одночасна належність особи до громадянства двох або більше держав за законами цих країн.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ – інтеграційний підхід, що визнає, управляє та максимізує переваги культ. розмаїття. В основі М. є три принципи: 1) визнання державою культурного плюралізму як важливої характеристики громадянського суспільства; 2) усунення перешкод, котрі заважають соціалізації маргінальних культурних груп; 3) підтримка відтворення та розвитку різних культур.

Н

НАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *natio* – народ) – світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА – основний тип сучасних держав, що утворені націями, або з населення яких сформувались сучасні нації. Для розуміння специфіки Н.д. важливо мати на увазі, що їх кордони здебільшого не співпадають з кордонами одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують держави міні-цивілізацій, на території яких проживає низка етнічних груп (корінних і приїжджих), які об'єднані спільним ментальним та культурним ядром. Поняття «Н.д.» (*national state*) не рівнозначне поняттю «державо-нація» (*nation state*). Останнє близьке за змістом до поняття «етнічна держава», коли одна нація має одну державу. Таких держав у світі лише близько 10%.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ – приналежність до етнічної групи, з однаковою етнічною ідентичністю, мовою (діалектом), культу-

рою, походженням, історією, і яка може проживати на території однієї або кількох держав.

НЕВРЕГУЛЬОВАНА МІГРАЦІЯ – пересування людей, що відбувається поза регулюючими нормами країни відправлення, транзитної та (або) приймаючої країни.

НЕЗАКОННЕ ПЕРЕТИНАННЯ КОРДОНУ – перетинання державного кордону України будь-яким способом поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів або за документами, що містять недостовірні відомості про особу, чи без дозволу відповідних органів влади. Правопорушенням також є спроба такого перетинання. За вказані правопорушення передбачено адміністративну відповідальність.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ (від грец. *neos* – новий і лат. *liberalis* – вільний) – сучасна політтеорія, різновид традиційної ліберальної політики, що наполягає на збереженні вірності принципам демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва.

НІГІЛІЗМ (від лат. *nihil* – «ніщо») – заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, законодавчих норм, культури, форм суспільно-політичного життя та ін.

НОНРЕФУЛМЕНТ – основний принцип міжнародного права про біженців, закладений в Женевській конвенції про статус біженців, 1951 р., згідно з якою «договірні держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців на кордон країни, де їх життю або свободі загрожує небезпека внаслідок їх раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань. Це положення, однак, «не може застосовуватися до біженців, які розглядаються з поважності причин як загроза безпеці країни, в якій вони перебувають, або засудженим за вчинення особливо тяжкого злочину, або таким, що становлять громадську загрозу для країни».

О

ОРГАНІЗАЦІЯ З БЕЗПЕКИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ (ОБСЄ) – найбільша регіональна організація з безпеки, метою якої є запобігання виникненню конфліктів у регіоні, врегу-

лювання кризових ситуацій, ліквідація наслідків конфліктів. ОБСЄ покликана здійснювати контроль над поширенням озброєнь, економічною і екологічною безпекою, приймати дипломатичні зусилля щодо запобігання конфліктів, здійснювати заходи з побудови відносин довіри і безпеки, захисту прав людини тощо. До ОБСЄ входять держави Європи, ЦА і Північної Америки, які мають рівний статус. Рішення ОБСЄ приймаються на основі консенсусу і не носять обов'язкового характеру. Структура ОБСЄ складається з Саміту (зустріч на вищому рівні), Ради міністрів іноземних справ, Вищої ради, Постійної ради під керівництвом Голови.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ – міжнародна організація, завданням якої є підтримання і зміцнення миру та розвиток співробітництва між країнами. Членами ООН є 191 держава. Головні органи ООН: Генеральна асамблея та Рада Безпеки. До складу Генеральної асамблеї входять представники усіх держав-членів ООН, її рішення мають рекомендаційний характер. Очолює ООН Генеральний секретар. До системи ООН входить більше 30 міжнародних організацій. Діяльність ООН має на меті ліквідацію злиднів та голоду, забезпечення загальної початкової освіти, заохочення рівності чоловіків та жінок, розширення прав і можливостей жінок, скорочення дитячої смертності, поліпшення охорони материнства, боротьбу з ВІЛ/СНІД, малярією та іншими захворюваннями, забезпечення сталого екологічного розвитку, формування глобального партнерства з метою розвитку.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ (North Atlantic Treaty Organization / NATO / НАТО) – воєнно-політичний блок країн Європи і Північної Америки, що виник 4 квітня 1949 р. у США у вигляді трансатлантичного форуму (держави-членами НАТО стали США, Канада, Ісландія, Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Італія, Португалія), який декларував проведення країнами-членами консультацій з питань, що стосуються їх життєво важливих інтересів, становлять загрозу їх безпеці, а також протистояння можливій агресії щодо країн-членів з боку третіх країн, у тому числі передбачаючи можливість застосування військово-

вої сили проти агресора (але при цьому країни-члени НАТО не обов'язково вступають у збройний конфлікт з агресором, маючи право вибору щодо засобу реагування на агресію).

ОСОБА БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА – особа, яка не розглядається громадянином будь-якої держави в рамках її закону.

ОСОБА, ЯКА ПОТРЕБУЄ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ – особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань.

ОФІЦЕР ЗВ'ЯЗКУ З ПИТАНЬ ІММІГРАЦІЇ – представник однієї з держав-членів, працевлаштований за кордоном імміграційною службою або іншими компетентними органами з метою встановлення і підтримання контактів з владою приймаючої країни для сприяння запобіганню та боротьбі з незаконною імміграцією, поверненню іммігрантів з неврегульованим статусом та управління врегульованою міграцією.

ОХОРОНА ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ – 1) визначення в Україні: здійснення Державною прикордонною службою України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а також Збройними Силами України у повітряному та підводному просторі відповідно до наданих їм повноважень заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону України; 2) в контексті ЄС: нагляд за кордоном (Border surveillance) – нагляд за кодоном між пунктами пропуску та нагляд за пунктами пропуску поза встановленими годинами їх роботи, з метою попередження фактів уникнення прикордонних перевірок особами, що мають намір перетнути кордон.

П

ПАНЕЛЬ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА З ПИТАНЬ МІГРАЦІЇ ТА ПРИТУЛКУ – платформа співробітництва та діалогу у сфері міграції та притулку між країнами Східного Партнерства та державами-членами ЄС, ініційована у 2011 році. Панель прагне сприяти наближенню стандартів через обмін кращими практиками між відповідними державними структурами в країнах Східного Партнерства, державах-членах ЄС та всіма зацікавленими сторонами, залученими у сферу міграції та надання притулку.

ПАСПОРТНИЙ ДОКУМЕНТ – виданий уповноваженими державними органами України чи іншої держави або статутними організаціями ООН документ, що підтверджує громадянство, посвідчує особу пред'явника, дає право на в'їзд або виїзд з держави і визнаний Україною. Термін паспортний документ в міжнародному контексті використовується рідко. Замість того: паспорт (Passport), проїзний документ (Travel document).

ПІДТРИМАНА МІГРАЦІЯ – переміщення мігрантів, що відбувається за підтримки держави, кількох держав або міжнародної організації, як протиположна спонтанній, самостійній міграції.

ПОЛІТИКА МІЖНАРОДНА – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

ПРИМУСОВА МІГРАЦІЯ – міграційний рух, в якому існує елемент примусу, в тому числі загроза життю і джерелам існування, незалежно від того, чи він виник у результаті природних або антропогенних причин (наприклад, рух біженців і внутрішньо переміщених осіб, а також осіб, переміщених у результаті стихійних лих або екологічних катастроф, хімічних або ядерних катастроф, голоду, або проектів розвитку).

ПРИНЦИП ГРУНТУ – правило, за яким громадянство дитини визначається за місцем його народження.

ПРИНЦИП КРОВІ – правило, за яким громадянство дитини визначається за громадянством його батьків, незалежно від місця його народження.

ПРИТУЛОК ПОЛІТИЧНИЙ – надання державою можливості уникати переслідування на її території особам, які є громадянами інших держав, якщо вони зазнають утисків у себе вдома через їхні політичні погляди, позиції чи дії.

Р

РАСОВА ДИСКРИМІНАЦІЯ – вирізнення, виключення, обмеження або перевага, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, з метою або як наслідок порушення прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя. Дискримінація заборонена міжнарод. правом.

РЕАДМІСІЯ (від англ. to readmit – приймати назад) – це взаємні зобов'язання держав, які закріплюються у міжнародних угодах, прийняти назад власних громадян, а також громадян третіх країн та осіб без громадянства, які незаконно прибули на територію однієї з Договірних Сторін, або, прибувши законно, втратили підстави для легального перебування. Механізм примусу держав до реадмісії – двосторонні та багатосторонні міжнародні договори, підписання яких є одним з пріоритетів міграційної політики Європейського Союзу. Україна у свою чергу також прагне до укладання таких угод з країнами – основними постачальниками нелегальних мігрантів до України і транзитних мігрантів – в Євросоюз. Зокрема, для таких цілей Міністерством внутрішніх справ затверджено Інструкцію «Про порядок реалізації компетентними та уповноваженими органами України міжнародних угод про реадмісію осіб», яка, зокрема, визначає порядок реадмісії, засоби її забезпечення тощо.

РЕІНТЕГРАЦІЯ (МІГРАЦІЙНА) – повторне включення людини до групи або процес, наприклад, включення мігранта в суспільство країни свого походження або постійного місця проживання. Реінтеграція може бути культурною, соціальною, економічною.

РЕПАТРІАЦІЯ (від лат. repatriatio – повернення на батьківщину) – повернення до держави її громадян, що з якихось

причин раніше її покинули: військовополонених, біженців, емігрантів (з поновленням у правах громадянства, якщо вони були його позбавлені на підставі положень, викладених у різних міжнародних документах (Женевській конвенції, 1949 р., Протоколи, 1977 р., Положення про закони і звичаї сухопутної війни, що доповнюють (IV) Гаазьку конвенцію, 1907 р., документи з прав людини, а також правові звичаї). Репатріація як термін також застосовується щодо дипломатичних представників і міжнародних посадових осіб під час міжнародної кризи, а також експатріантів та мігрантів.

РЕФУЛМЕНТ – вислання особи державою будь-яким способом на територію іншої держави, в якій його/її життя або свобода буде поставлена під загрозу або він/вона можуть піддатися гонінням за ознакою раси, віросповідання, національності, приналежності до певної соціальної групи або політичних переконань або піддатися тортурам.

РІШЕННЯ ПРО ПОВЕРНЕННЯ – адміністративне або юридичне рішення або акт, що визначає або декларує перебування громадянина третьої країни на території держави-члена ЄС незаконним та накладає зобов'язання щодо повернення.

С

САЛЬДО МІГРАЦІЇ – різниця між імміграцією та еміграцією з певного регіону протягом року (чиста міграція є негативною, коли число емігрантів перевищує число іммігрантів). Коли кількість прибулих перевищує кількість від'їжджаючих, таке явище має назву чиста імміграція. Якщо навпаки – чиста еміграція. Оскільки багато країн або не мають точних даних щодо імміграції та еміграції, або не мають жодних даних, чиста міграція часто оцінюється як різниця між зміною загальної чисельності населення та природним приростом між двома датами.

СВОБОДА СОВІСТІ – одна з фундаментальних загальнолюдських цінностей, що у філософсько-політологічному контексті означає особливу якісну визначеність людського буття, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до віль-

ного, не детермінованого зовнішніми, силовими чинниками самовизначення в духовній, світоглядній, політичній сферах свого життя, а також можливість його зовнішньої творчої та відповідальної самореалізації на основі ціннісно зорієнтованого вибору.

СВОБОДИ ПОЛІТИЧНІ – різновид соціальних свобод, що виявляються як сукупність політичних і правових норм і визначають соціально-політичний статус людини і громадянина, право на участь у вирішенні державних справ та можливість громадян захищати і відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. С. п. передбачають: визнання за кожною людиною права користуватися свободами, які являють собою продукт взаємодії особистості, суспільства і держави і об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку економічної, духовної, соціальної та політичної сфери; умову самоствердження індивіда у політичному житті, ступінь відображення духовного стану сучасної цивілізації (сучасної не в розумінні сьогодення, а відповідно до того, як вона формувалась з часом, аж поки не набула своїх нинішніх рис); сумарний вираз сучасної політичної ситуації.

СИСТЕМА «ЄВРОДАК» – автоматизована (ІТ) система, що дозволяє збір, передачу та зіставлення відбитків пальців заявників на надання притулку та осіб, які були затримані у зв'язку з незаконним перетином зовнішнього кордону ЄС. Порівнюючи відбитки пальців, можна визначити, за вимогами Дублінської конвенції, чи шукач притулку або мігрант з нерегульованим статусом раніше попросив притулку в іншій країні ЄС, чи шукач притулку прибув на територію ЄС незаконно.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – процес становлення особистості, поступове засвоєння нею вимог суспільства, придбання соціально значимих характеристик свідомості і поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством. Включає в себе як цілеспрямоване виховання чи вплив на дорослу особистість, так і стихійні чи спонтанні процеси, що впливають на її формування. Соціалізація перебуває на межі різних наук і вивчається філософією, психологією, соціальною психологією, соціологією, історією, етнографією, педагогікою, теологією.

СОЦІОЛОГІЯ (від лат. *societas* – «суспільство» та грец. *λογος* – «вчення», «знання», «наука») – найбільш фундаментальна наука про суспільство, закономірності його існування та розвиток, хід співжиття людей та спостереження за ними. Термін «соціологія» запропонував 1839 року французький учений Огюст Конт, ще до того, як у другій половині XIX ст. соціологія стала самостійною університетською дисципліною.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ (від лат. *societas* – суспільство і грец. *logos* – вчення, слово, галузь) – у широкому розумінні – наукова галузь, яка вивчає соціальні аспекти політики; у вузькому – це галузь соціології, яка вивчає взаємозв'язок політичних інститутів з іншими сферами суспільного життя, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами. Можна сказати також, що С. п. – це наукова галузь, що вивчає соціальні аспекти політики. Предметом С. п. є формування, становлення і розвиток політичних відносин або, іншими словами, політична діяльність. Об'єктом досліджень С. п. є сфера політичного життя на всіх його структурно-організаційних рівнях, усі соціальні спільноти і формування, що утворюють політичну систему суспільства. Основними функціями С. п. є теоретична, описова, інформаційна, прогностична. Основні методи С. п.: теоретичні (системний підхід, математичні і структурні методи, порівняльний метод, функціональний підхід, абстрагування, узагальнення, аргументація) і емпіричні (спостереження, опитування, анкетування, вивчення документів тощо).

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ (СВ) – теоретично орієнтована галузь дослідження. Саме її розвитку потребує вітчизняна соціологія для розуміння і передбачення впливу війни. Війна розглядається як найгостріша форма конфлікту, а природа її може пояснюватися з різних методологічних позицій. Соціологічний супровід має зробити вплив війни більш зрозумілим і передбачуваним. Для цього у вітчизняній соціології має отримати розвиток як окремий напрям СВ, а предмет дослідження війни стати одним із важливих. Сьогодні ця проблема полягає в тому, що після майже 80 років мирного співіснування держав з різним соціально – політичним устроєм, суспільства яких вже звикли до думки, що війна не повинна бути способом вирішення

політичних проблем, у самому центрі Європи знову виникла велика війна. Офіційна позиція агресора – називати цю війну спеціальною військовою операцією. Але відколи їй вчинився героїчний опір українців, коли протистоїть їй спроможна сила, то це не може бути «операцією», тому що, згідно із словниковими визначеннями, поточні події є саме боротьбою держав за свої політичні цілі. Об'єднання зусиль наук, що знаходять свій предмет дослідження у війні та військовій реальності суспільства, – знамення часу, тому що пояснити їх засобами однієї галузі знання не є можливим. Цього вимагає й адресат таких досліджень – людина 21 ст. Об'єднати ці зусилля досліджень війни може СВ. Розрізняють СВ і Військову соціологію (ВС).

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВА, або військова соціологія. У ВС прийнято виділяти **предмет у широкому і вузькому сенсі**. У широкому сенсі предмет ВС являє собою закономірності розвитку військової сфери в мирний і воєнний час, діяльність і розвиток військових організацій як соціального інституту і його взаємодію з суспільством, причини і наслідки воєн. У вузькому сенсі предмет військової соціології характеризується як система знань про військово-суспільні відносини, які існують у процесі діяльності і розвитку збройних сил (ЗС), тобто у вузькому сенсі ВС займається дослідженням законів і інструментів відносин між державами, соціальними групами, класами і відносинами всередині ЗС.

Т

ТРАНЗИТНА КРАЇНА – країна, через яку проходять міграційні потоки (врегульовані чи неврегульовані).

ТРЕТЯ БЕЗПЕЧНА КРАЇНА – країна, в якій шукач притулку потенційно може мати доступ до ефективного режиму надання притулку і в якій він фізично може бути присутнім до прибуття в країну, в яку він подає заявку на притулок.

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО – спільні конструктивні дії, спрямовані на розвиток відносин між територіально-адміністративними одиницями або місцевими і регіональ-

ними органами влади в рамках юрисдикції двох або більше держав (на географічно суміжних територіях, включаючи території, відділені морем), які передбачають укладення відповідних угод між ними. Основні завдання Т.с.: подолання існуючих стереотипів та упереджень по обидві сторони кордону; усунення політичних та адміністративних бар'єрів між народами-сусідами; створення господарської, соціальної та культурної інфраструктури; вирішення екологічних проблем щодо. Загальні політичні принципи Т.с.: непорушність і недоторканність державних кордонів, невтручання у внутрішні справи, співробітництво, мирне вирішення суперечок, загальна повага до прав людини.

ТРУДОВИЙ МІГРАНТ – особа, яка допускається приймаючою країною зі специфічною метою оплачуваної економічної діяльності в межах цієї країни. Термін перебування в країні обумовлюється видом працевлаштування.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЕТНІЧНА (від лат. tolerans (tolerantis) – терплячий) – терпимість до чужих думок і вірувань; специфічна ознака національного характеру, яка виражається у терпимості до будь-яких проявів іноетнічного менталітету.

У

УКРАЇНСЬКЕ ЕТНІЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ – належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження.

УПЕРЕДЖЕНЕ СТАВЛЕННЯ – у широкому сенсі може розумітися як упереджене негативне ставлення, нетерпимість або ненависть до конкретної групи осіб. Ця група повинна мати спільні риси, що є незмінними чи фундаментальними, наприклад, «расова» або національна приналежність, мова, релігія, громадянство, сексуальна орієнтація чи інші ознаки.

УПРАВЛІННЯ КОРДОНАМИ – сприяння дозволеному руху різних потоків осіб: ділових людей, туристів, мігрантів, біженців; виявлення та запобігання незаконному в'їзду іноземців у країну. Заходи з управління кордонами включають застосування державами візових вимог, санкцій до транспортних компаній, які незаконно ввозять іноземців у країну, а також

визначення процедур з перетину кордонів. Міжнародні стандарти вимагають збалансованого підходу між сприянням в'їзду законотрухняних подорожуючих та запобіганням в'їзду осіб, що намагаються потрапити в країну з негативними намірами або з невідповідними документами.

УПРАВЛІННЯ МІГРАЦІЄЮ – різні державні функції в межах національної системи, спрямовані на гуманне та впорядковане управління транскордонною міграцією, зокрема управління процесами в'їзду та перебування іноземців всередині країни, захист біженців та інших осіб, які потребують захисту.

Ф

ФАКТОРИ, ЯКІ СТИМУЛЮЮТЬ МІГРАЦІЙНИЙ ВІДТІК – умови та обставини в країні походження, які змушують або стимулюють її жителів до еміграції. До таких факторів належать політичні, расові чи релігійні переслідування, війна, безробіття, техногенні катастрофи і т.д.

ФАКТОРИ, ЯКІ СТИМУЛЮЮТЬ МІГРАЦІЙНИЙ ПРИТІК – умови та обставини, які стимулюють імміграцію до певної країни (є привабливою для іммігрантів). До таких факторів можуть відноситись високі стандарти життя/високі зарплати, попит на робочу силу, політична та релігійна свобода і т.д.

ФРОНТЕКС – європейське агентство з управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів ЄС, є спеціалізованою та незалежною установою, якій доручено координувати операційну співпрацю між державами-членами в галузі забезпечення безпеки кордонів. ФРОНТЕКС доповнює національні системи управління кордонами держав-членів.

ФУНКЦІОНАЛІСТСЬКИЙ МЕТОД – метод інтеграції, який передбачає поетапну секторальну інтеграцію та її поширення з економічної на політичну сферу.

Ц

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* – громадянський, державний) – поняття увійшло у суспільну науку в середині

XVIII ст. майже як синонім культури, але використовувалося також і для характеристики рівня, ступеня суспільного розвитку. Активно цим поняттям користувалися французькі просвітители, називаючи цивілізованим суспільство, що базується на засадах розуму, гуманізму, справедливості.

ЦИРКУЛЯРНА МІГРАЦІЯ – повторюване пересування осіб з місця їх постійного проживання до місця (місць) призначення, якщо від'їзд та повернення відбуваються більше одного разу. ЦМ може відбуватись як між країнами, так і всередині держави. Поняття відрізняється від зворотної міграції, коли має місце один від'їзд та одне повернення після тривалої відсутності, а також від щоденних поїздок на роботу в інший населений пункт, при якому особа повертається до одного й того ж місця проживання.

Ч

ЧУЖИНЕЦЬ – громадянин, підданий чужої держави, країни; іноземець

Ш

ШЕНГЕНСЬКА ІНФОРМАЦІЙНА СИСТЕМА – спільна (держави-члени ЄС, Ісландія, Норвегія та Швейцарія) інформаційна система, яка надає можливість відповідним органам кожної країни, шляхом процедури автоматизованого пошуку, отримувати доступ до попереджень щодо осіб та речей з метою прикордонних, митних, правоохоронних та інших перевірок у контексті застосування Шенгенської угоди.

ШЕНГЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ – конвенція про застосування Шенгенської угоди, доповнює Шенгенську угоду і встановлює гарантії та механізми реалізації свободи пересування.

ШЕНГЕНСЬКА УГОДА – угода, підписана 14 червня 1985 року між Бельгією, Францією, Німеччиною, Люксембургом і Нідерландами, за якою країни домовилися, що будуть поступово скасовувати контроль на спільних кордонах та забезпечувати свободу пересування.

Ю

ЮНЕСКО – спеціалізована агенція ООН з питань освіти, науки і культури, яка випрацьовує ідеї, встановлює стандарти, збирає та поширює інформацію, сприяє міжнародному співробітництву в зазначених сферах. Заснована 16 листопада 1945 р. і налічує 191 члена та 6 асоційованих членів. Згідно з прийнятими ООН «Цілями тисячоліття», ЮНЕСКО має на меті зменшити вдвічі кількість гранично бідних людей, досягти загального поширення початкової шкільної освіти в усіх країнах, ліквідувати нерівність жінок в освіті. Україна є членом ЮНЕСКО з 12 травня 1954 р., а з грудня 1962 р. в Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО. Метою співробітництва з ЮНЕСКО є зміцнення інтелектуального потенціалу країни та залучення його до загальносвітових процесів у гуманітарній сфері, а також використання в національних інтересах можливостей ЮНЕСКО та міжнародного досвіду в галузях її компетенції.

ДОДАТКИ

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО РОБОЧОЇ
ПРОГРАМИ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ
ТА МІГРАЦІЯ: ДОСВІД ЄС»**

Мета та завдання навчальної дисципліни

Навчальна дисципліна «Імміграція і транснаціоналізм: досвід ЄС» на першому етапі пропонувалася для апробації як курс під час літньої школи в рамках реалізації проекту «Транскарпатський центр Жана Моне з дослідження європейських стратегій розвитку в Ужгородському національному університеті», а на перспективу – як складова освітньо-професійної програми підготовки магістрантів на факультеті історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ». Така апробація успішно відбулася 23-26.06.2021 р., і з жовтня того ж року курс під назвою «**Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС**» рішенням кафедри було запроваджено до програми підготовки здобувачів ОС «Магістр» факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ» за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії (країнознавство)».

Робоча програма навчальної дисципліни «**Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС**» передбачає надання студентам максимально повної інформації та різноманітних навчальних матеріалів для успішного вивчення курсу. Це підручники та навчальні посібники, авторські матеріали та розробки, які підготовлені викладачем, а саме:

- конспекти лекцій;
- методичні вказівки та рекомендації;
- індивідуальні завдання;
- комп'ютерні презентації;
- ілюстративні матеріали;

- довідник-глосарій.

Головною вимогою у підході до формування та складання Робочої програми курсу **«Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС»**, реалізації його мети і завдань є вивчення міграційних і транснаціональних процесів частково в глибині історії, але головним чином у 20–21 ст., їх особливостей в умовах війни РФ проти України, засвоєння сутності соціальних переселень, наукових визначень, типів, функцій, типології, класифікації та управління міграційним процесом в Україні у контексті наявного досвіду та практик окремих країн і ЄС в цілому.

Глибокого розуміння теорії міграції і транснаціоналізму можна досягти шляхом розвитку навичок аналізу причин, сутності імміграції, демографії і транснаціоналізму, адаптації чи інтеграції мігрантів та їх асиміляції в різних країнах світу, особливо Євросоюзу і США.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС» є оволодіння теорією і практикою імміграції і транснаціоналізму, управління міграційним процесом, методикою і методологією моніторингу міграційної ситуації, прогнозування ситуації в регіоні і ставлення населення краю до мігрантів, біженців і переселенців, дослідження соціального стану біженців з України після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, досвіду низки країн ЄС з управління міграцією.

Необхідність поглиблення раніше отриманих знань продиктована високою динамікою геополітичних та інтеграційних процесів, міграційних переміщень, які охопили Україну під час війни, нового по суті зовнішньополітичного курсу держави, викликами, які стоять після останніх розширень ЄС 2004-2013 рр. та після повномасштабної агресії коаліції РФ-РБ проти України.

Метою вивчення навчальної дисципліни **«Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС»** є надання узагальнюючих знань при вивченні проблем імміграції та її впливу на демографію і економіку України, а також ситуацію серед біженців та переселенців, питання взаємовпливу імміграції на процес транснаціоналізму і зворотний процес, досвіду вирішення цих проблем в країнах ЄС та його застосування в Україні.

Відповідно до освітньої програми вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти компетентностей, що полягають у здатності:

- оволодівати сучасними знаннями імміграційних рухів і транснаціональних відносин у країнах ЄС, можливостями застосування цього досвіду для України;
- вчитися цій проблематиці в умовах війни, європейської та євроатлантичної інтеграції України;
- працювати в команді та отримувати знання на відстані, в форматі онлайн;
- оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт;
- виявляти та аналізувати природу, динаміку, існуючі та нові форми імміграції, типи та види міграції, їх причини і наслідки, управління цим процесом;
- аналізувати глобальні процеси та їх вплив на імміграційні процеси у взаємозв'язку з транснаціональними та політичними відносинами;
- аналізувати та прогнозувати імміграційні процеси у різних контекстах, зокрема політичному, демографічному, воєнно-безпековому, правовому, економічному, суспільному, культурному та інформаційному;
- здійснювати прикладні аналітичні та соціологічні дослідження проблем імміграції і транснаціональних відносин, демографії, суспільних комунікацій, регіональних студій, професійно готувати аналітичні матеріали та довідки;
- виявляти та аналізувати правові основи та особливості імміграції і транснаціоналізму в ЄС, інших країнах та регіонах, місця в них України;
- застосовувати кумулятивні знання, наукові досягнення, інформаційні технології при здійсненні досліджень у сфері транснаціональних відносин та імміграції в контексті суспільних комунікацій та регіональних студій.
- Основні завдання курсу:
- розглянути класичні та сучасні соціологічні і політологічні теорії імміграції і транснаціоналізму, сформулювати

- систему знань основних парадигм і теорій, методології аналізу процесу міграції на прикладах низки країн ЄС (Словаччина, Польща, Німеччина, Угорщина, Румунія, інших країн залежно від інтересів магістрантів), засвоїти термінологію, основні методи досліджень;
- поширити досвід, найперше сусідніх країн Карпатського регіону, із забезпечення формування загальнокультурних і професійних компетенцій, умінь і навичок їх застосування в соціально-технологічній, дослідницькій та практичній діяльності щодо практик соціальної адаптації та асиміляції мігрантів та біженців у соціокультурний простір цих країн Євросоюзу;
 - під час навчання сформувати у студентів навички аналізу процесів переміщення населення, взаємозв'язку міграції і демографії, виділення альтернативних моментів і протиріч у забезпеченні трудовими ресурсами для вітчизняного виробника;
 - навчити студентів аргументовано дискутувати в умовах війни з вузлових проблем імміграції і транснаціоналізму, критеріального аналізу міграційних процесів, міграційної політики, управління міграцією, викликів та загроз стихійної міграції;
 - під час занять та самостійної практики надати особливого значення застосуванню студентами набутих знань методики і методології підготовки та проведення соціологічних досліджень, теорії і практики використання їх результатів для попередження та виявлення ризиків та загроз, які несе у собі феномен міграції, особливо неконтрольованої, біженців і переселенців, їх інтеграції, вивчення ролі і процесу транскордонної співпраці;
 - знати сутність викликів для України від наслідків міграційного процесу, нових загроз для Євросоюзу, тих, що виникли в умовах війни РФ проти України, провокаційних дій, які спричиняють потоки біженців та в ході виконання угод про асоціацію, реадмісію, безвізовий режим, налагодження сучасного стану відносин

з сусідніми країнами-членами ЄС; перспективи України-кандидатки в ЄС на шляху реалізації євроінтеграційних прагнень держави;

- ознайомитись з основними вимогами щодо написання рефератів, контрольних, курсових та дипломних робіт, виробити навички практичного застосування отриманих знань;
- в ході практичних занять, консультацій, під час написання комплексних контрольних робіт закріпити теоретичні знання, виробити навички їх використання у практичній роботі.

Вивчення дисципліни **«Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС»** повинно забезпечити досягнення здобувачами вищої освіти таких програмних результатів навчання:

- знати та розуміти стан, джерела та природу переміщень громадян, причини і наслідки імміграційного процесу, міграційної та демографічної політики, зовнішньої політики держав щодо міграції; стан теоретичних досліджень міграційних рухів, сутність транснаціоналізму та глобалізму, інтеграції, асиміляції і мультикультуралізму;
- аналізувати й оцінювати проблеми міжнародної та національної безпеки, міжнародні та інтернаціоналізовані конфлікти, прогнозувати вплив і наслідки їх щодо біженців та нелегальної міграції;
- брати участь у професійній дискусії у сфері імміграції, поважати опонентів і їхні точки зору, доносити до фахівців та широкого загалу інформацію, ідеї, проблеми, рішення та власний досвід з фахових проблем.

Очікувані результати навчання з дисципліни «Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС»:

- здатність і готовність здійснювати збирання, оброблення (аналіз і синтез) та інтерпретацію інформації для отримання нових знань та розв'язання практичних задач у сфері міграційних і транснаціональних відносин;
- здатність ефективно здійснювати комунікацію в різному середовищі, зокрема у сфері професійної діяльності,

здатність без змістових втрат доносити до фахівців і нефахівців складну інформацію з міграції, демографії і транснаціоналізму, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології;

- здатність і готовність здійснювати фахову діяльність у визначенні та інтерпретації проблем імміграції і транснаціоналізму в різних країнах світу, зокрема Євросоюзу, готовність виконувати аналітичні, консультативні, експертні функції щодо їх особливостей в окремих країнах та регіонах і тим самим забезпечувати необхідні міжнародні контакти;
- здатність спілкуватися з вивчених тем державною та іноземними мовами як усно, так і письмово;
- уміння аргументувати вибір шляхів вирішення завдань професійного характеру, критично оцінювати отримані результати та обґрунтовувати прийняті рішення.

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання з навчальної дисципліни є:

- 1) доповіді та активна робота на семінарських заняттях;
- 2) виконання ряду тестових завдань із пройдених тем;
- 3) написання рефератів та есе, довідок про міграційну ситуацію;
- 4) презентації результатів виконаних завдань та досліджень;
- 5) участь та виступи на наукових заходах;
- 6) інші види індивідуальних та групових завдань.

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми **поточного** контролю включають бали за роботу на семінарських, практичних, виконання тестів до тем, а також оцінювання всіх видів самостійної роботи.

Форма **модульного** контролю має на меті оцінити знання, вміння та практичні навички, набуті під час засвоєння те-

оретичного і практичного матеріалу після вивчення логічно завершеної частини навчальної дисципліни. Модульна контрольна робота проводиться у письмовій формі за окремими варіантами з трьома рівнями складності.

Форма **підсумкового** контролю з дисципліни «Транснаціональні відносини та міграція: досвід ЄС» (екзамен) визначається в освітній програмі спеціальності, відображається в навчальному плані та проводиться усно за заздалегідь підготовленими екзаменаційними білетами.

За результатами навчання студенти повинні демонструвати:

Знання: – українського законодавства та нормативно-правової бази з питань імміграції ЄС, соціального захисту і підтримки біженців з України;

- механізму управління міграцією та його особливостей серед країн Заходу та сусідів України;

- понятійного апарату у сфері імміграції і транснаціоналізму;

- основних напрямів співробітництва Україна-ЄС у сфері міграції, реадмісії та захисту біженців з України.

Уміння: – аналізувати інформацію механізмів управління імміграцією, міграційного процесу в країнах ЄС та Україні, реформуванні міграційної політики України;

- розпізнавати цілі та завдання транснаціоналізму та мультикультуралізму в умовах війни та глобалізації.

Навички: – визначення стратегічних цілей, інтересів, спрямованих на удосконалення міграційної політики України, досягнення Україною європейських стандартів управління міграцією;

- здійснення аналізу, узагальнення й оцінки ефективності міграційної політики та її сприяння в євроінтеграційних процесах України.

МОЛОДІЖНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ АКТИВІЗМ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У КРАЇНАХ ЄС

Інтенсифікація міграційних потоків з України до Європейського Союзу, що тривала протягом останнього десятиліття, події в Україні, зокрема Революція гідності, анексія Криму та війна, яку розв'язала Росія на Сході України, зумовили посилення громадського активізму українців, які опинилися за кордоном, активізували процеси спільного згуртування як у межах окремої країни перебування, так і загалом у ЄС.

Громадський активізм як необхідний елемент демократичного суспільства – це діяльність окремих осіб та їхніх об'єднань, спрямована на розв'язання суспільних проблем. Участь у громадському житті допомагає українським мігрантам не лише інтегруватися в нове суспільство, а й ставати видимими і спроможними виразити свої потреби, інтереси та думку щодо широкого спектру питань.

Громадський активізм українських мігрантів досі не досліджено і не осмислено в достатньому обсязі. Не вивчено його ні як фактор збереження української ідентичності, ні як чинник інтеграції в чуже середовище країни перебування, ні як агента можливого впливу в сучасних європейських суспільствах, ні як потенційного гравця на політичному, економічному і культурному полі взаємовідносин України та обраної країни проживання.

З метою отримання нової глибинної та структурованої інформації про український молодіжний громадський активізм у країнах ЄС. Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка» провів дослідження, результати якого лягли в основу цього матеріалу.

У дослідженні застосовано якісну методологію – глибинні напівструктуровані інтерв'ю з українськими молодіжними громадськими активістами за кордоном. Задля цього було створено запитальник із можливістю під час інтерв'ю ставити уточнювальні питання, щоб отримати додаткову інформацію щодо тих чи інших аспектів проблеми.

Основними критеріями відбору респондентів були: вік (18–35 років), країна перебування (Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія), термін перебування за кордоном (не може перевищувати 15 років) і тип громадської організації чи ініціативи, у якій респондент займається громадською діяльністю (до уваги бралися організації та ініціативні групи, які створили українські мігранти, або ті, в яких українські мігранти становлять більшість учасників).

1. Соціально-демографічний портрет активіста

Для формування загального бачення того, хто зазвичай є українськими активістами у різних країнах, було поставлено запитання стосовно учасників громадського сектору з оточення респондентів. Отримана інформація свідчить, що громадська активність української молоді у Європі відбувається не відокремлено від діяльності старших за віком українців. Тому молоді українці зазвичай взаємодіють з організаціями чи ініціативними групами, де представлені активісти різного віку. За твердженням респондентів, переважна більшість громадських активних людей є особами середнього віку. У різних випадках це активісти віком понад 30 (усе ще молодь за українським законодавством) та понад 40 років.

Опитані пояснюють ці особливості тим, що зараз найактивнішими є українські мігранти, які приїхали в молодому віці, інтегрувалися, поліпшили своє фінансове становище, а тепер мають можливість займатися громадським активізмом, вкладаючи власні ресурси – як матеріальні, так і нематеріальні. Хоча частина респондентів розповіла про те, що найактивнішими є особи середнього віку, вагомим та помітним є й чітко виражений молодіжний активізм. Він, як правило, пов'язаний із тим, що українці переймають соціальні практики країни перебування. Тобто українські мігранти починають проявляти активність так, як це прийнято в новому суспільстві, наслідуючи своїх друзів та знайомих. Зокрема це стосується громадського активізму студентської молоді в навчальних закладах країни перебування.

Респонденти не вбачають у вікових відмінностях причин для непорозуміннь усередині своїх організацій чи ініціативних груп. Важливим для опитаних активістів є не спільний вік чи інші характеристики, а саме громадська діяльність – чи то для українців у країні перебування, чи то для України та українців, які залишилися у межах національних кордонів. Відмінності стосуються й специфіки професій. Частина мігрантів навчаються чи працюють у режимі, який дозволяє займатися громадським активізмом. Як правило, вони значно відрізняються своєю активністю від низькокваліфікованих мігрантів, які працюють понаднормово і націлені насамперед на заробіток грошей.

Що стосується гендерних особливостей, то опитані звертають увагу на те, що в активістських середовищах переважають жінки, які вже встигли інтегруватися в новій країні. Майже всі опитані зазначили, що серед українських громадських активістів переважають вихідці із Західної України. На їхню думку, це зумовлено чисельним домінуванням мігрантів саме з цього регіону. Цим також можна пояснити переважання української мови у їхньому середовищі. Хоча вживання інших мов респонденти описують як звичне явище, саме українська мова є тим, що об'єднує часто навіть російськомовних українців, які про являють громадську активність за кордоном. Українська мова у цих випадках постає як один з атрибутів української ідентичності, як те спільне, що об'єднує українців, незважаючи на попередній досвід стосовно інших мов. Прикметно, що деякі респонденти, які розмовляли російською мовою, переїхавши за кордон, почали більше переходити у спілкуванні на українську мову.

Серед активістів українських організацій трапляються також іноземці неукраїнського походження. Часто це люди, які пов'язані з українцями чи українками шлюбом. Але респонденти описують і випадки, коли люди без жодного особистого зв'язку починають співпрацювати із громадськи активними українцями, що живуть у цій країні.

2. Початок та мотивація громадської діяльності респондентів

З огляду на історію громадської активності, серед опитаних можна виділити три найбільші групи:

- перша група – активісти, які багато років здійснювали громадську діяльність у країні, до якої вони мігрували, але саме події, що почалися наприкінці 2013 р. стали поштовхом для зростання їхньої активності;

- друга група – мігранти, які прибули в країну проживання десять і більше років тому (станом на час проведення дослідження, 2019 р.), але почали активну громадську діяльність під час або після Євромайдану;

- третя група – особи, які мігрували в період 2013 – 2019 рр., та досить швидко долучилися до громадської активності.

Тобто Револуція гідності та агресія Російської Федерації проти України є тим чинником, який об'єднав ці групи активістів та загострив потребу у вираженні власної національної ідентичності. Така особливість стосується не лише активістів, діяльність яких безпосередньо спрямована на те, щоб допомогти Україні та українцям у межах національних кордонів, але й тих, діяльність яких сконцентрована на потребах української громади у країні проживання. Водночас початок громадської діяльності опитаних зазвичай відбувався ще до переїзду за кордон. Це і відстоювання громадянської позиції на вуличних акціях, і участь у діяльності інститутів громадянського суспільства. Приїхавши до нової країни, рано чи пізно вони приєднувалися до наявних активістських груп або ініціювали створення нових.

Мотиви громадської діяльності опитаних – це зазвичай різні варіанти комбінації таких елементів:

- праця для важливої мети (для свого оточення чи України);
- власний розвиток (навчання та самореалізація);
- цікаве дозвілля.

Водночас відповіді частини активістів свідчать і про випадки домінування одного із цих елементів. Крім того, варто окремо виділити потребу «спокутувати» відчуття провини за

те, що в непростий для країни час респонденти перебувають за кордоном. Додатково можна виокремити й тих респондентів, які цілеспрямовано шукали громадські організації українців для того, щоб оптимізувати процес інтеграції в нове суспільство.

3. Організації, ініціативні групи та їхня діяльність

Серед респондентів є представники різноманітних організацій українців за кордоном. Це спільноти, що об'єднують як вузькі групи (наприклад, студентів), так і ширший спектр українських мігрантів і діаспори чи місцевих жителів, зацікавлених українською тематикою.

Здійснення громадської діяльності зазвичай починається зі спонтанного об'єднання навколо спільних цілей. Водночас національне законодавство країни перебування визначає вимоги та обмеження для таких ініціатив. Часто саме ці обмеження стають причинами для офіційного оформлення та подальшої інституціоналізації громадського активізму українських мігрантів у ЄС.

Звичним явищем для респондентів є активізм, що не обмежується лише діями в межах однієї організації. Це може бути як участь у діяльності різних організацій, так і епізодична взаємодія з окремими активістами, які не мають членства у жодній організації.

Ще одним варіантом громадської активності є особиста ініціатива респондента, до реалізації якої долучаються представники кількох організацій українців. У такому разі активіст працює винятково над власним проектом, а сторонні організації надають йому свою підтримку, потрібну для втілення в життя цієї ініціативи. Зазвичай організації мають декілька основних напрямів діяльності. Якщо розглядати їх з погляду інтересів, то можна систематизувати цю роботу так: 1) підтримка українських мігрантів у країні проживання; 2) відстоювання інтересів України за її межами; 3) допомога Україні та українцям у межах національних кордонів.

Підтримка українських мігрантів – це надання чи організація юридичних консультацій, підтримка постраждалих мігран-

тів, організація курсів для вивчення мов країн проживання, відкриття власних українських шкіл, гуртків тощо, тобто все те, що відображає інтереси самих українців, які опинилися за кордоном. До відстоювання інтересів України за її межами можна віднести інформування населення країни проживання про Україну, адвокація українських інтересів, спроби впливу на владу у країні перебування тощо. Форми цієї роботи дуже різноманітні – від вуличних акцій з нагоди приїзду до країни чиновників РФ до перекладу новин про Україну. Допомога Україні та українцям у межах національних кордонів – це підтримка реформування держави, допомога армії, добровольцям і ветеранам, соціальним ініціативам, окремим громадянам тощо.

Окремо варто виділити культурні заходи, які відіграють важливу роль у реалізації кожного з вищезгаданих основних напрямів діяльності організацій. Адже такі заходи дозволяють українцям:

- бути помітними у публічному просторі країни перебування;
- налагоджувати зв'язки в іммігрантському середовищі у країні проживання, виходити за межі своєї громади, презентувати себе не лише як нових членів цього суспільства, а й представляти Україну;
- взаємодіяти з українськими ініціативними групами у країнах ЄС та в Україні.

У кожній країні свої особливості такої діяльності. У частині з них проводять спеціальні фестивалі, де представники різних культур, які сьогодні живуть у Європі, демонструють власну самобутність, свої традиції в межах форматів, що встановила влада. Отже, українські мігранти не змушені проводити власні великі заходи, а приєднуються до наявних подій, які завчасно визначили органи державної влади чи місцевого самоврядування. Це важливий крок для ще одного елементу інтеграції мігрантів, про який не можна забувати – формування в суспільстві здатності сприймати «інших». Такі форми взаємодії дозволяють одній (мігрантам) стороні виражати власну ідентичність, формувати національну та мігрантську солідарність, а іншій (місцевому населенню) – звикати до нової реальності, коли членами суспільства стають люди, які відрізняються за низкою параметрів.

Оскільки значна частина українських мігрантів не має громадянства країни проживання, впливати на політику вона може насамперед поза електоральним процесом, через взаємодію з політиками різного рівня чи із громадськістю та конкретними виборцями. Центральним інструментом впливу на політику у країні перебування є різноманітні вуличні акції, зокрема для привернення уваги громадськості до української проблематики.

З огляду на це, важливими є не лише спільна діяльність українців, а й те, наскільки вони видимі в публічному полі країни перебування. Найчастіше основним інструментом інформаційної присутності організацій є соціальні мережі. Крім того, деякі організації мають власні сайти – зазвичай двомовні (українськомовні та іншомовні). Водночас трапляються й випадки, коли організації орієнтуються лише на мову країни перебування, акцентуючи на потребі поширення інформації за межами українських середовищ.

Частина організацій та ініціативних груп основною своєю метою вважають поширення інформації про Україну та українців. Відповідно вони самі виконують функцію друкованих чи електронних медіа. Крім того, респонденти свідчать про інтерес у висвітленні їхньої діяльності з боку українських та місцевих ЗМІ.

Громадські активісти розглядають проведення масштабних політичних акцій як нагоду привернути увагу ЗМІ. Респонденти зауважували, що з боку місцевих ЗМІ помітно зростає зацікавлення українцями після загострень ситуації на Донбасі чи в Криму. У такій ситуації активісти стають тими, хто зазвичай погоджуються висвітлити український погляд за неналежної медійної присутності української держави.

4. Склад, ресурси і розвиток організацій та ініціативних груп

Опитані активісти представляють організації різного розміру, структури, статусу. Найчастіше це організації, що налічують від кількох осіб до пів сотні членів, навколо яких об'єднуються різна кількість волонтерів, які регулярно чи епізодично долучаються до роботи. Найактивнішими зазвичай є групи до

десяти учасників. Формальне членство не завжди корелює з найбільшою активністю в організації.

Персональний склад членів організацій, представників яких було опитано, у загальних рисах віддзеркалює вищезгаданий умовний портрет громадського активіста. Найчіткіше проявляється переважання жінок і людей старших 30 років. Кардинально відрізняються лише студентські організації.

За невеликим винятком, організації відкриті до залучення нових учасників, але цілеспрямовані дії для пошуку активістів не ведуться. Зазвичай залучення нових людей – результат звичної проектної діяльності організацій. Респонденти вважають, що громадська активність здатна зацікавити людей сама по собі. Водночас важливим способом залучення нових активістів є запрошення своїх друзів і знайомих. Переважно респонденти діють в умовах дефіциту людського ресурсу для реалізації всіх ідей. Це стосується як нестачі нових активістів, так і недостатньої активності наявних членів організацій.

У такій ситуації ще більше зростає вагомість інституційно спроможних і життєздатних організацій, які навіть у менш напружені для України періоди часу можуть функціонувати, залучати нових активістів. Це важливо як для сталості їхніх «буденних» результатів, так і для ефективності в разі екстрених випадків, коли менш активні, але все-таки небайдужі люди, могли б приєднатися до спільної справи.

Частина опитаних повідомила, що їхні організації перебувають на стадії становлення чи перетворення. На цьому етапі вони активно займаються визначенням пріоритетів, виробленням відповідних форм діяльності та пошуком потенційних партнерів. Водночас представники інших організацій, у яких не відбуваються реформування чи кардинальні зміни, свідчать про іншу тенденцію. Вони лише час від часу беруть участь у зовнішніх заходах: тренінгах, семінарах чи інших подіях, які можуть бути корисними для діяльності організації. Однак самі організації українців у більшості випадків надають перевагу саме проектній діяльності, значно менше уваги приділяючи стратегічному плануванню чи навчанню свого персонального складу. Деякі респонденти повідомили, що їхні організації останнім часом проводили стратегічні сесії чи подібні

заходи. Але більшість активістів зазначають відсутність таких заходів. Пояснення цьому – сприйняття організацій занадто молодими або замалими для такої діяльності.

Частина організацій діє в умовах значної плинності складу учасників, тому реалізацію навчання та посилення командної взаємодії відкладає на час, коли робота активістів набуде регулярного характеру. Зазвичай організації функціонують як молоді і динамічні структури, у яких іще не сформувалися свої бюрократичні процедури та політики. Важливою проблемою, часто не обговореною, є відмінність у цілях, мотивації, баченні того, куди має рухатись організація та яких результатів діяльності хочуть досягнути учасники.

Для розуміння фінансового та матеріального забезпечення організацій було з'ясовано джерела їхніх надходжень. Більшість респондентів зазначили, що в організаціях немає членських внесків. Але навіть у випадках, коли збір таких внесків практикується, зазвичай респонденти звертають увагу на їхню незначущість, «мінімальність» і «формальність». Незалежно від наявності чи відсутності такої практики, найчастіше одним із ключових джерел фінансування є ресурси самих активістів, їхніх родичів, друзів та знайомих.

Загалом, крім використання власних матеріальних ресурсів, українські активісти практикують збір коштів:

- у середовищі ширшого кола української громади; серед місцевого населення (зокрема з допомогою різноманітних культурних заходів);
- через співпрацю з бізнесом, меценатами;
- у процесі взаємодії з місцевим самоврядуванням країни перебування та українськими державними інституціями. Так, частина організацій здійснює збір коштів на проектну діяльність серед ширшого кола в межах української громади чи інших місцевих жителів. Зокрема, українські активісти використовують цей підхід у країнах, де регулярно проводяться різноманітні заходи, на яких можуть бути представники етнічних меншин (і таким способом прийнято отримувати кошти).

В окремих випадках є спонсори чи меценати, які забезпечують стає функціонування організацій. Там, де вони прямо

не залучені до діяльності, зафіксовано протиріччя в баченні того, як має розвиватись організація, які напрями мають бути першочерговими.

Також важливою є співпраця організацій українців із місцевим самоврядуванням, українськими державними інституціями, різноманітними представниками громадського та бізнесового сектору країни перебування щодо використання локацій, техніки та інших ресурсів багаторазового використання.

Типовим для респондентів та їхнього оточення є сприймання активізму лише як безоплатної діяльності із частковою зайнятістю. У таких умовах низка організацій не можуть надавати частину послуг, які потребують залучення високооплачуваних спеціалістів. Насамперед це стосується юридичної допомоги, яку не завжди можуть надавати відповідні фахівці безкоштовно. Така ситуація частково обмежує і можливості повної зайнятості у громадському секторі, а отже, можливості для професійного зростання активістів.

5. Партнерство та співпраця українських громадських активістів

Результати дослідження свідчать про активну співпрацю українських активістів за кордоном насамперед з українськими посольствами та консульськими установами, а також із почесними консульствами. Майже кожен респондент згадував про співпрацю із цими структурами, яка проявлялася в таких формах:

- конкретна фінансова допомога для підтримки проектів українських ГО;
- проведення спільних, переважно культурних заходів або, наприклад, сприяння з боку посольств у наданні свого приміщення для події, яку організовує українська громада;
- залучення українських організацій за кордоном до допомоги консульським і дипломатичним установам України для проведення виборів, різноманітних літературних чи інших конкурсів, мистецьких подій;
- участь представників посольства в заходах, які організовують українські громади за кордоном;

- забезпечення дипломатичними установами інформаційного супроводу чи інформаційної підтримки заходів, які проводять молодіжні ГО за кордоном.

Виявлено інші форми співпраці для просування певних політичних чи економічних питань. Наприклад, визнання парламентом країни перебування (імміграції) Голодомору в Україні 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, налагодження бізнесової співпраці чи торговельних зв'язків між українськими підприємствами та установами країни перебування.

Доволі активно українська молодь за кордоном співпрацює з різними українськими громадськими організаціями, розташованими за межами України. Ця співпраця може відбуватися як у рамках однієї країни, так і виходити на міжнародний рівень. Зокрема, така співпраця здійснюється або для реалізації окремих проектів, які потребують залучення українців з різних країн, або в рамках міжнародних надбудов чи організацій, як-от: Світовий конгрес українців, Світовий конгрес українських молодіжних організацій, Пласт, Спілка української молоді та ін.

Крім того, молоді активісти активно співпрацюють з українськими суботніми та недільними школами за кордоном, а також навчально-культурними осередками, де викладають предмети українознавчого циклу. Останні переважно функціонують у формі громадських організацій за кордоном. Формат такої співпраці буває дуже різноманітний – як сприяння в поширенні інформації про проведення культурних заходів, так і залучення учнів цих шкіл чи танцювальних колективів для участі в культурних заходах організацій. Ще один напрям співпраці з українською школою – коли активісти поєднували навчальний процес із просвітництвом (наприклад, розповіді очевидців про визначні події в Україні українським учням в Іспанії).

Українська церква за кордоном відіграє важливу роль для згуртування українців у громадському житті. Іноді респонденти вказували на те, що вона може брати на себе певні функції громадської організації. Церква як місце, де на богослужіння збирається багато українських мігрантів, відіграє важливу роль насамперед для поширення інформації від громадських організацій про їхні проекти, ініціативи, заходи тощо. Зі сво-

го боку, українські церкви за кордоном проводять різні екуменічні та культурно-просвітницькі заходи, до яких залучають українських громадських активістів. Крім того, існують й інші форми співпраці – наприклад, використання церковних локацій, зокрема площі біля храму як майданчика для проведення благодійних ярмарків, оскільки в цих місцях в неділі та свята гуртуються українці.

Якщо розглядати співпрацю мігрантів активістів безпосередньо з інституціями України, за винятком дипломатичних та консульських установ, про які вже йшлося вище, можна виокремити таких основних партнерів:

- громадські організації, волонтерські групи, благодійні та інші фонди;
- дитячі будинки, сімейні школи;
- медичні заклади;
- театри, музичні колективи, кінематографічні студії;
- органи місцевого самоврядування окремих міст;
- вищі навчальні заклади;
- приватні компанії;
- інформаційні ресурси.

Співпраця українських активістів за кордоном з Україною істотно залежить насамперед від напряму діяльності їхньої організації і, відповідно, визначення партнерів, необхідних для реалізації конкретної мети. Водночас досить вагомим є й інша особливість – співпраці з українськими чиновниками та політиками майже немає.

Щодо іноземних партнерів, активну співпрацю українські громадські активісти ведуть переважно з громадськими об'єднаннями представників місцевого населення, органами влади різних рівнів, органами місцевого самоврядування в населених пунктах, де вони проживають, та сусідніх міст чи невеличких містечок, окремими підрозділами органів державної влади чи місцевого самоврядування в країні проживання, зокрема з органами правопорядку, а також із навчальними установами та різноманітними культурними чи мистецькими колективами.

Крім того, існує співпраця українських активістів за кордоном з європейськими дипломатичними установами, Європей-

ською Комісією, ООН. Респонденти також зазначали, що досить різноманітну співпрацю вони реалізують як із державними інституціями (міністерствами, департаментами), так і з окремими політиками країни їхнього перебування.

Серед своїх партнерів українські ГО за кордоном також називають організації іммігрантів з інших держав у країнах свого перебування, зокрема з Грузії, Болгарії, країн Латинської Америки тощо, а також міжнародні організації, які займаються питаннями міграції, зокрема Міжнародна організація з міграції.

Співпраця з бізнесовим сектором відбувається рідше, однак, якщо її детальніше проаналізувати, можна виокремити ті ГО, які основними напрямками своєї діяльності вважають розвиток та налагодження партнерських відносин для розвитку бізнесу чи торговельних зв'язків між Україною та країною перебування, та ті, які долучають приватних підприємців чи бізнесові структури до власних культурних чи гуманітарних проєктів.

Щодо ГО, які залучають приватних підприємців чи бізнесові структури до їхніх ініціатив, то існує співпраця переважно з такими партнерами:

- українськими магазинами за кордоном, які або надають свою продукцію, або поширюють інформацію про проведення якихось заходів;

- українськими туристичними фірмами, авто- та авіап перевізниками для забезпечення транспортування гуманітарної допомоги в Україну, поранених бійців для лікування за кордоном, а також перевезення дітей для участі в оздоровчих таборах за кордоном;

- бізнесменами, які виступають меценатами певних проєктів. Бізнесовий сектор чи окремі підприємці, яких українські активісти залучають до реалізації власних проєктів, є одним із прикладів для громадського сектору в Україні, що доволі слабо співпрацює з бізнесом. Часто організації в Україні працюють у тому напрямі, який визначають для них фінансові донори. Така недостатня співпраця з бізнесом призводить до того, що громадський сектор в Україні дистанціюється від населення та його реальних потреб, реалізуючи переважно грантові проєкти. Натомість українські мігранти, навіть перебуваючи у чужоземному

середовищі, доволі успішно знаходять бізнесових партнерів для реалізації проєктів на користь української громади та України.

Результати проведеного дослідження дозволяють констатувати наявність високого рівня позаінституційної співпраці між громадськими активістами, коли центральним суб'єктом співпраці виступають окремі особистості, а не організації, які вони представляють.

Важливу роль для формування та розвитку такої співпраці відіграють інтернет-ресурси, які дозволяють українським активістам не створювати окремі організації чи укладати угоди. Вони формують спільні групи в соціальних мережах та месенджерах (WhatsApp, Viber тощо) й об'єднуються для проведення масштабних заходів.

Вагомим критерієм для оцінки співпраці ГО з іншими інституціями є наявність стратегії та прописаних у ній стратегічних партнерів. У випадку з українськими громадами спостерігається радше хаотична робота, готовність долучатися до будь-яких проєктів та підтримувати будь-які цікаві ініціативи. Є приклади, коли культурні організації долучаються до проведення інформаційних заходів спільно з кредитними агенціями або тренінгів для поліції. Також після початку війни на Сході України достатньо багато ініціатив були скеровані на збір та пересилання в Україну гуманітарної допомоги. Згодом діяльність таких організацій змінилася, і вони знайшли для себе й інші актуальні напрями роботи.

Такі особливості, з одного боку, свідчать про динамічність розвитку організацій, відсутність бюрократичних процедур, що дозволяє їм прискорювати процес ухвалення рішень, а мультизадачність – про їхню здатність диверсифікації партнерів. Однак, з другого боку, це означає нижчий рівень спеціалізації та фаховості в певній сфері чи напрямі роботи, який можна було б поглиблювати й удосконалювати. Також позаінституційна співпраця не може забезпечити сталість зв'язків і розвитку організацій на майбутнє.

Аналізуючи особливості наявної чи потенційної співпраці українських громадських активістів у країнах ЄС, дуже важливо брати до уваги феномен конфліктів, оскільки з позицій кон-

фліктології співробітництво – протилежне поняття до конфлікту. Отже, розуміючи сутність, причини та особливості конфліктів українських мігрантів, можна системно підійти до аналізу не лише суспільного середовища, в якому вони функціонують, але й зрозуміти наявність потенціалу для їхнього як взаємного мережування, так і багатосторонньої співпраці з іншими інститутами громадянського суспільства та державними установами за кордоном і в Україні.

Загалом результати аналізу глибинних інтерв'ю дозволяють виокремити кілька основних конфліктів чи непорозуміннь, які можна типізувати як внутрішні та зовнішні.

3-поміж зовнішніх конфліктів можна виокремити:

- конфлікти з політиками, групами осіб, організаціями, іншими мігрантами чи окремими особами, які мають проросійський напрям діяльності, походять з Росії або з країн СНД. Фактично це один із центральних конфліктів, про який згадувала більшість респондентів;

- непорозуміння або напружені відносини з партнерами або іншими членами суспільства чи конкурентних організацій, які виникають як об'єктивне явище.

Деякі непорозуміння із церковними структурами чи окремими священнослужителями.

Попри те, що загалом мігранти високо оцінюють роль церкви в процесі їхньої інтеграції та гуртування українців за кордоном, вони іноді згадували про певні непорозуміння зі священниками, індивідуальні випадки закритості церкви чи неготовності до співпраці з ними.

Ще один випадок зовнішнього конфлікту, непоширений серед інших респондентів, – конфлікт з іншими іммігрантами неукраїнського походження, зумовлений специфікою політики країни перебування. Зокрема йдеться про фестиваль культур в Італії, де стався конфлікт між українцями та іммігрантами з Африки на культурно мистецькому заході, який організувала місцева влада. На думку респондентки, це було зумовлено упередженням ставленням представників органів місцевого самоврядування до іммігрантів з африканських країн та поступками для них.

3-поміж внутрішніх конфліктів можна виокремити:

- Конфлікти чи непорозуміння, пов'язані з розходженнями у візіях активістів чи у процесі пошуку порозуміння всередині організації або для реалізації певного проекту.

- Вибіркові непорозуміння, пов'язані з уживанням російської мови серед українських активістів.

Цілком очевидним є той факт, що досвід співпраці громадських активістів формує їхній рівень довіри до тих чи інших організацій, а тому може бути визначальним для планування подальшої співпраці. Водночас, проаналізувавши відповіді респондентів на питання стосовно довіри, можна зробити висновок, що особливості їхньої співпраці, значною мірою зумовлені рівнем довіри до тих чи інших інституцій суспільства. Тобто довіра є визначальною насамперед для формування та розвитку співпраці з наявними партнерами. Передусім варто зазначити, що більшість респондентів довіряють закордонним громадським організаціям і державним інституціям та певною мірою – іноземному бізнесу.

На питання про довіру до аналогічних установ держави Україна респонденти переважно відповідали заперечно, натомість висловлюючи здебільшого довіру до громадського сектору в Україні. Водночас активісти зазвичай зосереджували більше уваги радше на окремих особистостях, яким вони довіряють, аніж на конкретних організаціях чи інституціях.

Є й інша особливість, пов'язана з довірою та розширенням співпраці, – страх через можливу втрату власного авторитету та невиконання проєктів з вини партнерів.

Щодо питання збільшення партнерів та розширення співпраці, то більшість респондентів схилилися до думки, що це є вкрай необхідним для їхнього подальшого розвитку. Водночас важко виокремити якихось основних і другорядних потенційних партнерів, адже активісти готові розвивати різні напрями роботи, а отже, й співпрацювати з різноманітними установами.

Хоча українські державні інституції не були лідерами серед тих, кому українські молодіжні активісти довіряють, однак саме вони, українські держустанови, очолили список тих, кого респонденти згадували як найбажаніших потенційних парт-

нерів. Також активістів-мігрантів цікавлять і недержавні українські установи, волонтерські групи, українські колективи та бізнесові структури.

Отже, український молодіжний активізм є невід'ємною частиною українських мігрантських середовищ у країнах ЄС. Сьогодні українська молодь, кооперуючись із досвідченішими колегами, виконує важливі функції в різних сферах суспільної діяльності і подекуди посідає керівні посади у своїх громадських організаціях.

Громадські організації та ініціативні групи українців у країнах ЄС займаються широким спектром справ:

- підтримкою українських мігрантів за кордоном;
- відстоюванням інтересів України за її межами;
- допомогою конкретним громадянам, організаціям та структурам в Україні.

Для підтримки українських мігрантів активісти та їхні об'єднання надають чи організовують юридичні консультації, допомагають постраждалим мігрантам, організовують курси з вивчення мов країн проживання, відкривають власні українські школи, гуртки тощо. З метою відстоювання інтересів України за її межами, активісти, зокрема, працюють над інформуванням населення країни проживання про Україну, займаються адвокацією українських інтересів, здійснюють вплив на владу на різних рівнях у країні перебування. У сфері підтримки України та українців у межах національних кордонів мігранти, наприклад, допомагають армії, добровольцям і ветеранам, соціальним ініціативам, окремим громадянам, сприяють реформуванню держави, налагоджують економічні зв'язки. Тобто це широкий, але ще далеко не вичерпний перелік форм діяльності в різних сферах, що відображає інтереси як окремих українських громадян та осіб українського походження, так і їхніх груп та організацій.

Актуальним завданням для молодих українських організацій є налагодження комунікації за межами власних громад. Оскільки значна частина українських мігрантів не має громадянства країни проживання, впливати на політику вона може насамперед поза електоральним процесом. Приміром,

взаємодіяти з політиками різного рівня, із громадськістю та конкретними виборцями. Першим кроком до набуття власної суб'єктності у країнах ЄС можуть бути заходи у сфері культури, які дозволяють бути помітними в публічному просторі країни перебування, налагоджувати зв'язки в іммігрантському середовищі та виходити за межі своєї громади, презентувати себе не лише як нових членів цього суспільства, а й представляти саму Україну. Крім того, важливим інструментом впливу на політику у країні перебування є різноманітні вуличні акції, передусім для привернення уваги громадськості до проблем України.

Найбільш схильні до заняття громадською активністю серед українських мігрантів у країнах ЄС особи жіночої статі віком від 30 років. Водночас чисельне переважання українських мігрантів із Західної України у країнах ЄС пояснює домінування вихідців із цього регіону серед активістів. Це, на нашу думку, зумовлює частіше вживання української мови в активістських середовищах та сприяє переходу активних російськомовних мігрантів на українську.

Попри різноманітність траєкторій громадської діяльності окремих активістів помітно, що часто початок їхньої діяльності пов'язаний з розгортанням численних євромайданів у країнах перебування. А вже з 2014 року агресія РФ проти України стає чинником, що посилює активність українців у різних країнах ЄС. Згадані події вплинули й на зростання активності вже залучених до громадської діяльності мігрантів. Ці обставини також загострили потребу у вираженні власної національної ідентичності.

Серед основних мотивів, важливих для активістів, варто назвати:

- працю для важливої мети; – власний розвиток; – цікаве дозвілля;
- моральну компенсацію за відчуття провини через те, що в непростий для України час вони перебувають за кордоном (в окремих випадках).

Зазвичай спільна громадська активність українців за кордоном починалася зі спонтанного об'єднання довкола важливих для учасників цілей. Та на ці ініціативи впливають різні

чинники, що приводять до поступової інституціоналізації діяльності. Це з-поміж іншого:

- вимоги національного законодавства країн перебування;
- розуміння потреби діяти ефективно та впорядковано.

Водночас треба мати на увазі, що інституціоналізація – неоднозначний процес, а його втілення несе в собі як переваги (ефективність, стабільність і передбачуваність), так і певні обмеження для активізму (менша швидкість в ухваленні рішень, складність внесення змін до цих рішень, забюрократизованість).

Одним із найчастіше згадуваних обмежень, яке виникає перед суспільно активними мігрантами, є нестача матеріальних ресурсів. Попри широкий спектр джерел, основними донорами є самі активісти, їхні родичі, друзі та знайомі. Частина організацій збирає кошти на проектну діяльність серед ширшого кола в межах української громади чи інших місцевих жителів. Зазвичай така діяльність спрямована на найнагальніші потреби, а зміна ситуації в Україні приводить до нових сплесків у зборі коштів.

Зазвичай довкола невеликих груп найактивніших учасників об'єднується різна кількість волонтерів, які регулярно чи епізодично долучаються до роботи. Більшість організацій відкриті для нових учасників, але цілеспрямованих дій для пошуку активістів не ведуть. Це можна пояснити поширеним переконанням, що громадська активність здатна зацікавити людей сама по собі. Важливим шляхом для розширення складу організацій та ініціативних груп є залучення своїх знайомих та друзів. Доповнює такі особливості й поширене трактування громадського активізму насамперед як безоплатної діяльності із частковою зайнятістю. Цей чинник може сповільнювати професійний розвиток активістів та обмежити коло осіб, здатних приділити більшість свого продуктивного часу громадській діяльності.

Зважаючи на вищезазначене, активісти стикаються із дефіцитом людського ресурсу для реалізації всіх ідей. Суттєвою особливістю громадської діяльності є те, що українські мігранти інтенсивніше долучаються до різних ініціатив саме в періоди найбільших криз, нових ескалацій агресії Російської

Федерації та інших проблем. Це озвучували навіть представники організацій, які не вважають недостатню активність українців серйозною перешкодою для своєї діяльності. У такій ситуації зростає вагомість інституційно спроможних і життєздатних організацій, які можуть стабільно функціонувати тривалий час і залучати нових учасників. Це важливо як для сталості їхніх «буденних» результатів, так і для ефективності в разі екстрених випадків (насамперед в Україні), коли менш активні, але все-таки небайдужі люди могли б приєднатися до спільної справи.

Беручи до уваги низку особливостей інституціоналізації українського активізму у відповідних країнах, можна виділити як позитивні риси (гнучкість та відповідність запитам громад чи окремих індивідів, які потребують допомоги; врахування актуальної ситуації в Україні), так і негативні (залежність від ініціативи конкретних активістів, відносна непередбачуваність діяльності та її результатів).

Співпраця – вагомий компонент діяльності та розвитку організацій. Результати дослідження свідчать про наявність широкого спектру партнерів українських громадських активістів як у країнах їхнього проживання, так і в Україні. Найактивніше відбувається співпраця з українськими посольствами та консульськими установами, а також із почесними консульствами.

Серед активних партнерів респондентів, які не перебувають на території України, можемо також виокремити: українські ГО та їхні міжнародні об'єднання, українські школи та церкви, українські магазини за кордоном, громадські об'єднання представників місцевого населення, органи влади різних рівнів та окремих політиків, європейські дипломатичні установи, Європейську Комісію, представництва Організації Об'єднаних Націй та Міжнародної організації з міграції, органи місцевого самоврядування в місцях проживання та в сусідніх містах чи невеличких містечках, окремі підрозділи органів державної влади чи місцевого самоврядування, зокрема органи правопорядку, а також навчальні установи та різноманітні культурні чи мистецькі колективи.

З-поміж інституцій в Україні, які є партнерами українських активістів за кордоном, виокремлюються такі: громадські організації, волонтерські групи, благодійні та інші фонди; дитячі будинки, сімейні школи; медичні заклади; театри, музичні колективи, кінематографічні студії; органи місцевого самоврядування окремих міст; вищі навчальні заклади; приватні компанії, зокрема туристичні фірми, авто- та авіаперевізники, а також інформаційні ресурси. Співпраця українських активістів істотно залежить насамперед від напряму діяльності їхньої організації і, відповідно, визначення тих партнерів, які є необхідні для реалізації конкретної мети.

Аналіз глибинних інтерв'ю дозволив простежити й наявність конфліктів чи непорозумінь, що існують серед активістів, які можна узагальнити як внутрішні (ті, що існують чи епізодично виникають усередині самої організації між її членами) та зовнішні (ті, які пов'язані зі взаємодією організації з іншими суб'єктами). Важливо підкреслити, що російський чинник відіграє вагомий роль переважно у виникненні зовнішніх конфліктів, однак він іноді простежується й з-поміж причин внутрішніх протиріч.

Існує потреба в розширенні наявної співпраці передусім з українською стороною. Попри те, що більшість із активістів не проявила довіри до українських державних органів влади чи політиків, вони вважають, що мігранти мали б співпрацювати передусім з українською державою. Вагомим внеском для цього може стати безпосередня комунікація, інтеграційні зустрічі, зокрема у форматі форумів громадських активістів з України та з-за кордону, із залученням українських державних структур, адже опитані підкреслюють важливість довіри саме до конкретних особистостей, а не організації загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
2. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с.
3. Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (Опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») / І. Ключковська, О. П'ятковська, Ю. Марусик, В. Гойсан. Львів, 2017. 30 с. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=13538>
4. Міграція між Україною та ЄС: виклики безвізового режиму: збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 15 грудня 2016 р. Львів, 2017. 196 с.
5. Ровенчак О. А., Володько В. В. Міжнародна міграція: теорія і практика: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 412 с.
6. Міжнародна термінологія у сфері міграції: українсько-англійський тлумачний словник. Київ: Міжнародна організація з міграції, 2015. 100 с.
7. Обізнаність мешканців України про діаспору та ставлення до неї. Результати всеукраїнського опитування / Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка». Львів, 2021. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=19966>
7. Патнам Роберт Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. Київ: Основи, 2001. 302 с.
8. Річні звіти Світового конгресу українців (2016 – 2020). URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/about/annual-reports/?lang=uk>
7. Середа В. В. Етносоціологія: навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 160 с.
8. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
9. Стадний Є. Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року. URL: <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku/>

10. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.
11. Українські громади за кордоном: нові точки відліку: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 квітня 2021 р. Львів, 2021. 158 с.
12. Brain Drain – Brain Gain: світовий контекст та українські реалії: збірник доповідей I Міжнародної науково-практичної конференції, 8 жовтня 2014 р. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. 156 с.
13. Huddleston T. Migrant political participation: a review of policies and integration results in the OSCE region. Research Paper. Warsaw, 2017. URL: <https://www.osce.org/odihr/367936?download=true>
Integration and social cohesion: key elements for reaping the benefits of migration. Global Compact Thematic Paper / International Organization for Migration. 2017. URL: https://www.iom.int/sites/default/files/our_work/ODG/GCM/IOM-Thematic-Paper-Integration-and-Social-Cohesion.pdf
Levi, M. Social and unsocial capital: a review essay of Robert Putnam's Making Democracy Work, Politics & Society. 24(1), 1996. P. 45-53. <https://doi.org/10.1177/0032329296024001005>
Putnam R. D. E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture, Scandinavian political studies, 2007. 30(2), P. 137-174. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.515.6374&rep=rep1&type=pdf>

ТЕСТИ

1. Соціально-демографічний портрет активіста

1. Яка вікова група є найактивнішою серед українських громадських активістів за кордоном?

- а) молодь від 18 р. до 30 р.;
- б) активісти віком понад 30 та понад 40 років.;
- в) особи віком від 45 до 60 р.;
- г) українці від 61 р.

2. Якою є гендерна специфіка українських громадських активістів за кордоном?

- а) кількість жінок є вищою, ніж чоловіків;
- б) кількість чоловіків є вищою, ніж жінок.
- в) кількість жінок і чоловіків є однаковою;
- г) до активізму залучені тільки жінки.

3. Чим можна пояснити домінування частки вихідців із Західної України серед українських громадських активістів?

- а) мешканці Західної України найбільш патріотичні;
- б) вихідці з центральних, східних та південних регіонів не виявляють бажання долучатися до громадських ініціатив;
- в) українських мігрантів із Західної України найбільше серед усіх мігрантів з України;
- г) все перелічене вище.

II. Початок та мотивація громадської діяльності респондентів

1. Яка із зазначених груп активістів є менш поширеною, ніж інші?

а) активісти, які багато років здійснювали громадську діяльність у країні, до якої вони мігрували, але саме події, що почалися наприкінці 2013 р. стали поштовхом для зростання їхньої активності;

б) мігранти, які прибули в країну проживання десять і більше років тому (станом на час проведення дослідження, 2019 р.), але почали активну громадську діяльність під час або після Євромайдану;

в) активісти, які припинили громадську діяльність у зв'язку з подіями Євромайдану;

г) особи, які мігрували в період 2013 – 2019 рр., та досить швидко долучилися до громадської активності.

2. Якими є основні мотиви громадської діяльності опитаних?

а) праця для важливої мети (для свого оточення чи України);

б) власний розвиток (навчання та самореалізація);

в) цікаве дозвілля.

г) все перелічене вище.

3. Яким чином вплинула агресія РФ проти України на громадську активність українців за кордоном?

а) сприяла зменшенню активності;

б) ніяк не вплинула;

в) сприяла збільшенню активності усіх громад незалежно від напрямів діяльності;

г) сприяла збільшенню активності тих, чия діяльність спрямована на підтримку українців в Україні.

III. Організації, ініціативні групи та їхня діяльність

1. Який із напрямів діяльності нетиповий для українських активістів у країнах ЄС?

а) підтримка українських мігрантів у країні проживання;

б) відстоювання інтересів України за її межами;

в) спільна із профспілками країни перебування боротьба за трудові права;

г) допомога Україні та українцям у межах національних кордонів.

2. Яку роль відіграють культурні заходи для українського активізму українських мігрантів?

а) допомагають бути помітними у публічному просторі країни перебування;

б) дозволяють налагоджувати зв'язки в іммігрантському середовищі у країні проживання, виходити за межі своєї громади, презентувати себе не лише як нових членів цього суспільства, а й представляти Україну;

в) допомагають взаємодіяти з українськими ініціативними групами у країнах ЄС та в Україні;

г) все перелічене вище.

3. Коли зазвичай громадські українські активісти стають найбільш затребуваними для представників ЗМІ країн перебування?

а) після реалізації спільних проєктів різних українських організацій;

б) під час місцевих виборів у країні проживання;

в) в ході системної та послідовної проєктної роботи;

г) у час нових ескалацій агресії РФ проти України.

IV. Склад, ресурси і розвиток організацій та ініціативних груп

1. Які організації українських активістів у країнах ЄС найбільше вирізняються своїм персональним складом з-поміж інших?

а) профспілкові;

б) студентські;

в) благодійні;

г) формально не зареєстровані.

2. Як об'єднання українських мігрантів переважно шукають та залучають нових учасників?

а) з допомогою сервісів, що надають профільні проєкти ЄС (Erasmus+, EVS, ESC);

б) через рекламу в місцевих ЗМІ;

в) з допомогою централізованої бази контактів, наданих українськими консульствами у країні перебування;

г) у процесі звичної діяльності, без окремої і цілеспрямованої роботи над цим питанням.

3. Якій діяльності зазвичай надають перевагу організації та неформальні об'єднання українських мігрантів у країнах ЄС?

а) звичайній діяльності (реалізації проєктів);

б) стратегічному плануванню;

в) навчанню учасників;
г) здобуванню грантового фінансування та грант-менеджменту.

4. Хто є основними донорами матеріальних ресурсів для громадських організацій у країнах ЄС?

- а) органи місцевого самоврядування країн перебування;
- б) міжнародні організації;
- в) українські дипломатичні установи;
- г) самі активісти, їхні рідні та близькі.

V. Партнерство та співпраця українських громадських активістів

1. Із ким українські молодіжні активісти за кордоном найбільше співпрацюють?

- а) українські політики;
- б) представники бізнесу;
- в) посольства та консульські установи України за кордоном;
- г) українська церква.

2. Яка основна особливість ведення співпраці серед українських молодіжних організацій за кордоном?

- а) регулярне укладання угод про співпрацю;
- б) високий рівень позаінституційної співпраці та хаотичний вибір партнерів;
- в) наявність стратегії розвитку організації та прописаних у ній стратегічних партнерів;
- г) пріоритетність у сталості зв'язків з партнерами та довготривалості у співпраці.

3. Кого вважають мігранти-активісти найбільш бажаним потенційним партнером?

- а) українські державні інституції;
- б) закордонні громадські організації;
- в) українські школи за кордоном;
- г) українську церкву за кордоном.

Запитальник дослідження

Блок 1. Соціально-демографічні характеристики

Розкажіть, будь ласка, про себе. Скільки Вам років?

Де Ви народилися? Де Ви зараз проживаєте? Де Ви навчалися (навчаєтесь)?

Яка Ваша рідна мова? Яка Ваша національність?

Чи є Ви віруючою людиною? (До якої конфесії належите?)

Блок 2. Досвід міграції та інтеграції

Що стало причинами Вашого переселення в ту країну, де Ви зараз перебуваєте?

Коли Ви переїхали в цю країну? Чому Ви обрали саме цю країну?

Чи були у цій країні Ваші знайомі чи родичі?

Скажіть, будь ласка, чи проживали Ви ще в якихось країнах, окрім тієї, де Ви зараз перебуваєте?

Скільки часу Ви там перебували? Чим Ви займаєтесь у країні Вашого проживання?

Розкажіть, чим Ви займались у цій країні, коли щойно туди переїхали?

Блок 3. Громадська активність українців за кордоном

Чи в регіоні Вашого проживання церква гуртує людей для діяльності у громадському житті?

Чи берете Ви участь у житті церковної громади?

Як вважаєте, чи змогли Ви краще інтегруватись у середовище країни Вашого проживання, аніж ті, хто не займається громадською діяльністю?

Чи знаєте Ви громадські організації українців у країні Вашого проживання?

Якщо так, які саме?

Чи вважаєте Ви громадську активність українських мігрантів у країні Вашого проживання достатньою?

Якщо ні, то в чому причина низької активності?

Блок 4. Портрет українських громадських активістів за кордоном

Чи зауважували Ви, переважно якої статі є українські громадські активісти в країні Вашого проживання?

Чи зауважували Ви, переважно якого віку є українські громадські активісти в країні Вашого проживання?

Чи володієте Ви інформацією, вихідці з якого регіону України є активнішими у громадському житті у країні Вашого проживання?

Якою мовою зазвичай розмовляють українські громадські активісти за кордоном?

Представники якої сфери зайнятості переважно є громадськими активістами у країні Вашого проживання?

Чи помічали Ви залежність громадської активності українських мігрантів від їхнього майнового стану/фінансового становища? (тобто хто більше займається громадською активністю – люди з низьким фінансовим становищем, середнім чи високим?)

Чи можете Ви назвати ще якісь характеристики українських громадських активістів у країні Вашого проживання?

Блок 5. Громадський активізм респондента

Розкажіть, із чого почалась Ваша громадська діяльність?

Чи займались Ви громадською діяльністю в Україні?

Скільки часу Ви займаєтесь громадською діяльністю?

До діяльності яких громадських організацій Ви були чи є залучені?

У якій із громадських організацій зараз Ви найактивніші?

Як Ви дізнались про громадську організацію, в якій Ви зараз найактивніші?

Якою є Ваша мотивація участі в цій ГО?

Блок 6. Громадська організація, в якій респондент найактивніший

Яка проблема чи потреба стала причиною виникнення ГО?

Розкажіть, чим займається Ваша ГО?

Які основні напрями діяльності? Які додаткові?

Чи Ви проводите заходи, акції, події? Які саме?

Як часто вони відбуваються?

Чи спрямована діяльність Вашої ГО на зміну політики в країні проживання (зокрема, зміну нормативно-правових актів)?

Чи висвітлюєте Ви діяльність своєї ГО через ЗМІ, соцмережі тощо?

Чи є у Вашій організації офіційне членство?

Чи є Ви офіційним членом ГО?

Як отримали членство в цій організації?

Скільки людей залучені до діяльності Вашої організації?

Чи залучені до Вашої організації волонтери?

Скільки їх?

Як відбувається пошук та залучення волонтерів?

Хто здебільшого є членами та волонтерами Вашої організації?

стать; вік; національність; регіон народження; сфера діяльності.

Якою є плинність / динаміка членів і волонтерів ГО?

Чи спостерігаєте Ви нестачу активістів в організації?

Чи є у Вашій організації група найактивніших учасників?

Хто вони (стать, вік, національність, регіон народження, сфера діяльності)?

Скільки їх?

Чи беруть члени ГО участь у тренінгах, семінарах тощо, які б були корисні для організації?

Чи організовує ГО внутрішні тренінги, семінари, стратегічні сесії тощо?

Чи є у Вашій ГО членські внески?

Які джерела матеріальної та фінансової підтримки вашої ГО?

Які основні проблеми постають перед Вашою організацією?

Блок 7. Співпраця громадської організації з іншими інституціями

З ким співпрацює Ваша організація?

ГО з Вашої місцевої громади (українці та інші національності);

ГО з України;
 ГО з інших країн (українці та інші національності);
 сектор бізнесу у країні проживання чи Україні;
 чиновники чи депутати у країні проживання та Україні;
 інше (вказіть).

Чи хотіли б Ви почати чи розширити співпрацю з новими партнерами?

З якими саме? (бізнесовим сектором, державними, недержавними, українськими чи закордонними інституціями)

Яким із потенційних чи реальних партнерів Ви найбільше довіряєте (бізнесовий сектор, державні, недержавні, українські чи закордонні інституції)?

Чи були у Вашої ГО конфлікти чи непорозуміння з іншими ГО?

Чи були у Вашої ГО конфлікти чи непорозуміння з представниками інших національних меншин?

Чи були у Вашої ГО конфлікти чи непорозуміння з політиками?

Чи були непорозуміння ще з кимось?

Чи намагались Ви налагодити взаємини з тими, з ким виник конфлікт?

Блок 8. Закінчення інтерв'ю

Чи Ви хотіли б ще щось додати до нашого інтерв'ю?

Чи маєте Ви якісь зауваження, побажання щодо інтерв'ю?

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЩОДО МІГРАЦІЇ ТА ІНШИХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (за результатами соціологічних досліджень)

Репрезентативними є результати спільного міжнародного соціологічного дослідження на тему «Міграція та зміни клімату», здійсненого в рамках реалізації наукового проекту «Транскарпатський центр Жана Моне з дослідження європейських стратегій розвитку УжНУ» та співробітництва з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (м. Кошице). Опитуванням було охоплено студентів, магістрантів та молодих науковців УжНУ, закладів вищої освіти Кошицького краю Словаччини та окремих вишів України.

Головна мета дослідження – вивчити ціннісні орієнтири опитаних учасників щодо мігрантів, зафіксувати їх основні настрої і самопочуття, а також ставлення до окремих принципових регіональних і глобальних проблем, у тому числі вступу України до НАТО і ЄС, щодо співжиття із громадянами європейських країн та мігрантів, а також стосовно інших проблем, які несуть у собі ризикові ознаки для мешканців міст і населених пунктів, специфічно впливають на формування свідомості респондентів.

Презентоване дослідження завершилося напередодні віроломного військового вторгнення РФ і початку масштабної російсько-української війни, що значно зміцнило курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію і входження у світовий економічний та соціокультурний процес у свідомості нашого народу.

Методологія, методика та інструментарій дослідження

Соціологічне дослідження проведено у грудні 2021 – січні 2022 року у згаданих прикордонних регіонах України і Словаччини за методикою випадкової вибірки. Першим його етапом стало пілотне соцдослідження серед учасників літньої

онлайн-школи з навчального курсу «Імміграція і транснаціоналізм: досвід ЄС», результати якого оприлюднено в періодиці [2].

З огляду на нову міграційну кризу, спричинену тоталітарними режимами РФ та РБ восени 2021 року, загострення викликів і загроз у країнах ЄС та Україні, вибухову ситуацію на українсько-російському і українсько-білоруському кордонах і загрозове скупчення російських військ (понад 100 тис.) на кордоні з Україною **метою дослідження** було продовжити вивчення ціннісних орієнтирів учасників літніх онлайн-шкіл з навчальних і тренінгових курсів Центру Жана Моне та студентів і викладачів гуманітарних факультетів УжНУ, а також названих вище партнерів – вишів Словаччини та України щодо євроінтеграції України, низки глобальних проблем, співжиття із громадянами європейських країн та іммігрантами. Відповідно до цієї мети ставилися й окремі завдання: з'ясувати ставлення респондентів щодо окремих регіональних та глобальних проблем типу міграції, екології, енергетики, зміни клімату, вступу України до НАТО і ЄС, а також щодо співжиття із громадянами європейських країн, мігрантами тощо. **Об'єкт дослідження** – студенти, магістранти та молоді науковці Закарпатської області України, Кошицького краю Словаччини та окремих вишів України. **Предмет дослідження** – ціннісні орієнтири зазначеної категорії респондентів.

Вибірка випадкова. Здійснена методом онлайн-опитування студентів, магістрантів та молодих науковців УжНУ, окремих вишів Кошицького краю Словаччини та України, які виявили інтерес. Відповіли 533 респонденти, зокрема 101 – в УжНУ, 165 – в Кошице, 266 – у Харкові та Чернігові. Вибірка репрезентативна для студентської молоді віком 18-25 років, з повною середньою, н/вищою та вищою освітою, етнічних українців і словаків, які мешкають у містах чисельністю понад 100 тис. чол. Анкета складається із вступу, 5 блоків, 40 проблемних закритих і напівзакритих та кілька відкритих запитань і особистих даних (соцдемблок). Слід зауважити й таке. У зв'язку з тим, що після завершення і підбиття підсумків (складання аналітичної записки та презентації результатів) проведеного соціологічного дослідження розпочалася масштабна російсько-українська війна, яка принесла неймовірні руйнування міст і сіл у багатьох регіонах України, серед них у Харківській та

Чернігівській областях. Тож ми б рекомендували у наступних дослідженнях зважати на цей важливий факт з точки зору коректності порівнянь результатів наших соціологічних даних, отриманих до війни, і тих, які будуть отримані під час війни і після нашої перемоги, найперше в ході аналізу тих проблем, що стосуються міграції, біженців і переселенців.

Актуальність викладеної вище проблематики дедалі більше зростає, а проблеми накопичуються до таких загрозливих масштабів, які не мають виразних ознак не те щоб свого вирішення, а навіть послаблення. Навпаки, маємо підстави стверджувати, що нині вони повсюдно політизуються і радикалізуються як у ЄС, так і багатьох країнах світу, а також негативно позначаються на надважливих сферах соціально-економічного і культурно-освітнього життя України. Особливо актуальним є дослідження цих проблем у регіональному вимірі, і проводилося воно в регіоні за таким методологічним підходом вперше. У попередніх публікаціях за цією проблематикою ми зазначали про те, що існують реальні загрози втрачання засадничих цінностей і традицій, розмивання української ідентичності як із Заходу, так і особливо зі Сходу, виникнення регіональних конфліктів, переростання їх у національний та міжнародний. Щодо загрози появи конфліктів, то розв'язана коаліцією РФ-РБ агресія проти України цю тезу підтвердила, однак головна ціль ворога – розмити українскість наших громадян, знищити засадничі цінності і традиції усіх національних груп українського соціуму, вбити його фізично – не виконана. Навпаки: жертва його агресії об'єдналася ще міцніше навколо своєї соборної ідеї, свободи і незалежності власної держави. Цю **прогнозу** тезу потрібно буде досліджувати предметніше після перемоги українського народу і дати конкретні відповіді, порівнюючи їх з проведеними до і під час війни.

Проблемність і дослідженість проблеми ціннісно-культурних орієнтацій населення, ставлення до мігрантів і глобальних проблем в УжНУ та у вишах Кошицького краю Словаччини

Серед інших тема імміграції є гостроактуальною, тому увага дослідників до неї вельми помітна, особливо в останні три

роки, коли ця проблематика загострилася до рівня викликів і загроз національній безпеці держави. Стосовно явища імміграції, то серед українських науковців посилилася зацікавленість щодо її проблематики в Україні, але системні дослідження в регіоні та Ужгороді велися недостатньо, а моніторингові цієї проблематики зовсім. Прикладом слугує стан ціннісно-культурних орієнтацій угорців серед населення Закарпаття. Цю тему загострили до рівня міждержавної політичної проблеми, в той час коли у середовищі власне цієї національної меншини наукові соцдослідження не ведуться уже давно, а результати проведених на практиці за різних обставин не використовують. Більше того, у практиці науково-освітніх установ та місцевих спільнот малопомітними були дослідження й обговорення таких проблем, як протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму, нелегальній міграції, націоналізму та ксенофобії, оскільки такого масштабу міграційної кризи, яка розпочалася у 2015 році і яка б так потужно вплинула на ситуацію і політику ЄС в цілому та в його окремих державах, в історії не було [3, 4, 5, 6]. У підсумку частково стан антиукраїнських настроїв серед інфантильно налаштованого закарпатського виборця позначився на представництві у місцевих та обласній радах значної кількості антиукраїнських політичних сил. За даними соцдослідження проблеми «Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави», проведеного фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund (7–15.06.2022 р.), найбільше позаблоковий статус із забезпеченням гарантій безпеки для України підтримує населення Закарпатської (16%), Кіровоградської (26%), Львівської (17%), Тернопільської (19%), Хмельницької (19%) та (21%) Черкаської областей [1]. Нині на тлі подій в Афганістані, міграційної кризи у Білорусі та РФ, інших регіонах і країнах та ще й на фоні коронавірусу є загрози її повторення та значного ускладнення з наслідками, які малопередбачувані. При тому, що ці настрої задовго до початку війни уже були відчутні повсюдно, як у країнах Західної, так і в країнах Східної Європи – сусідах України, вони позначилися на культурно-ціннісних орієнтаціях населення майже усього Західного світу, особливо Європи [4, 7, 8].

Слід назвати і дослідження такої проблеми, до якої раніше науковці лише теоретично та прогностично підступалися або не вивчали її зовсім, – це геномні дослідження. Тут виділяється робота науковців УжНУ та їх партнерів, яка набуває дедалі більшого резонансу, а в контексті дослідження проблеми імміграції і транснаціоналізму потребує окремого підходу до здійснення порівняльного аналізу етноімміграційної тематики, верифікації з результатами названого вище геномного дослідження [9].

Зміст дослідження та соціологічний аналіз його результатів

Дослідження, попри його вузьку цільову спрямованість (студенти, вік, молодь), є міжнародним і фундаментальним. Перший його блок присвячено оцінкам респондентами ставлення до важливих життєвих цінностей, він складається із відповідей на запитання «Яку роль у вашому житті відіграє»: (див. табл. 1).

Таблиця 1 (%)

	Жодної	Незначну	І важливу, й неважливу	Важливу	Дуже важливу
Сім'я	0.9	0.9	6.6	21.7	69.8
Друзі і знайомі	1.9	7.5	23.6	51.9	15.1
Вільний час	1.9	3.8	17.9	54.7	21.7
Політика	7.5	30.2	35.8	17.9	8.5
Робота	4.7	8.5	17.9	50.0	18.9
Релігія, віра	19.8	18.9	24.5	26.4	10.4

Як видно із таблиці 1, респонденти найбільше віддали перевагу сім'ї (91.5), вільному часу (76.4), роботі (70) та друзям (67), які розділили місця своєрідного рейтингу юнацького романтизму (сім'я, вільний час і друзі), адже більшість опитаних – молоді люди, які дорожать цінностями сім'ї, розваг і роботи, але уже пробують розставити пріоритети між бажання-

ми і реальними потребами у житті. Для порівняння: в Україні, наприклад, політикою цікавляться 12%, а серед наших респондентів – 26.3, навіть традиційно рейтингове ставлення до релігії особливої ролі в їх житті не відіграє (36.8). Словацькі респонденти вважають роль сім'ї, друзів/знайомих, дозвілля, роботи та релігії/віри важливішою, ніж респонденти з України.

На запитання **«Наскільки ви задоволені своїм життям у цілому»?** майже дві третини опитаних задоволені або дуже задоволені, але 28,3% – і так, і ні, а 7,6% – своїм життям не задоволені. Разом з тим, за методикою глобального дослідження – індексом якості життя серед країн світу, яке проводилося за сукупністю факторів: купівельна спроможність населення, рівень забруднення довкілля, співвідношення цін на житло і доходу, вартість життя, рівень безпеки, якість охорони здоров'я, час у дорозі на роботу і клімат, то Україна за підсумками 2020 року в **рейтингу якості життя** опинилася на 65 місці із 80 країн (у 2013 році – 57). Ще виразніше відставання України в іншому світовому рейтингу – в **рейтингу щастя**: у 2013 році – 87 місце, у 2018 – 138, і в останні три роки дещо поліпшилося: у 2021 році 110 із 156. У регіональному зрізі цю тему, поряд із зазначеною вище, варто би досліджувати окремо, висновки мали би суттєво відрізнятися від світових.

Принципове питання другого блоку було таке: **«Чи ви б погодилися, щоб вашим сусідом був іммігрант або іноземець, який тут працює»?** Лише кожен 4-й на це погоджується і 21,% – «Ні!». На запитання **«Чи згодні ви з твердженням, що коли є брак робочих місць, при працевлаштуванні слід віддати перевагу громадянам України, а не іммігрантам»?** – отримали такі відповіді: «Погоджуюся» – майже половина опитаних, а 21.7% не погоджуються. Ця проблема є глобальною і потребує окремого теоретичного осмислення і фундаментального дослідження, особливо у м.Ужгороді, про що свідчать дані про те, **«наскільки впливає кожен із перелічених факторів на рішення, взяти чи не взяти на роботу людину в Україні»**. Із перелічених факторів (знання, досвід, знайомство, освіта...) фактор, **чи є особа іммігрантом**, має значення для 52 відсотків опитаних, попри те, що більшість не вважають для себе

це загрозою, і на погіршення кримінальної ситуації іноземці впливають не більше 25.0%, а різні цінності та спосіб їхнього життя не є загрозливими для місцевих, витрати на інтеграцію фінансово не обтяжують і майже не збільшують податкове навантаження для українців, а навпаки.

Якщо ми подивимося на середні значення, то загалом бачимо, що словацькі респонденти виявляють вищу середню загальну задоволеність життям, ніж респонденти з України. Українські респонденти погоджуються із сусідом-мігрантом на вище за середній рівні, ніж словацькі. Розбіжності між респондентами з різних країн не були продемонстровані в пункті про переваги громадян країни щодо роботи. Якщо порівнювати думки словацьких та українських респондентів, то для словаків важливіше, ніж для українців, чи знає людина когось в організації, чи має ця особа іммігрантське походження, а також стать особи. На українців більше впливає наявність у людини знань/навичок, ніж на словаків, у питанні про досвід роботи особи в тій чи іншій сфері думки суттєво не розходилися.

Проте на наступні запитання отримано такі відповіді:

Таблиця 2 (%)

Запитання	Дуже негативно	Негативно	Нейтрально	Позитивно	Дуже позитивно
Як би ви оцінили вплив іммігрантів на розвиток країни?	3,8	8,5	72,6	15,1	0
В УжНУ навчаються іноземні студенти. Як ви ставитесь до цього?	1,9	3,8	47,2	34	13,2
А як, на вашу думку, мешканці міста сприймають іноземних студентів?	1,9	20,8	64,2	11,3	1,9

Молоді закарпатці та й інші респонденти не особливо схвально поставилися до наведених фактів присутності іноземних студентів в УжНУ, в місті та Україні, що потребує дослідити самопочуття іноземців та ставлення до них ужгородців, словаки займають позицію щодо іноземців ще жорсткішу.

І ще було кілька важливих складових дослідження політико-культурної орієнтації опитаних. На запитання **«Яке ваше ставлення до приєднання України до ЄС?»** – українці відповіли **«Так»** – 67,9%, **«Ні»** – 4,7%, **«Нейтральне»** – 27,4%. Словаки у більшості (56,6%) займають нейтральну або позитивну позицію (36,4%). На запитання **«Як ви ставитеся до підписаної Угоди України про асоціацію з ЄС?»** отримали такі відповіді: **«Добре»** – 83,3%; **«Погано»** – 3,7%; **«Не добре і не погано»** – 10%, як загалом і словаки.

Стосовно енергетики та зміни клімату, то в цілому молоді люди мають досить чіткі позиції і поділяють тривогу, яку несуть у собі ці проблеми. Зокрема майже дві третини опитаних (67,0%) переживають, що в Україні можуть вимкнути електроенергію, така ж кількість її причину вбачають у терористичному нападі, браку отриманої енергії чи технічних перебоїв, технічній катастрофі в цілому, адже країна є надто залежною від імпорту енергії, яка отримується від викопного палива: нафти, газу та вугілля. Майже 80 відсотків задумуються над проблемою зміни клімату і вважають, що це зумовлено не лише природними процесами (34,0%), а і діяльністю людини (42,5%).

Висновки і рекомендації щодо респондентів УжНУ

1. Високий щабель ціннісних стандартів у опитаних респондентів Закарпаття щодо принципових духовних, політичних, культурних орієнтирів, самопочуття, задоволеності життям, здебільшого позитивне ставлення до мігрантів, сусідів, виразне щодо інтеграції країни до ЄС, а також досить високі життєві стандарти свідчать про високі мотивації та позитивні настрої в опитаних молодих людей, які треба не лише зберегти, але й розвивати на основі навчально-освітнього і виховного процесу, у тому числі за допомоги вивчення і засвоєння цінностей, норм співжиття і досвіду народів Європи.

2. Позитивне загалом ставлення у респондентів і до мігрантів, зокрема іноземних студентів, проте суперечливими є їхні

думки і позиції щодо впливу мігрантів на розвиток країни, надання їм робочих місць, також проблематичним є ставлення мешканців міст і сіл до приїжджиків. В УжНУ цю проблему можна б вирішувати шляхом формування, наприклад, цільової аудиторії, тобто вивчення учасниками літніх шкіл і студентами УжНУ навчальних курсів типу **«Імміграція і транснаціоналізм»** тощо, з одного боку, з іншого – активізацією просвітницької роботи серед населення регіону. Ця тема поки що не досліджена в місті і краї.

3. Позитивно зорієнтовані учасники опитування і щодо вступу України до ЄС та підписаної Угоди про асоціацію України з ЄС. 36,5 % респондентів зі Словаччини за вступ України до Євросоюзу, а 56,6 % ставляться нейтрально.

4. Концепція проведення літніх шкіл, зокрема з вивчення курсу **«Імміграція і транснаціоналізм»**, яка була частково викладена і схвалена Європейською Комісією у проекті **«Транскарпатський центр Жана Моне з дослідження європейських стратегій розвитку»**, себе виправдала. Курс запроваджено у навчально-освітню програму кафедри міжнародних студій і суспільних комунікацій УжНУ, готується до видання навчальний посібник під назвою **«Імміграція і транснаціоналізм»**.

5. У постмодерному світі внаслідок розгортання глобалізаційних процесів, популізму, корупції, загострення міграційної кризи проблеми і невизначені перспективи, загрози і виклики, які постають перед Україною, потребують комплексного вжиття заходів у духовній, науково-освітній, гуманітарній, інформаційній, економічній і міжнародній сферах.

6. Зважаючи на викладене, доцільно провести дослідження на предмет вивчення самопочуття іноземних студентів в УжНУ, ставлення ужгородців до іноземних студентів та співжиття з іммігрантами, а з огляду на розв'язану коаліцією агресорів війну проти України проаналізувати, як війна вплинула на свідомість українців та стратегічні цілі держави, якою є ідея майбутнього розвитку краю і нашої країни загалом, з'ясувати перспективи співвідносин європейських громадян у контексті засадничих прав людини, націоналізму, інтернаціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. URL: https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintsiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi?fbclid=IwAR1EV6TOFQ9gaB4Xty_m9kliDZu2-T0v44chqkKBB5F74IaVlvXeKes9WBk. (Дата звернення: 07.07.2022)
2. Токар Петро. Ціннісні орієнтири учасників літньої школи Транскарпатського центру Жана Моне УжНУ (за результатами соціологічного дослідження) // Міжн. наук. вісник: збірник наукових праць. 2021. №1-2. С. 249-261.
3. Мечты о Европе: беженцы и ксенофобия в России и Украине. URL: <https://www.opendemocracy.net/ru/mechty-o-evrope/>. (Дата звернення: 24.02.2021).
4. Балібар Етьєн. На війні: націоналізм, імперіалізм, космополітика. https://commons.com.ua/uk/etienne-balibar-on-russo-ukrainian-war/?fbclid=IwAR0UqP7LEWiV84WLD0toszoCjkjD-JLlH_Gn8407uKtphg1BAYeMxCLBCvQ_aem_AVPECwYmQ69cT1zGKv2h9_AEm9mNoEQbk1xUK7S-FG_OcglxXl2fL6mbmQlHISQN-jM6YFIpUtoDtPBt1TRRmqcC2-F1eegwvSoZpVXv8eM6Rh-Exq1sI884EjBvP_Mh1cE. (Дата звернення: 30.06.2022).
5. Фукуяма Ф. Политика идентичности и предпосылки гражданской войны в США. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2018/11/14/fukuyama-politika-identichnosti-i-predposylki-grazhdanskoj-voyny-v-ssha>.
6. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf. (Дата звернення: 05.08.2021).
7. Токар Петро. Міжетнічна ксенофобія і практики протидії: на прикладі країн Євросоюзу // Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. праць. 2021. Вип. 2 (27). Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2021. С. 36-44.
8. Малиновська О.А. Міграція та коронакриза: наслідки, перспективи, напрями реагування // Стратегічна панорама. НІСД. 2021. № 1–2. С. 71-78.
9. Taras K Oleksyk, Walter W Wolfsberger, Alexandra M Weber, Khrystyna Shchubelka, Olga T Oleksyk, Olga Levchuk, Alla Patrus, Nelya Lazar, Stephanie O Castro-Marquez, Yaroslava Hasynets ... Show more. Author Notes GigaScience, Volume 10, Issue 1, January 2021, g1aa159, URL: <https://doi.org/10.1093/gigascience/g1aa159>. Published: 13 January 2021 Article history Genome diversity in Ukraine Abstract. <https://academic.oup.com/gigascience/article/10/1/g1aa159/6079618?searchresult=1> (Дата звернення: 21.05.2021).
10. Nas spolocny domov. Migracia a rozvoj na slovensku. Silvia Letavajova, Boris Divinsky. https://www.researchgate.net/publication/335754785_NAS_SPOLOCNY_DOMOV_-_MIGRACIA_A_ROZVOJ_NA_SLOVENSKU

ПРЕЗЕНТАЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ

ДРУГА ОНЛАЙН – ЛІТНЯ ШКОЛА.

Автор: Петро Токар

Друга літня онлайн-школа з навчального курсу
«Імміграція і транснаціоналізм: досвід ЄС»
на тему
«Сучасні міграційні процеси в Україні та країнах ЄС: нові
виклики та невизначеності в умовах війни»
15-17 червня 2022 року

<https://meet.google.com/vhq-mivy-vdh>

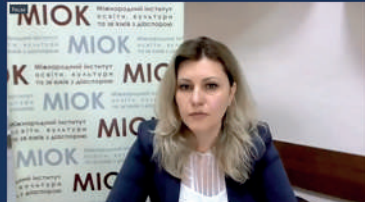

«Українські вимушені мігранти у Польщі»

Оксана П'ятковська

Кандидат економічних наук, заступниця директора
Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з
діаспорою Національного університету "Львівська
політехніка"

День 1 (15.06.2022)

«Сучасна українська міграція: характер, напрями та невизначені перспективи»

Олена Малиновська

Доктор наук з державного управління, заслужений діяч
науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу соціальної
стратегії центру економічних і соціальних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень України

День 1 (15.06.2022)

«Правовий статус працівників- мігрантів у Євросоюзі»

Оксана Головко-Гавришева

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри європейського
права Львівського національного університету ім. Івана
Франка, доцент кафедри міжнародного і європейського права
Національного університету "Києво-Могилянська Академія",
президент Української Асоціації Європейських студій

День 1 (15.06.2022)

Co-funded by the Erasmus+ Programme of the European Union

Erasmus+ Jean Monnet Centre of Excellence

«Транснаціональні і міграційні процеси: виклики і можливості для ЄС та України»

Павло Гай-Нижник

Заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, академік Академії політичних наук, громадсько-політичний діяч

День 2 (16.06.2022)

Co-funded by the Erasmus+ Programme of the European Union

Erasmus+ Jean Monnet Centre of Excellence

«Європейська солідарність у прийомі біженців із України: законодавчі ініціативи ЄС»

Райхан Таштемханова

професор кафедри регіоналістики Сєвразійського національного університету імені Л.М.Гумільова, Сєвразійського національного університету імені Л.М.Гумільова, координатор проєкту «Кафедра Жана Моне - Європейська дипломатія» (м. Нур-Султан, Республіка Казахстан)

Жанар Медеубасва

професор кафедри міжнародних відносин Сєвразійського національного університету імені Л.М.Гумільова, Сєвразійського національного університету імені Л.М.Гумільова, координатор проєкту «Кафедра Жана Моне - Європейська дипломатія» (м. Нур-Султан, Республіка Казахстан)

День 2 (16.06.2022)

Co-funded by the Erasmus+ Programme of the European Union

Erasmus+ Jean Monnet Centre of Excellence

«Право на притулок та тимчасовий захист у Європейському Союзі: питання теорії і практики»

Тетяна Анакіна

Доцентка кафедри права ЄС Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків), експерт проєкту ЄС «Association4U»

День 2 (16.06.2022)

Co-funded by the Erasmus+ Programme of the European Union

Erasmus+ Jean Monnet Centre of Excellence

«Міграція в країнах Європейського Союзу: політичний аспект проблеми на прикладі Словаччини»

Григорій Мессжніков

Президент Інституту суспільних проблем (м. Братислава, СР)

День 3 (17.06.2022)

Co-funded by the European Union
Co-funded by the European Union
Erasmus+ Jean Monnet Centre of Excellence

«Досвід спільного дослідження імміграції та інших проблем з сусідніми країнами ЄС. Міграція і внутрішньо переміщені особи: ситуація, проблеми, потреби, практика вирішення»

Олександр Білак

Кандидат юридичних наук, начальник управління сворегіональної співпраці Закарпатської обласної державної адміністрації

День 3 (17.06.2022)

Co-funded by the European Union
Co-funded by the European Union
Erasmus+ Jean Monnet Centre of Excellence

«Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб (ВПО): за результатами соціологічного дослідження»

Олександра Гліжинська

Керівниця ВІ «Активна Громада», співорганізатор проведеного дослідження

Ганна Мелеганіч

Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій УжНУ

День 3 (17.06.2022)

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Автор: Петро Токар

І ХВИЛЯ

Період:
Початок XVIII століття

Ареал міграції:
Пряшівщина та інші західноукраїнські землі

Відомі постаті:
Пилип Орлик
Андрій Войнаровський
Іван Ломиковський

Міграція до:
Польщі, Туреччини, Франції, Швеції, Баната (Румунія/Сербія), Славонії.

Мазепинська міграція

І ХВИЛЯ

Період:
Середина XIX століття

Ареал міграції:
Малоросійські губернії
Галичина, Буковина

Міграція до:
Середня Азія, Далекий Схід, Сибір, Оренбурзька, Уфимська, Самарська губернії

Міграція до:
Боснія і Герцоговина, Російська імперія, трансатлантична міграція

I ХВИЛЯ

Період:

Середина XIX століття

Ареал міграції:

Малоросійські губернії

Галичина, Буковина

Міграція до:

Середня Азія, Далекий Схід,
Сибір, Оренбурзька,
Уфимська, Самарська
губернії

Міграція до:

Боснія і Герцоговина,
Російська імперія,
трансатлантична міграція

III ХВИЛЯ

Період:

II половина
XX століття

Доба DP (despaced person) в українській історіографії.

Міграція до:

Сибіру, Далекого Сходу,
Середньої Азії, Кавказу;

Продовження еміграції «за океан»

II ХВИЛЯ

Період:

I половина
XX століття

Міграція до:

Сибіру, Далекого Сходу,
Середньої Азії та на Кавказ

Причини:

- Колективізація сільського господарства;
- Голодомор 1932-1933 років;
- Репресії каральних органів;
- Переїзд фахівців для реалізації п'ятирічних планів.

III ХВИЛЯ

Період:

II половина
XX століття, 80-90 роки.

Міграція до:

Канади, США, Австралії,
Німеччини та інших європейських країн

Види міграцій

- Внутрішня
- Зовнішня
- Еміграція на постійне місце проживання
- Тимчасова (поверотна)
- Довгострокова
- Кочівництво і паломництво
- Маятникова
- Епізодична
- Прикордонна / транзитна
- Вимушена (виїзд з незалежних від суб'єкта причин, в'їзд назад під питанням)

Демографічний підхід

Вивчає міграцію з точки зору відтворення і збереження людських популяцій, їх чисельності, статево-вікової структури. Процеси, що відбуваються у цій сфері, тісно пов'язані з демографічною безпекою країни.

Економічний підхід

Найбільш універсальний підхід. Розглядає міграцію як один з найважливіших регуляторів чисельності працездатного населення, який стимулює здорову конкуренцію на ринку робочої сили. Більшість видів міграцій обумовлені економічною необхідністю і в тій чи іншій мірі пов'язані з ринком праці.

Юридичний підхід

Визначає правовий статус різних категорій мігрантів. Спрямований на розробку правових норм і законодавчих актів, регулювання основних прав мігрантів.

Соціологічний підхід

Основна увага приділяє проблемам, пов'язаним з адаптацією мігрантів до нових умов життя.

Історичний підхід

Дослідження історії міграційних рухів того чи іншого регіону з застосуванням історико-демографічних досліджень, що описують міграцію в контексті історичної еволюції демографічних процесів.

Психологічний підхід

Основний акцент припадає на мотиваційну природу міграції. Міграція розглядається як спосіб задоволення ряду соціальних потреб, в тому числі і потреби у самоствердженні.

Класифікація міграції за формами:

- суспільно організовані
- неорганізовані

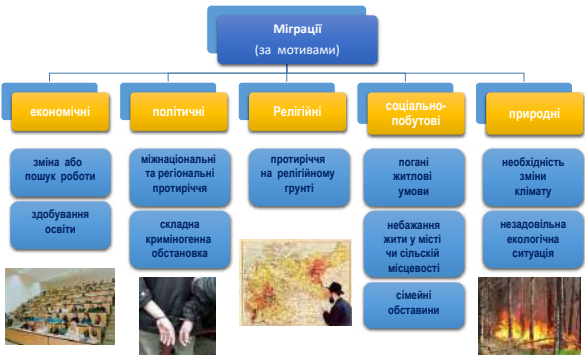
Класифікація за причинами:

- економічна
- соціальна
- культурна
- політична
- військова

Класифікація за стадіями:

- прийняття рішень
- територіальне переміщення
- адаптація
- наукові підходи до вивчення міграції

Види міграцій

Виклики для України

Знаходиться під впливом:

- сучасних умов глобалізації
- світової економічної кризи
- вірусної пандемії і уже не за західним зразком, а зі своїми національними особливостями
- агресії та війни і старих-нових соціальних проблем
- розширення географії і різкого збільшення мігрантів, - і є загостреними, а управління міграційним процесом для України набула неабиякої ваги, не вирішеної проблеми національної безпеки

Подолати відставання у рівні життя від основних країн-реципієнтів української робочої сили неможливо, у найближчій перспективі міграція продовжуватиметься. Необхідно активніше діяти на міжнародній арені в інтересах захисту прав громадян за кордоном, досягнення домовленостей з країнами-реципієнтами щодо безпечної, впорядкованої та організованої міграції українців з урахуванням інтересів України, країн призначення та самих мігрантів. Відповідно до цієї мети, треба реалізувати бодай три напрями:

створення умов для їхнього повернення та скорочення еміграції в цілому;

соціальний захист під час роботи за кордоном;

- посилити зв'язки з українцями за кордоном.

Очікувані трансформації трудової міграції у довгостроковій перспективі

Вплив трудових міграцій на соціально-демографічний та економічний розвиток (позитивні наслідки)

- покращення можливостей утримувати дітей, розширення доступу до якісного медичного обслуговування і відпочинку внаслідок "міграційних" заробітків;
- зниження напруги на ринку праці через виїзд частини трудоактивних контингентів та перехід до розряду економічно пасивного населення частини осіб, які нагромадили необхідні для життєдіяльності кошти шляхом трудових міграцій;
- розвиток підприємництва та покращення можливостей зайнятості внаслідок створення нових робочих місць колишніми трудовими мігрантами, що заробили достатні для відкриття власної справи суми грошей;
- засвоєння учасниками трудових міграцій ринкової свідомості, цінностей та норм цивілізованого суспільства;
- важливість "міграційних" грошей не лише як засобу добробуту окремих прошарків населення, але й як джерела економічного розвитку.

Вплив трудових міграцій на соціально-демографічний та економічний розвиток (негативні наслідки)

- безпосередня зміна чисельності та трансформації структури населення внаслідок переходу трудової міграції у постійну;
- послаблення сімейних зв'язків, несталість шлюбів, поширення соціального сирітства, що негативно впливає на народжуваність та розвиток сім'ї, розбещеність дітей трудових мігрантів "легкими" грошима;
- погіршення рівня здоров'я трудових мігрантів внаслідок виснажливої праці та некомфортних умов перебування за кордоном;
- зниження кваліфікації працівників внаслідок зайняття за кордоном низькокваліфікованими роботами;
- загроза нівелювання соціальної значимості зайнятості в Україні через формування у молоді окремих регіонів стійкого стереотипу, згідно з яким досягти пристойного рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон;
- Неурегульований статус частини мігрантів, що, з одного боку, ускладнює соціальний захист цих осіб, а, з другого боку, сприяє формуванню психології правового нігілізму серед цього контингенту;
- Агресія РФ проти України.

ВІЇЗД ІЗ РФ ПІД ЧАС ВІЙНИ ПІСЛЯ ОГОЛОШЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ

Автор: Тетяна Анакіна

4 974 563 осіб
звернулося за міжнародним
та тимчасовим захистом
(УВКБ ООН, 24.02-14.06.2022)

Основні поняття

Біженець

З обов'язкових умов!

- особа, яка перебуває за межами країни свого громадянства / постійного проживання (апатрид)
- внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками
 - (1) раси,
 - (2) віросповідання,
 - (3) громадянства,
 - (4) належності до певної соціальної групи або
 - (5) політичних переконань
- не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань

Шукач притулку

→

Біженець

- Женевська конвенція про статус біженців 1951 р. + ДП 1967 р.
- ЄС: Директива 2011/95/EU, Директива 2013/32/EU, Директива 2013/33/EU (окрім Ірландії та Данії)
- Нац. зак-во

Біженство

Переваги	Складнощі
• значний обсяг соц. підтримки; • не пов'язаний із безпековою ситуацією в Україні; • дозвіл на проживання у приймаючій країні є більш тривалим (у порівнянні з ТЗ)	• складний і тривалий процес набуття; • немає права вибору / зміни країни захисту; • обмеження окремих прав (заборона працевлаштування; міграційні обмеження; вилучення документів)

Біженець: права та обов'язки

➤ право на невислання (non-refoulement) ➤ право на інформацію про права та обов'язки зрозумілою мовою ➤ право на проживання в приймаючій державі ➤ право на пересування в межах приймаючої держави ➤ право на збереження єдності сім'ї ➤ право на працю за наймом або на підприємницьку діяльність ➤ право на освіту (на рівні загальної освіти) ➤ право на визнання професійних кваліфікацій	➤ право на соціальне забезпечення (розмір допомоги в нац. зак-ві) ➤ право на безкоштовне проживання ➤ право на охорону здоров'я (на рівні з громадянами приймаючої держави) ➤ право на доступ до програм соціальної інтеграції ➤ право на допомогу у поверненні до України ➤ спеціальні права для вразливих категорій осіб ➤ головний обов'язок – дотримуватися зак-ва приймаючої країни ➤ обов'язок співпрацювати з органами держави перебування (загроза втрати статусу)
--	---

Тимчасовий захист

- має винятковий характер;
- застосовується у разі масового надходження переміщених осіб;
- спрямований на негайний захист осіб;
- обмежений у часі (зумовлений безпековою ситуацією в Україні, мін. 1 рік);
- надається на колективній основі;
- право вибору країни захисту (та зміни!)
- географія дії – лише країна захисту
- право податися на міжн. захист у майбутньому

- Немає МД!
- Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС (крім Данії)
- Імплементційне Рішення Ради ЄС 2022/382
- Нац. зак-во

ТЗ

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ. Із офіційних джерел

Автор: Петро Токар

Хто має право на тимчасовий захист?

- Громадяни України, які проживали в Україні до 24.02.2022
- особи без гром-ва та іноземці, яким було надано міжнар. / еквівалентний захист в Україні до 24.02.2022
- їхні члени сім'ї

Імплементаційне Рішення
Ради ЄС 2022/382

Однією з **країн-першопрохідців мультикультуралізму** вважають Індію. Саме в її конституції (1950 р.) було зроблено спробу врахувати **культурне розмаїття** та внести в основний закон норми західної демократії.

Тимчасовий захист: права і обов'язки

➤ право на проживання та пересування у приймаючій державі на строк тимчасового захисту;	➤ право на медичне обслуговування (в обсязі невідкладної допомоги та базового лікування)
➤ право на інформацію щодо свого статусу зрозумілою мовою;	➤ право на дошкільну та загальну освіту;
➤ право на працю за наймом або підприємницьку діяльність, професійну підготовку і виробничу практику;	➤ право на збереження єдності сім'ї;
➤ право на доступ до системи прийому (розміщення)	➤ спеціальні права для вразливих категорій осіб
➤ право на соціальне забезпечення за відсутності достатніх засобів для існування;	➤ головний обов'язок – дотримуватися законодавства приймаючої країни
	➤ обов'язок співпраці з компетентними органами приймаючої країни, у т.ч. інформувати про зміну місця проживання

Різновиди мультикультуралізму

Європейський

Країни ЄС

Національні держави склалися тут до того, як зіпнулися з масовою імміграцією

Американський

США, Канада та Австралія

Ці держави традиційно вважаються імміграційними, відповідно, американська, канадська та австралійська нації були сформовані внаслідок імміграції

За твердженням Ангели Меркель, політика мультикультуралізму, що передбачає добросусідське співіснування людей різних культур і релігій, у ФРН зазнала фіаско.

«Так, це провал. Правда полягає в тому, що у всіх наших демократіях дуже перебиваються ідентичністю тих, хто прибуває, і занадто мало дбають про ідентичність приймаючої сторони», – підкреслив Н. Саркозі.

Д. Камерон визнав згубною для своєї країни політику заохочення паралельних, не пов'язаних один з одним різних культур, що призводить до «ослаблення колективної ідентичності».

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анакіна Тетяна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ЄС Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків), експерт проекту ЄС «Association4U».

Гай-Нижник Павло – доктор історичних наук, заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, академік Академії політичних наук.

Головко-Гавришева Оксана – кандидат юридичних наук, доцент кафедри європейського права ЛНУ імені Івана Франка, доцент кафедри міжнародного і європейського права Національного університету «Києво-Могилянська академія», професор правничого факультету Аугсбурзького університету (ФРН), президент Української асоціації європейських студій.

Малиновська Олена – доктор наук з державного управління, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу соціальної стратегії Центру економічних і соціальних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень України.

Марусик Юрій – науковий співробітник Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка».

Медеубаєва Жанар – кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Євразійського національного університету імені Л.М.Гумільова, координатор проекту «Кафедра Жана Моне – Європейська дипломатія» (м. Астана, Республіка Казахстан).

Месежніков Григорій – президент Інституту суспільних проблем (м. Братислава, Словацька Республіка), соціолог, політолог.

П'ятковська Оксана – кандидат економічних наук, заступниця директора Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка».

Токар Петро – кандидат соціологічних наук, науковий співробітник Інституту євроінтеграційних досліджень, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій, директор НДІ міграції і демографії, директор Транскарпатського центру Жана Моне з дослідження європейських стратегій розвитку УжНУ.

Черепенчук Вікторія – науковий співробітник Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка», аспірантка кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

ІМІГРАЦІЯ І ТРАНСНАЦІОНАЛІЗМ

Навчальний посібник

За редакцією

канд. соц. наук, доц. П.В. Токаря

Технічна редакція: *Я. Чіжмодій*

Комп'ютерне верстання: *Р. Кокіна*

Дизайн обкладинки: *А. Артьомова*

Гарнітура Noto Serif. Формат 60x84/16. Ум.друк.арк. 21,6.
Замовлення № 73К. Наклад 200 прим.

Оригінал-макет виготовлено та видруковано:

ТОВ «РІК-У», 88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5040 від 21.01.2016 р.

I-52

Імміграція і транснаціоналізм: навчальний посібник /

Анакіна Т.М., Гай-Нижник П.П. та ін.; за ред. П.В. Токаря. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2023. – 372 с., іл.

ISBN 978-617-8276-08-9

Навчальний посібник підготовлено з метою поглиблення знань студентів при вивченні проблем міграції, біженців, транснаціоналізму та їх впливу на процеси євроінтеграції.

Призначений для викладачів закладів вищої освіти, які читають курс «Імміграція і транснаціоналізм», здобувачів ОС «Магістр» (галузь знань 29 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»).

Видання буде корисним для всіх, хто цікавиться глобальними проблемами імміграції і транснаціоналізму, практичним досвідом ЄС у цій сфері, досліджує долі мільйонів біженців – наших громадян.

УДК 323.111:341.215.4-054.7:314.5(075.8)

Петро Токар, керівник авторського колективу, кандидат соціологічних наук, науковий співробітник Інституту євроінтеграційних досліджень, директор НДІ міграції і демографії та Центру Жана Моне ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Посібник, що пропонується увазі читача, є чи не першою спробою серед вітчизняних навчальних видань дати студентам цілісне уявлення про такі важливі проблеми сучасності, як глобалізація, імміграція, транснаціоналізм. До його створення долучились відомі українські вчені – історики, соціологи, політики, правники, - провідні вітчизняні фахівці із зазначеної проблематики, а також відомі зарубіжні дослідники - партнери Центру Жана Моне УжНУ.

Зазначені проблеми завжди були одними з найгостріших у міжнародному порядку денному, адже в основі міграції – не лише економічні чинники, а й природні катаклізми, війни. Війна Росії проти України змінила не лише менталітет українців, а й усієї цивілізації, світову політичну систему. "І в цьому новітньому світі новими є вплив, роль і місце України.

Саме в Україні сьогодні перетворюється сучасність і зароджується майбутнє світових взаємовідносин. Безпосередню участь у цих процесах братимуть і користувачі рекомендованого посібника – нинішня студентська молодь.

Автори посібника будуть вдячні читачам за зауваження і пропозиції, спрямовані на вдосконалення видання, і намагатимуться реалізувати їх у процесі подальшої роботи.